

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№4 (34)

Журналдың бөлімдері бойынша
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор, ҚПҒА академигі (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., э.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., э.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., э.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Омарова Б.А., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Дарибекова А.С., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор, ҚР ӨҒА академигі (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к.филос.н., профессор, академик АПНК (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова А.С., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор, академик АСН РК (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2021

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor, academician APSK (Karagandy)

Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova A.S., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor, academician ASS RK (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy»
EPD «Bolashaq-Baspa», 2021

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc. When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names. Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Арыстанбеков М.А. Внедрение искусственного интеллекта в сферу борьбы с преступностью.....	8
Кабжанов А.Т. Вопросы целесообразности материального поощрения чиновников как фактора профилактики коррупции в Республике Казахстан.....	11
Коваль О.М. Формирование организационно-правовых механизмов развития и опыт наполнения местных бюджетов в странах с развитыми рыночными отношениями	15
Қабжанов А.Т., Жанзақов О.А. Қазақстан Республикасында пробация институтының қалыптасуы	23
Крынин А.А. Некоторые особенности методики расследования уголовных дел по преступлениям, предусмотренным статьей 173.1 уголовного кодекса Российской Федерации	27
Сарсембаев Б.Ш., Сейтхожин Б.У. Криминалистикада компьютерлік технологияларды қолдану мүмкіндіктері және оның болашағы	29
Шинкарев А.Н., Проданик В.М. Путь модернизации государственного управления и местного самоуправления в Украине.....	34
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	42

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Абилкасимова Г., Сатемирова Д.А. Зерттеушілік құзыреттілік - болашақ педагог-психологтардың өзін-өзі тану құралы ретінде.....	44
Алексеева Е.А. Инклюзивное образование: модели отношения общества к лицам с ограниченными возможностями здоровья	48
Ануфриева Д.Ю., Галынская Ю.С., Коростелева Н.А., Храпченкова Н.И. Анализ основных понятий и подходов сферы педагогического проектирования.....	53
Арунова Ж.А., Орунбай Б.А. Цифрландырлық білім беру жүйесі.....	58
Арунова Ж.А., Санай А. Бастауыш сынып оқушыларын бейнелеу өнері сабақтары арқылы эстетикалық тәрбиеге баулу.....	61
Атажанова Г.А., Мурзалиева Г.Т. Опыт преподавания дисциплины «Технология парфюмерно-косметических средств».....	64
Әукен А.О., Сафарова Н.Б. Бастауыш мектепте дидактикалық ойындарды қолдану арқылы, сабақ өткізу ережесі.....	68
Жузбаева Г.О., Секишева Д.Т. Ключевые компетенции школьников как образовательный результат использования в учебном процессе педагогического подхода Lessonstudy	73
Кенесбекова С.А., Мухаметжанова А.О. «COVID-19» Пандемиясы жағдайындағы қашықтан оқыту мен онлайн оқытудың өздік білім алуға әсері.....	78

Коростелева Н.А. Многообразие субъектов и объектов проектной деятельности	81
Сарбасова К.А., Дүрімхан М. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын оқулық мәтіндері арқылы дамыту мәселесі	87
Сарбасова Қ.А., Саят Ж.С. Қазақ тілі сабағында бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалдық қабілеттерін дамыту.....	90
Сарбасова К.А., Шопанбекова Г.Ж. Оқушылардың танымдық белсенділігін зерттеу іс-әрекеті арқылы қалыптастыру ерекшеліктері	93
Сафарова Н.Б., Әукен А.О. Формирование бережного отношения к природе у младших школьников.....	96
Эльрих И.В., Кучмасова О.В. Саморегуляция функциональных состояний педагога как условие целостности профессионального развития	100
Эльрих И.В., Таликова Г.Т. Коммуникативные компетенции будущих учителей начальных классов как психолого-педагогическая проблема в условиях реализации дистанционного обучения	104
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	109

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Кадырова Г.А., Сейтжанова Д.С. Цифрлық экономика жағдайында маркетингтік қызмет	112
Отарова Balnur Cluster approach to industry development.....	116
Тайлақ Ә.Е., Сайран Ж. А. Мумлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы зейнетақы жүйесінің рөлі.....	120
Sheviakova Anna, Petrenko Yelena Socio-economic stratification in Kazakhstan: application and characteristics.....	124
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	129

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Абылгазинов С.И. Бас әріппен жазылатын сөздердің емлесі (латын әліпбиі).....	130
Абдрахманов Р.Х., Шонаева А.Е. Орыс тілінен енген сөздер (варваризм табиғаты турасында).....	134
Абылбаева Б.А. Сөйлеу тілін қалыптастыруда кәсіптік білім берудің танымдық, тәрбиелік мәні.....	138
Баймыш Л.Қ. Ұлттық әдебиет және азаттық идеясы.....	142
Дирчинчап Д.Д. История взаимопереводов тюркоязычных литератур сибирей.....	147
Исмаилова Р.Н. Жыраулар поэзиясын оқытудағы әдіс-тәсілдердің негізгі ерекшеліктері.....	150

Масабаева Г.К.	
Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар және олардың жасалуы.....	154
Хамзина К.М., Калыбекова К.С.	
Философиялық ұғымдардың көркем әдебиеттегі көрінісі.....	157

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	162
--	------------

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Касенов Е.Б.	
К проблеме политики памяти в Республике Казахстан	164
Көпеева Д.А.	
Ұлы даланың ұлағатты ұстазы	168

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	173
---	------------

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Shachshanova M.B., Beisembayev K.M.	
Generations of mobile technologies	174
Ахметова С.С. Айтенова М.С.	
Каноническое представление информационной системы и агрегативный подход к описанию систем	178

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	184
--	------------

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Исмаилова Ф.М., Ишмуратова М.Ю.	
К разработке календаря сбора лекарственных растений ГНПП «Буйратау»	185
Ишмуратова М.Ю., Муратова А.М., Баграмов А.Ж.	
Повышение всхожести семян <i>calendula officinalis</i> с помощью физических методов	190

Курбанова Г.Д.	
Карагандинский «центр активного долголетия» как социальный проект здорового старения	194

Тамабаева М.К.	
Көпбалалы отбасылардың элеуметтік мәселелерін шешудегі мемлекеттік саясат.....	197

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	204
--	------------

УДК 349.9.01
МРНТИ 10.85.41

Арыстанбеков Марат Акытович
Mr.marat1005@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ВНЕДРЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРУ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

В работе рассматриваются основные направления развития информатизации и компьютеризации общественных отношений в стране. Приводятся формы использования возможностей искусственного интеллекта такие как - системы поддержки решений, экспертные системы, нейросети, и т.д. Рассматриваются возможности этих систем при работе с ориентирующей и доказательственной информацией и принятии решений. С помощью указанных систем последовательно решаются такие задачи как: оптимизация уголовно-процессуальной деятельности, уменьшение нагрузки субъектов расследования, сокращение следственных ошибок, повышение уровня защищенности прав и свобод личности от противоправных деяний.

Ключевые слова: цифровые технологии, компьютеризация, искусственный интеллект, искусственные нейронные сети, автоматизация процесса расследования, борьба с преступностью.

На современном этапе развития информационных технологий наступила эпоха повсеместного оцифровывания человеческой жизнедеятельности.

Одним из направлений развития информатизации и компьютеризации общественных отношений является использование искусственного интеллекта, машинного обучения и нейронных сетей в экономике, безопасности, медицине, политике и других сферах человеческой деятельности [1].

Эксперты аналитического центра IFTF объявили о начале новой эры сотрудничества человека и машины. Взаимодействие будет активно углубляться до 2030 года и приведет к радикальным изменениям [2].

При этом следует понимать, что искусственный интеллект - комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека. Он представляет собой моделирование процессов человеческого мышления с целью решения поставленных задач. На сегодняшний день можно говорить о таких формах использования возможностей искусственного интеллекта как: системы поддержки решений, экспертные системы, нейросети, интеллектуальные производственные системы и т.д. [3].

Здесь следует отметить, что субъекты преступной деятельности в свою очередь быстро адаптировались к этой сфере цифровых технологий, и в своем преступном развитии зачастую опережают субъектов выявления, раскрытия и расследования преступлений [4].

Под влиянием этих негативных факторов в рамках цифровизации и автоматизации процесса расследования были созданы базы данных, экспертные и информационно-поисковые системы позволяющие повышать эффективность борьбы с преступностью.

Так, в Российской Федерации созданы: программа «ФОРВЕР» для выдвижения версий о личности преступника; система «Сейф» позволяет получать информацию о хищениях денежных средств; система «Портрет» содержащая информацию о внешности преступников; система «Спрут» позволяет устанавливать связи преступников с другими людьми; система «Зеркало», оперирующая пространственными (фактографическими и статистическими) данными; внедряются нейросети для поиска серийных убийц и создания «фотороботов» по ДНК преступника [5].

Во многих других странах достаточно успешно применяют достижения искусственного интеллекта. В Нидерландах нейронная сеть помогает полиции значительно сэкономить рабочее время субъектов расследования, подготавливая уголовное дело для дальнейшего производства по нему. В Великобритании при расследовании коррупционных преступлений использовали возможности

робота «АСЕ», работающего на системе искусственного интеллекта, тем самым ускорив процесс расследования преступления [6].

При этом результаты работы искусственного интеллекта не всегда безошибочны. Так в США, ошибочно «обвинили» невиновного человека, что повлекло соответствующую реакцию со стороны союза защиты гражданских прав [7].

У нас в стране в рамках дорожной карты совместно с Верховным судом РК в 2019 году реализуется проект по внедрению искусственного интеллекта по поиску и прогнозированию судебных решений. В систему искусственного интеллекта уже загружено **1,2 млн.** судебных актов и **120 тыс.** исковых заявлений. Предполагается, что при затруднении в вынесении решения судья будет обращаться к этой системе за помощью: по запросу с указанием определённых критериев искусственный интеллект будет формировать топ-10 судебных дел, аналогичных тому, которое рассматривает судья. Кроме того, «Судебная смарт-аналитика» будет способствовать медиации спорящих сторон.

Однако здесь возникает вопрос о том, как сервис прогнозирования исхода судебного дела повлияет на судей при принятии решений, учитывая, что в Казахстане не прецедентное право. В то же время это *не означает, что судьи при рассмотрении конкретного дела и вынесении решения или приговора не изучают казахстанский и зарубежный опыт. При этом предполагается, что содержание судебного акта судья будет определять самостоятельно в зависимости от обстоятельств каждого конкретного дела* [8].

В правоохранительных органах системы искусственного интеллекта могут быть использованы в процессе доказывания и принятия решений.

В деятельности следователя можно выделить основные компоненты, к которым могут быть применены возможности систем искусственного интеллекта: поиск ориентирующей и доказательственной информации, принятие решений и работа с процессуальными документами. Информация о совершенном преступлении пригодная для автоматизированной обработки позволит следователю имитировать процесс оценки следственных ситуации и обеспечит консультационную поддержку принятия решений.

Основными задачами, выполняемыми с помощью этих систем, являются:

- определение и выбор наиболее эффективных направлений первоначального этапа расследования (выдвижение версий о событии преступления с учетом различных источников информации и их проверка);

- рекомендаций относительно дальнейшего хода расследования (назначение экспертиз, проведение оперативно-розыскных мероприятий, проведение следственные действия и т.д.).

Для решения этих задач необходимо наличие таких дополнительных элементов, как:

- система алгоритмов (типовых моделей) следственных действий;
- система тактических приемов, обеспечивающих оптимальность проведения следственного действия;

- система логических методов, оптимизирующих в традиционных формах решение стандартных следственных задач;

- система эвристических методов решения следственных задач.

При этом эффективность конкретной системы зависит от числа и качества типовых программ, логических и эвристических методов их преобразования [9].

Оценивая положительные стороны использования искусственного интеллекта, нельзя не остановиться и на проблемных вопросах их использования.

Так, одной из проблем искусственного интеллекта решающим судьбы людей, является непрозрачно механизмы его работы и в случае ошибки невозможность определить, что к ней привело и как избежать ее повторения в будущем. В разных странах мира пытаются урегулировать эту проблему путем права знать, на основе чего сделала свои выводы автоматизированная система, если решение затрагивает ваши интересы.

Другим аспектом этой проблемы являются этические принципы его использования. Во всем мире предпринимаются попытки урегулирования вопросов использования искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется принципам развития и использования технологий искусственного интеллекта. К этим принципам относятся защита прав и свобод человека, безопасность, прозрачность, технологический суверенитет, целостность инновационного цикла, разумная бережливость, поддержка конкуренции.

Данные обстоятельство обуславливают необходимость дальнейшего исследования

возможностей внедрения инновационных технологий в сферу борьбы с преступностью. Общеизвестно достижения искусственного интеллекта, не должны вытеснять человека из деятельности по расследованию преступлений, но должны способствовать получению качественного результата. При этом необходимо уделять внимание не только разработке новых и совершенствованию имеющихся инновационных технологий, но и профессиональной подготовке лиц, которыми указанные достижения будут задействованы на практике. Только в этом случае использование искусственного интеллекта может положительно сказаться на эффективности профессиональной деятельности работников правоохранительных органов.

Список литературы:

1. Казахстан определил развитие технологии искусственного интеллекта и анализа больших данных как один из основных приоритетов - inform.kz. - Нур-Султан: Казинформ 2020. https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-opredelil-razvitie-tehnologii-iskusstvennogo-intellekta-i-analiza-bol-shih-dannyh-kak-odin-iz-osnovnyh-prioritetov_a3726559 (дата обращения 07.12.2021);
2. Ковалёв. Г. Кому нужен искусственный интеллект в Казахстане? - kapital.kz 2019 <https://kapital.kz/gosudarstvo/69743/komu-nuzhen-iskusstvennyy-intellekt-v-kazakhstan.html/> (дата обращения 07.12.2021);
3. Павлов С.Н. Системы искусственного интеллекта: учеб. пособие. В 2-х частях. - Томск: Эль Контент, 2011. Ч. 1. 176 с.;
4. Бахтеев Д. В. Искусственный интеллект в следственной деятельности: задачи и проблемы. // Российское право: образование, практика, наука // журнал. - М.: 2018. С.44-45.
5. Василова Д. И. Искусственный интеллект в криминалистике // Елабужский институт Казанского Федерального Университета. С. 3-4.
6. Британская полиция привлекла ИИ для помощи в раскрытии преступлений. Хабр. Сообщество IT-специалистов // <https://habr.com/ru/news/t/466471/> (дата обращения 07.11.2021).
7. Не распознали лицо: мужчину арестовали из-за ошибки камеры. Газетами // [Электронный ресурс]. - https://www.gazeta.ru/tech/2020/06/25/13130425/flawed_system.shtml (дата обращения 07.11.2021).
8. В судах Казахстана внедряют искусственный интеллект. Будет ли он влиять на судьбу при принятии решения? https://forbes.kz/process/technologies/v_kazakhstan_vnedryayut_servis_prognozirovaniya_sudebnyih_aktov/ (дата обращения 07.12.2021);
9. Афанасьев А.Ю. Искусственный интеллект или интеллект субъектов выявления, раскрытия и расследования преступлений: что победит? // Библиотека криминалиста. Научный журнал. 2018. № 3(38). С. 28-34.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Арыстанбеков Марат Акытович
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚЫЛМЫСТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС САЛАСЫНДА
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Мақалада еліміздегі қоғамдық қатынастарды ақпараттандыру мен компьютерлендіруді дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған. Жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану формалары келтірілген, мысалы - шешімдерді қолдау жүйелері, сараптамалық жүйелер, нейролық желілер және т.б. Бұл жүйелердің мүмкіндіктері бағдарлы және дәлелдеуші ақпаратпен жұмыс істеу және шешім қабылдау кезінде қарастырылады. Осы жүйелердің көмегімен қылмыстық іс жүргізу қызметін оңтайландыру, тергеу субъектілерінің жүктемесін азайту, тергеу қателерін азайту, тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын құқыққа қарсы әрекеттерден қорғау деңгейін арттыру сияқты міндеттер дәйекті түрде шешіледі.

Тірек сөздер: сандық технология, компьютерлендіру, жасанды интеллект, жасанды нейрондық желілер, тергеу процесін автоматтандыру, қылмысқа қарсы күрес.

Arystanbekov Marat
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
INTRODUCTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN THE FIGHT AGAINST CRIME

The paper considers the main directions of the development of informatization and computerization of public relations in the country. The forms of using the capabilities of artificial intelligence are given, such as decision support systems, expert systems, neural networks, etc. The possibilities of these systems when working with orienting and evidentiary information and making decisions are considered. With the help of these systems, such tasks as: optimization of criminal procedural activities, reduction of the burden of investigation subjects, reduction of investigative errors, increasing the level of protection of individual rights and freedoms from illegal acts are consistently solved.

Keywords: digital technology, computerization, artificial intelligence, artificial neural networks, automation of the investigation process, the fight against crime.

List of references:

1. Kazakhstan has determined the development of artificial intelligence technology and analyzing large data as one of the main priorities - inform.kz. - Nur-Sultan. KAZINFORM 2020. https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-opredelilograzvitie-tehnologii-iskusstvennogo-intellekta-i-analiza-bol-ovhik-dannyh-kak-odin-iz-osnovnyh-prioritetov_a3726559 (date of handling 07.12.2021);
2. Kovalev. G. Who needs artificial intelligence in Kazakhstan? - Kapital.kz 2019 <https://kapital.kz/gosudarstvo/69743/komu-nuzhen-issstvennyy-intellekt-v-kazakhstane.html/reference-date-07.12.2021>;
3. Pavlov S.N. Artificial intelligence systems: studies. benefit. In 2 parts. - Tomsk: El Content, 2011. Part 1. 176 c.;
4. Bakhteev D.V. Artistic intelligence in investigative activities: tasks and problems. // Russian law: education, practice, science // journal. M.288. P.44-45.
5. Vasilova D. I. Artificial Intellect in Criminalistics // Ela-Buzhsky Institute of the Kazan Federal University. P. 3-4.
6. The British police attracted AI to help in disclosure of pre-steps. Habr. Community of IT specialists // <https://habr.com/ru/news/t/466471/> (reference date 07.11.2021).
7. The face was not recognized: the man was arrested due to the camera error. Gaza-Tami // [Electronic resource]. - [TTPS: //www.gazeta.ru/tech/2020/06/25/13130425/flawed_System.Shtml](https://www.gazeta.ru/tech/2020/06/25/13130425/flawed_System.Shtml) (Date of treatment 07.11.2021).
8. In the courts of Kazakhstan, artificial intelligence is introduced. Will he influence the judge when making a decision? [TTPS: //forbes.kz/Process/Technologies/v_Kazakhstan_vnedryayut_servis_prognozirovaniya_sudebnyh_aktov/](https://forbes.kz/Process/Technologies/v_Kazakhstan_vnedryayut_servis_prognozirovaniya_sudebnyh_aktov/) (Date of handling 07.12.2021);
9. Afanasyev A.Yu. Artificial intelligence or intelligence of subjects of detection, disclosure and investigation of crimes: What will win? // Bibli-tech of the criminalist. Science Magazine. 2018. № 3 (38). P. 28-34.

УДК 343.3
МРНТИ 10.77.51

Кабжанов Акылбек Тайбулатович
tengrianec_9192@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ВОПРОСЫ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ МАТЕРИАЛЬНОГО ПОощРЕНИЯ ЧИновНИКОВ КАК фАКТОРА ПРОФИЛАКТИКИ КОРРУПЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Данная статья рассматривает вопросы целесообразности материального поощрения государственных служащих как фактора обеспечивающее антикоррупционное поведение. В этой связи автором проведен анализ отечественной и зарубежной практики денежного стимулирования чиновников и проведен сравнительный анализ с казахстанской практикой и сделаны соответствующие выводы о нецелесообразности используемой методики у нас в стране.

Ключевые слова: государственный служащий, денежная мотивация, заработная плата, материальное стимулирование, карьерная и позитивная система оплаты труда государственного служащего, меритократия.

С первых дней Независимости Президент Республики Казахстан руководство страны уделяет особое внимание формированию профессионального государственного аппарата, для которого служение народу и государству превыше всего.

В одном из Послании Елбасы Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 5 октября 2018 года вопросы государственной службы выделены в отдельную главу «Госаппарат, ориентированный на потребности граждан». Планируется кардинальное повышение эффективности деятельности государственных органов, в которых «качество» должно стать новым стилем жизни государственного служащего, а самосовершенствование – его главным принципом. Госслужащие новой формации должны сократить дистанцию между государством и обществом. Это предусматривает постоянную обратную связь, живое обсуждение и разъяснение людям конкретных мер и результатов государственной политики. Отмечена необходимость разработки программы «Руководитель новой формации» и спецкурсы переподготовки при назначении на руководящие должности, привлечь

профессионалов из частного сектора, имеющих опыт работы в лучших зарубежных компаниях или получивших образование в ведущих университетах мира.

Также в Послании отмечена новая модель оплаты труда, согласно которой руководителям госорганов дано право осуществлять «бюджетно-кадровый маневр». Они получили возможность направлять сэкономленные средства на повышение оплаты труда служащим. В настоящее время многие госорганы хотят перейти на новую модель. Главное – они должны понимать, что это не просто механическое повышение зарплат, а прежде всего показатель эффективности их работы. Поручается проконтролировать, чтобы рост затрат на оплату труда был компенсирован оптимизацией и экономией бюджетных расходов, в том числе расходов подведомственных организаций.

Здесь нельзя допустить формализма и уравниловки, для того чтобы не дискредитировать данный проект [1].

В условиях растущих вызовов, с которыми сталкиваются правительства во всем мире, роль хорошо функционирующей государственной службы приобретает все более важное значение. Мы убеждены, что в XXI веке эффективная государственная служба, основанная на принципах меритократии, будет являться важным конкурентным преимуществом государства. При этом, роль государственной службы в достижении целей глобальной повестки дня в области развития является ключевой [2].

Модернизация сферы государственной службы стала одним из ключевых приоритетов Стратегии «Казахстан – 2050», главная цель реализации которой к середине века войти в 30 - ку наиболее конкурентоспособных стран мира.

За годы Независимости в системе государственной службы проведены три реформы. Все они напрямую связаны с процессами трансформации государства и становления системы государственного управления.

Началом институционализации рассматриваемого направления стало подписание Указа Президента, имеющего силу Закона, «О государственной службе».

С его принятием были установлены принципы государственной службы, иерархия должностей, социальные гарантии служащих, определен правовой статус и введены антикоррупционные ограничения.

Следующим этапом развития стало утверждение Стратегии «Казахстан – 2030», долгосрочным приоритетом которой определено формирование профессионального правительства. Эта задача была реализована с принятием Закона «О государственной службе».

Сегодня, в результате последовательных реформ, создана уникальная модель, основанная на принципах меритократии, эффективности и подотчетности обществу

В рамках реализации первого направления Плана нации «100 конкретных шагов» усовершенствованы системы найма, подготовки и продвижения кадров. Внедрены современные инструменты управления персоналом, повысился качественный состав государственных служащих.

17 июня 2021 года Центр по изучению мировой конкурентоспособности Международного института развития менеджмента (IMD, Лозанна, Швейцария) объявил результаты Рейтинга мировой конкурентоспособности 2021 года. Рейтинг IMD является результатом комплексного исследования, в котором оцениваются следующие факторы: «Экономическая деятельность», «Эффективность правительства», «Эффективность бизнеса» и «Инфраструктура».

В 2021 году в исследовании были оценены 64 страны мира. Лидирующую позицию в рейтинге занимает Швейцария. В топ-5 стран также входят Швеция, Дания, Нидерланды и Сингапур.

По результатам исследования 2021 года Республика Казахстан заняла 35 место, поднявшись на 7 пунктов по сравнению с рейтингом 2020 года. Казахстан опережает такие страны, как Португалия (36 место), Индонезия (37 место), Латвия (38 место), Испания (39 место), Словения (40 место), Индия (43 место), Россия (45 место), Турция (51 место) [3].

У граждан любой страны всегда вызывает живой интерес заработная плата госчиновников в их государстве. «На что расходуются наши налоги? Как чиновники отработывают свою зарплату?» – спрашивают люди во всем мире, и этот интерес закономерен.

Во многих развитых странах информация о зарплате чиновников – из чего она складывается, каков ее размер – прозрачна и доступна каждому. В некоторых же государствах доходы чиновников остаются тайной за семью печатями, и простым гражданам остается о них только догадываться. В России в последние годы стали активно проводить статистические исследования и публиковать информацию о зарплате госслужащих, в том числе официальную [4].

Пожалуй, неординарную проблему пытаемся затронуть в данной статье в связи с тем, что вопрос о материальном поощрении государственных служащих (чиновников) в нашей стране признан как в обязательном порядке должным быть высоким, чтобы избежать коррупционного проявления с его стороны. На наш взгляд сама постановка проблемы – «Будь честным за большую заработную плату!» не уместна и не логична. Попытка чиновников пролоббировать свои интересы путем навязывания идеи о том, кто как содержится, тот так и работает, не обращая внимание, на то, что сложно материальными формами сформировать духовные ценности.

В настоящее время начиная с 90-х годов наблюдается вхождение бизнесменов во власть для лоббирования собственных интересов. И это вполне естественно, потому как быть чиновником становится выгоднее, чем тем, кто действительно будет поднимать экономику страны!

Основные модели оплаты труда госслужащих в мире. Обычно выделяют три основные модели оплаты труда: американскую, японскую и западноевропейскую. При этом труд государственных служащих в разных странах в основном зависит от того, какая система госслужбы принята в стране – карьерная или позиционная.

В карьерной системе главными условиями для изменения уровня оплаты являются повышение по службе, профессиональная квалификация, результаты ее практической реализации на основе стажа работы. В позиционной системе привлечение на службу и изменения в оплате труда осуществляются согласно занятию должности (позиции) на конкурсной основе.

Позиционная система отличается от карьерной большей гибкостью и используется в органах государственной службы США, Канады, Великобритании и некоторых стран ЕС. В такой системе размеры должностных окладов устанавливают сами ведомства на основе коллективных договоров, заключаемых при участии профсоюзов как представителей государственных служащих и представителей соответствующего государственного органа (Великобритания) с учетом выделенных ему бюджетных средств [5, 83].

К концу СССР в стране было порядка 19,5 млн членов КПСС, по данным на 1 января 1989 года, но не все они получали деньги за партийную работу. Да и для партийных чиновников хорошая жизнь начинается только с уровня обкома. Первый секретарь обкома получал зарплату 450-500 рублей в месяц. Министр получал 800 рублей, генерал – 350 рублей [6].

Тяжёлый напряжённый труд рабочих оплачивался лучше, чем иной. Если, конечно, этот труд был на пользу государству. Например, шахтёр в месяц получал 900 – 1000 рублей, а грузчик в магазине – порядка 100 рублей. Уборщица на производстве – около 80 рублей, в организации – от 60 до 70 рублей. Хорошо зарабатывали металлурги. Старший сталевар – до 600 руб. начальник цеха – 500 руб, директор завода получал 800 рублей.

Рабочий на заводе получал 180 – 250 рублей, бригадир – около 350. Герой Социалистического Труда мог рассчитывать на 700 руб./ месяц [6].

Обратите внимание на то, что в прошлом заработная плата чиновников даже высшего звена была гораздо меньше денежного вознаграждения шахтера, сталевара.

Например, за рубежом система оплаты труда госслужащих отличается от системы оплаты труда в коммерческом секторе. Зарплата на государственной службе, даже в таких развитых странах, как США, Великобритания, Германия, ниже зарплаты на аналогичных должностях в частном секторе экономики. Однако при этом государство стремится обеспечить финансовую и социальную независимость и достойный уровень жизни госслужащего, соответствующий его социальному статусу [4].

Таким образом, оплата труда постепенно становится ключевым инструментом менеджмента и развития персонала в сфере государственной службы. Следует отметить, что и страны с карьерной системой стремятся к использованию более гибких методов в оплате труда. В Германии подобное уже планируется, и на уровне местных органов запущены соответствующие пилотные проекты. В Италии, Люксембурге, Португалии и Испании выплачиваются сверхурочные и дополнительные премии за инициативу. В Австрии в 1994 г. система оплаты была полностью реформирована, введены специальные надбавки для улучшения качества деятельности государственных служащих.

Во многих странах помимо основной зарплаты чиновники получают и различные надбавки. Так, в Бельгии, Франции, Германии, Греции, Италии, Люксембурге и, если оговорено контрактом, в Дании, Нидерландах и Швеции существуют семейные надбавки, праздничные и рождественские премии. Кроме того, надбавка выплачивается, если работа выполняется в экстраординарных условиях, например в командировке или с риском для здоровья. В некоторых странах принято ежегодно увеличивать зарплату: например, в Бельгии, Ирландии, Нидерландах, Люксембурге, Испании дополнительная сумма выплачивается в соответствии с повышением, при этом в Бельгии

она напрямую связана с личной оценкой работника. Прирост в зарплате в Австрии частично зависит от выслуги лет, профессионального опыта, возможностей сотрудника и специальных условий работы. Во Франции размер такой ежегодной индексации определяется положениями разных министерств и агентств [4].

В Италии основной оклад составляет всего 40% от общей суммы зарплаты. Дополнительные пособия (50% зарплаты) зависят от места проживания государственного служащего, его семейного статуса, опыта, продуктивности деятельности и прочих факторов. Оставшиеся 10% приходятся на выплаты в связи с особыми условиями работы или особой специальностью. В Испании существует аналогичная система [4].

В целом можно отметить, что Великобритания и страны Скандинавии достигли наибольших изменений в политике оплаты труда. В этих странах применяется система оплаты по труду и заслугам, с целью установления дифференцированных уровней зарплаты широко используются методы оценки и поощрения персонала. В целом в развитых странах отмечается постепенный переход к новым принципам оплаты труда, нацеленным на то, чтобы сделать государственную службу более привлекательной и эффективной, а систему оплаты труда – более справедливой [4].

Современная казахстанская система денежного вознаграждения государственных служащих или оплата труда основывается на должностном окладе и коэффициенте в зависимости от категории и опыта работы на государственной службе. Другими новыми мерами, внедряемыми в настоящее время, являются система оплаты труда на основе факторно-бальной шкалы, обновленная система оценки деятельности государственных служащих и совершенствование профессиональной подготовки на основе компетенций.

В книге «Мотивация государственных служащих» сказано, что ограниченная оплата труда, льготы и карьерные перспективы являются наиболее часто упоминаемыми препятствиями для роста мотивации государственных служащих – эта проблема подчеркивается в двух третях ответов. Также, что более половины утверждений респондентов в качественной части исследования указывают на то, что оплата труда является недостаточной и требует повышения в качестве ключевого фактора для повышения продуктивности.

Одним словом, в деле модернизации государственной службы у нас в стране принято считать, что якобы, чем больше платить чиновнику, тем он лучше будет работать! Однако подобная практика показывает, что действительно у государственных служащих заработная плата повышается ежегодно и это факт! А вот качество оказываемых этими чиновниками услуг зачастую оставлять желать лучшего. Но еще более несправедливое в этой ситуации, то, что государственный служащий в настоящее время зарабатывает больше, чем в среднем простой гражданин нашей страны причем самый важный и многочисленный налогоплательщик. Получается ситуация, при которой народ, как хозяин, зарабатывает меньше, чем его слуга или служащий! Не кажется ли вам это ситуацией абсурдной! Здесь нет, не просто логики, но и стимула для государственного служащего развиваться или просто-напросто, не совершать коррупционных правонарушений.

Таким образом, исходя из сказанного, можно сделать однозначный вывод! У нас в стране система оплаты труда государственных служащих имеет одну однобокую направленность – это признание факта эффективности высоких заработных плат чиновников. Как показывает практика и научные изыскания, в этой сфере материального стимулирования или мотивации, в мире нет такой картины, когда государственный служащий зарабатывал бы больше работника частного сектора. И тем более, когда бизнесмены с частного сектора пытались бы перескочить на теплые места чиновников, что однозначно пагубно влияет на коррупционную составляющую, потому как человек из предпринимательства любое государственное дело постарается превратить в прибыльное мероприятие. И в этой связи у нас в стране необходимо кардинально пересмотреть систему материального содержания и скорректировать ее с денежными вознаграждениями работников частного сектора.

Список литературы:

1. Национальный доклад о состоянии государственной службы в Республике Казахстан. <https://yujanka.kz/natsionalnyj-doklad-o-sostoyanii-gosudarstvennoj-sluzhby-v-respublike-kazahstan/>
2. Мотивация государственных служащих https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/RUS_Motivation_KZ_10-2018_PDF.pdf
3. Казахстан занял 35 место в рейтинге IMD-2021 <https://kapital.kz/economic/96500/kazakhstan-zanyal-35-mesto-v-reytinge-imd-2021.html>
4. Сколько получают чиновники? <https://bujet.ru/article/41828.php>

5. Жулина Е.Г., Иванова Н.А. Европейские системы оплаты труда. М.: Управление персоналом, 2007. 216 с.

6. У кого в СССР была самая высокая зарплата https://finance.rambler.ru/money/40440503/?utm_content=finance_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylinkhttps:

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Қабжанов Ақылбек Тайболатұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ПРОФИЛАКТИКАСЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ ЛАУАЗЫМДЫ АДАМДАРДЫ МАТЕРИАЛДЫҚ КӨТЕРМЕЛЕУДІҢ ОРЫНДЫЛЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада мемлекеттік қызметшілерді сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қамтамасыз ететін фактор ретінде материалдық ынталандырудың орындылығы қаралады. Осыған байланысты автор лауазымды тұлғаларды ақшалай ынталандырудың отандық және шетелдік тәжірибесін талдап, қазақстандық практикамен салыстырмалы талдау жүргізді және біздің елімізде қолданылатын әдіснаманың орынсыздығы туралы тиісті қорытынды жасады.

Тірек сөздер: мемлекеттік қызметші, ақшалай ынталандыру, жалақы, материалдық ынталандыру, мансап және мемлекеттік қызметшілерге оң сыйақы беру жүйесі, меритократия.

Kabzhanov Akylbek

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

QUESTIONS OF EXPEDIENCY OF FINANCIAL ENCOURAGEMENT OF OFFICIALS AS A FACTOR OF PREVENTION OF CORRUPTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article examines the expediency of financial incentives for civil servants as a factor ensuring anti-corruption behavior. In this regard, the author has analyzed the domestic and foreign practice of monetary incentives for officials and conducted a comparative analysis with the Kazakh practice and made appropriate conclusions about the in expediency of the methodology used in our country.

Keywords: civil servant, monetary motivation, salary, material incentives, career and positive remuneration system for civil servants, meritocracy.

List of references:

1. National report on the state of public service in the Republic of Kazakhstan. <https://yujanka.kz/natsionalnyj-doklad-o-sostoyanii-gosudarstvennoj-sluzhby-v-respublike-kazahstan/>

2. Motivation of civil servants https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/research_pdf/RUS_Motivation_KZ_10-2018_PDF.pdf

3. Kazakhstan took the 35th place in the IMD-2021 rating <https://kapital.kz/economic/96500/kazakhstan-zanyal-35-mesto-v-reytinge-imd-2021.html>

4. How much do officials get? <https://bujet.ru/article/41828.php>

5. Zhulina E.G., Ivanova N.A. European wage systems. М.: Personnel management, 2007. 216 p.

6. Who in the USSR had the highest salary https://finance.rambler.ru/money/40440503/?utm_content=finance_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylinkhttps:

УДК 35.975(477)

МРНТИ 10.91

Коваль Олег Михайлович,

e-mail: kom555ok@gmail.com

Учебно-научный институт публичного управления и государственной службы

Киевского национального университета

имени Тараса Шевченко, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ И ОПЫТ НАПОЛНЕНИЯ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ В СТРАНАХ С РАЗВИТЫМИ РЫНОЧНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ

В статье раскрыты принципы организационно-правовых механизмов местного и регионального развития в современных условиях дальнейшего реформирования системы публичного управления в Украине и

децентрализации властных полномочий. Определен ведущий опыт стран с развитыми рыночными отношениями в сфере бюджетирования. Обоснованы организационно-правовые основы и составляющие механизмов местного и регионального развития, а также осуществлено теоретическое определение закономерностей в контексте использования ведущего европейского опыта в Украине. Определенная научная новизна работы заключается в теоретическом обосновании содержания и концептуальных подходов к процессу формирования организационно-правовых устоев и составляющих механизмов местного и регионального развития в сфере публичного управления и регулирования в Украине. В статье доказано, что публичное управление и администрирование и их составляющие – государственное управление и регулирование в сфере национального и регионального (местного) развития – одна из важнейших проблем формирования развитых рыночных отношений в Украине, в частности, при формировании новой системы (механизмов и инструментов) в сфере ресурсного обеспечения децентрализованной модели управления на местах. Проанализирован объективный характер местного управления, как части публичного управления в развитых европейских государствах, труды отечественных и зарубежных ученых по проблемам регионального и местного развития, установлено, что оптимальное сочетание ресурсного обеспечения местного развития и действенного публичного управления на национальном уровне – реальный путь развития социально-экономического потенциала современного государства. Результаты исследования показывают, что в процессе совершенствования системы управления (стратегическое планирование и контроль) на публичном уровне целесообразно провести оптимизацию государственных целевых программ, перейти от тактического ситуативного планирования к стратегическому планированию, которое позволяет расширить плановые горизонты и ресурсные возможности, комплексно решать проблемы хозяйственного развития. Именно благодаря умелому сочетанию указанных факторов обновления системы местного развития и регионов можно достичь главной цели – создания эффективных и реальных стимулов процесса формирования организационно-правовых устоев и составляющих механизмов местного и регионального развития в сфере публичного управления и регулирования в Украине.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, ресурсное обеспечение.

Постановка проблемы. Выбор Украиной евроинтеграционный вектор развития предполагает существенную модернизацию системы публичного управления (государственного и местного). Формирование отечественного публичного управления и администрирования на качественно новых принципах в связи с интенсификацией некоторых общественных процессов и потребностью в решении системных проблем социально-экономического развития определенных территорий Украины обуславливает необходимость глубокой теоретико-методологической и научно-методической обработки проблемы несовершенства функционирования системы публичного управления и администрирование в условиях ресурсной (бюджетной) ограниченности. В то же время, несмотря на активизацию усилий ученых в сфере развития методологического инструментария, еще не разработан универсальный подход к решению проблем недостаточной эффективности деятельности органов публичного управления и администрирования, в частности, в сфере бюджетирования.

История децентрализованного государства есть период противоречий, связанных с поиском наилучшей формы функционирования организационно-экономических механизмов, в частности в сфере бюджетирования и в условиях существенного изменения территориальной организации власти. Традиционно устоявшийся взгляд на формирование местных бюджетов как на процесс, при котором в рамках административной или централизованной формы экономического развития образуются относительно самостоятельные единицы, являющиеся носителями определенного местного управления и ограниченного ресурсного обеспечения общины, требует выработки новых подходов и анализа содержания самого процесса в условиях децентрализации властных полномочий и использования ведущего европейского опыта в данной сфере.

Современные глубокие рыночные преобразования, которые в последнее время происходят в национальной экономике, сопровождаются значительными институциональными изменениями в системе публичного управления и администрирования, в частности модернизации системы управления региональным и местным развитием в Украине в условиях реформы децентрализации властных полномочий. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитыми регионами и субрегионами и ее важной составляющей финансовой самостоятельной средой общины – является стратегическим курсом децентрализованной системы публичного управления, где роль государственного управления в сфере регионального и местного

развития не только не уменьшается, а наоборот, растет, приобретая новое качество и действенности [1].

Исследование формирования и организации местных бюджетов в странах Европы является важным этапом создания эффективной системы публичного управления в сфере бюджетирования в условиях завершения процесса децентрализации. Учитывая, что опыт стран с развитыми рыночными отношениями в формировании системы (механизмов и инструментов) местных бюджетов построен на основе реформы административно-территориального устройства и перераспределения полномочий и передачи всех видов ресурсов на местный уровень, для Украины он особенно важен. Присоединяемся к мнению экспертов, что особенности развития местного самоуправления и его финансового обеспечения целесообразно анализировать с позиции консолидации двух направлений исследования: административно-территориальной организации стран-членов ЕС как фундамента эффективного функционирования местного самоуправления и особенностей формирования организационно-экономических механизмов и функционирования новой модели местных бюджетов в рамках реформирования денежной децентрализации [3].

Анализ исследований и публикаций. Методы и принципы эффективного функционирования первичных (местных) организационных звеньев управления, взаимодействия совокупности управленческих и ресурсных (бюджетных) отношений с экономической системой в целом нашли ведущее место в исследованиях многих ученых, в частности, в научных трудах зарубежных ученых: М. Альберта, Р. Акоффа, Д. Вурворда, Дж. Грейсона, П. Друкера, Р. Дорнбуша, Б. Карлоффа, Э. Мэйо, Ф. Котлера, А. Маслоу, М. Мескона, У. Оучи, М. Портера, Г. Саймона, Ф. Тейлора, Р. Фалмера, Г. Форда, С. Фишера, Ф. Хедоури, Л. Якокка и других.

Вопросы практического применения публичного управления и администрирования изучались в многочисленных исследованиях зарубежных ученых. Среди них можно отметить работы таких исследователей как Ф. Барка, А. Ван де Звет, С. Боголюбов, Г. Борн, В. Гаращук, Б. Гурне, А. Дрюмо, Х. Макингер, Э. Маштакова, К. Морган, У. Оутс, А. Пике, Д. Форей, С. Шарбит, Л. Шарп и др.

В Украине известны работы по публичному управлению и администрированию сотрудников Института законодательства Верховной Рады Украины, Национального института стратегических исследований, Национальной академии государственного управления при Президенте Украины, посвященные анализу и вопросам макроэкономического влияния на хозяйственную и социальную системы и совершенствованию национального законодательства в этой сфере.

Аналізу теоретико-методологічних основ державного управління, механізмів формування і реалізації державної політики в різних сферах суспільної життя присвячені твори М. Билинської, В. Вакуленко, К. Ващенко, Л. Воротиной, Л. Гаєвської, Л. Гонюкової, І. Дегтяревої, В. Куйбиди, М. Кравченко, О. Малиновської, О. Петроє, С. Романюка, С. Серегина, І. Сурай, О. Суходоли, В. Трошинського, С. Хаджирадевої і др.

Анализ предложений ученых, в частности специалистов Института законодательства Верховной Рады Украины, Национального института стратегических исследований по вопросам организационно-правового регулирования экономических механизмов ресурсного обеспечения в сфере публичного управления и администрирования дает основания для вывода, что на сегодняшний день в Украине действует несовершенная система ее регулирования, доминирует формально - категориальный принцип согласно законодательным нормам, поскольку публичное управление (государственное и местное) в первую очередь осуществляется на основе законодательства Украины. Сама система регулирования имеет очень сложную структуру и использует отдельные подзаконные и регуляторные акты. Поэтому сложность объекта правового регулирования и разнообразие проблем порождают осложнения в корректировке правовых норм в сфере национального управления. Вследствие этого возникают разногласия в разных законах по одному и тому же вопросу, что усложняет возможность их непосредственного применения в сфере ресурсного и бюджетного обеспечения.

По мнению специалистов-ученых нормотворческая работа в управленческой сфере идет путем решения отдельных вопросов, без необходимой степени обобщения, что приводит к противоречивым тенденциям в процессе осуществления правового регулирования вопросов публичного управления и администрирования в Украине. Постоянство отношений в этой сфере исключается многочисленными изменениями, постоянно вносимыми в действующие законы и другие нормативно-правовые акты, количество которых превышает разумные пределы. По мнению специалистов, это обуславливает необходимость основательного исследования проблемы регулирования вопросов публичного управления и администрирования, в частности вопросов, связанных с организацией осуществления

соответствующими органами своих функций в сфере регулирования и правового обеспечения этого процесса.

Изложение основного материала. В рамках децентрализации, которая в последние десятилетия стала основным фактором развития управленческой и финансовой системы европейских стран, эти страны столкнулись с необходимостью реформирования системы управления и административно-региональной организации. Такая потребность европейских государств в планировании автономии низовых территориальных органов привела к нехватке региональных, физических и демографических ресурсов для выполнения соответствующих полномочий и предоставления качественных услуг. Таким образом, реформа местного самоуправления в этих странах началась с интеграции низовых региональных единиц и образования региональных организаций, отвечающих историко-географическим и требованиям эффективного развития рыночных отношений в экономике [4].

Применение принципов финансовой децентрализации в странах Европы свидетельствует о формировании процессов действенной регионализации, которые повлияли на изменение (реформирование) системы государственного управления в этих государствах в XX-XXI вв. и формировании моделей местной и региональной финансовой автономии Западные экономисты обращают внимание на то, что основными векторами европейской политики в сфере местного развития есть финансовая и ресурсная децентрализация и деконцентрация. При этом важен опыт европейских стран с разным уровнем развития рыночных отношений по поводу существования комплекса вопросов и задач в процессе финансовой децентрализации, которые необходимо заранее учесть и устранить. В этом отношении следует обеспечить последовательность в осуществлении этого процесса, в частности, органы власти обязаны обеспечить способность участия народа в управлении общественно-политическими и общественно-экономическими процессами в государстве.

Так, в Европе с 1950 г. количество органов местного самоуправления было сокращено примерно на 40 тыс. для децентрализации власти и усиления местного самоуправления. В частности, в таких странах как Дания, Литва и Швеция, количество органов местного самоуправления сократилось на 80%, в Великобритании – на 77%, в Германии дважды. Как правило, в результате реформ 1965-1977 гг. небольшие административно-территориальные образования были либо объединены, либо объединены в соответствующие федерации под общим управлением.

Причиной выбора одного из двух направлений реформы были исходные условия, которые существовали в странах накануне децентрализованной реформы. Согласно теоретическим выводам, увеличение размера базовой единицы административно-территориального устройства государства – общины, обеспечивает увеличение ее экономической состоятельности, но одновременно снижает уровень влияния общины в управлении ее территории. Основными целями реформирования местного устройства, и в частности его основных звеньев, является повышение экономического потенциала общества и, во-вторых, укрепление демократии на местах.

Поэтому каждая провинция была выбрана для усовершенствования системы управления и местного самоуправления, учитывая порядок приоритетности целей. За счет интеграции малых провинциальных общин в большие единицы местного самоуправления достигались цели повышения административной способности и эффективности аппарата управления, поддержания взаимоотношений между властью и населением. Промежуточные структуры межмуниципального сотрудничества начали работать эффективно.

Отметим, что можно выделить два плана внедрения организационных-экономических механизмов в развитие, а именно:

- южноевропейская – состоит из объединения общин в небольшие структуры базового уровня (Италия, Франция).

- североевропейская – состоит из формирования крупных базовых административно-региональных институтов базового уровня (Великобритания, Швеция);

Согласно концепциям реформирования, в европейских странах разного уровня и полномочий сформировались основные единицы местного самоуправления. Так, в Швеции в результате объединения количество коммун уменьшилось в 10 раз. На сегодняшний день их 288, а средний размер гмины составляет 34 тысячи жителей. В Дании средняя численность населения основной административно-территориальной единицы составляет 55 тыс., в Великобритании – 120 тыс. человек, в Германии – 45 тыс. жителей. В Италии в 1990 году были созданы новые коммуны с минимальным населением 10 000 человек. В то же время, закон предусматривает объединение гмин с населением менее 5 тыс. или поощрение их к присоединению к большим административным структурам [5].

В результате интеграции вновь созданные институции (муниципалитеты) характеризовались высоким уровнем ресурсов и управленческой способности. При этом, как и на Украине, добровольно объявили об объединении муниципалитетов в странах Европы. Однако на самом деле интеграция происходила со значительной частью принуждения под строгим контролем органов государственной власти. Таким образом, в процессе интеграции общества добровольная фаза связана с процессом адаптации общества к предложенному центром плану формирования местных (административно-провинциальных) единиц. Если община не объединилась на добровольной основе, решение принимается на центральном уровне. Учитывая опыт реформирования менеджмента и ресурсов в ЕС и его положительные результаты, можно утверждать, что государственный контроль необходим в процессе обновления и модернизации систем и моделей управления на местном уровне через потенциал субъективных конфликтов и несоответствий. Нуждается в конкретизации местных ресурсных интересов различных социальных групп населения.

Для обеспечения эффективного экономического и финансового становления местных образований созданы учреждения межмуниципального сотрудничества в соответствии с направлениями сохранения постоянного количества местных субъектов управления. По такому направлению последовали Испания, Италия, Франция и Швейцария. В частности, во Франции 36 565 органов местного самоуправления (коммун) с населением около 2 тыс. человек.

В стране же созданы учреждения межмуниципального сотрудничества – «communes de communes». Эта система во Франции закреплена законодательством и предусматривает формирование трех организационно-экономических механизмов местного и регионального развития (межмуниципального сотрудничества), согласно которым в стране создано 14 регионов, 120 агломераций и 2033 группировки муниципалитетов, охватывает 92,2% населения Франции [6].

По словам профессора Дж. Марка, межмуниципальные организации (государственные учреждения межмуниципального сотрудничества – ERSI) являются государственными учреждениями, то есть юридическими лицами, руководствующимися публичным правом, наделенными финансовой автономией и подчиненными принципу спецификации (специализации), то есть, в отличие от местных органов власти, они могут осуществлять только полномочия, предоставленные им законом, или что муниципалитеты предоставили им эти полномочия [7]. Таким образом, основным отличием этого подхода есть возможность реализации отдельных решений местных органов власти в процессе управления территорией и использования организационно-экономических механизмов местного и регионального развития. Но если проанализировать это с точки зрения перераспределения бюджетных и других финансовых ресурсов, то увидим, что Франция одна из наиболее централизованных стран Европейского Союза [8].

Таким образом, в контексте статьи и исследования современной модели реформы децентрализации властных полномочий и возможных изменений в Конституции в части децентрализации (30 ноября 2021 обнародован проект указанных изменений), можно отметить важность разработки и анализа организационно-экономических механизмов местного и регионального развития, в частности на местном уровне. Авторы статьи активно участвуют в разработке и обсуждении предложений по совершенствованию управленческой системы, в частности конституционным способом [9,10].

Следует отметить, что в вопросе формирования эффективного местного самоуправления с точки зрения достаточной финансовой состоятельности и экономического потенциала следует выделить роль центральных органов ЕС в определении развития государственной политики местного самоуправления и гарантии единой системы местного самоуправления. Европейское статистическое агентство (Евростат) создало уникальную систему единиц местных знаний в Европейском Союзе – Номенклатуру территориальных единиц статистики (NUTS). В соответствии с Решением Европейской Комиссии 2001/0046 европейской номенклатуре NUTS предоставлен статус стандарта территориального разделения государств-членов ЕС для статистических целей. В 2003 г. Регламент Европейского Парламента и Совета Европы ввел эту систему классификации, обязывая страны-члены ЕС вводить NUTS 1, 2, 3 и на добровольной основе NUTS 4, 5 для каждого уровня [11].

После определения направления развития европейской интеграции каждой из стран, ныне являющихся членами ЕС, проведена работа по оптимизации системы местного самоуправления в стандарты NUTS. В частности, правительство Литвы предложило такие уровни соответствия единой системе административно-территориальных единиц Европейского Союза: NUTS 1 – Литва, NUTS2 – Литва, NUTS 3 – уезд, NUTS 4 – автономия, NUTS 5 – seniunia. В Словакии соответственно было сформировано разделение страны, которое определило 8 провинций и 79 районов. После адаптации к

системе NUTS административно-территориальный раздел страны характеризуется следующими уровнями: NUTS 1 – Словакия, NUTS 2 – Братиславский край, Западная Словакия, Центральная Словакия, Восточная Словакия, NUTS 3 – восемь регионов, NUTS 4 и 5 – населенные пункты местного уровня [12].

Таким образом, можно сказать, что реформирование территориальных структур европейских стран на основе NUTS предполагает формирование стабильной системы управления на местном и региональном уровнях, а также гарантию единого подхода к использованию организационных и экономических механизмов в разных странах.

Поэтому речь идет о формировании состоятельных местных образований, отвечающих требованиям ЕС к местному самоуправлению и обеспечивающих наиболее эффективное использование организационно-экономических механизмов местного и регионального развития.

Выводы. В статье обоснованы новые подходы к решению проблемы функционирования основных организационно-экономических механизмов местного и регионального развития в контексте применения опыта и условий дальнейшего реформирования публичного (государственного и местного) управления в Украине, которые влияют на уровень автономии местных бюджетов в Европе и можно сделать следующие выводы:

1. Доказано, что возникновение проблем в сфере «ресурсной зависимости» местной власти является следствием растущего количества вопросов обеспечения действенного функционирования организационно-организационных механизмов развития, поскольку местные органы власти не имеют полноценной законодательной основы относительно ресурсного обеспечения выполнения делегированных им полномочий в процессе реформы децентрализации властных полномочий. Существует только восемь европейских стран, в которых органы местного самоуправления имеют право устанавливать собственные выплаты за ресурсы и ставки налогов и определять налогооблагаемую базу отдельных налогов и сборов. В то же время, налоговые системы этих стран имеют низкую долю местных налогов.

2. Считаем, что реалии современного хозяйственного развития – это полная зависимость органов местной власти от субъектов, формирующих и предоставляющих материальные ресурсы для реализации властных полномочий на местах. Адекватной теоретической основой решения этого вопроса является ресурсный подход, направленный на создание принципиально новых организационных ресурсов развития. Отметим, что в большинстве европейских стран региональные и местные органы власти самостоятельно определяют предельные ресурсные ставки (налоги) на местном уровне (в Бельгии, Испании, Великобритании, Дании, Нидерландах, Швеции, Швейцарии и Финляндии такие поступления обеспечивают около 84% доходов местных бюджетов). в Польше, Норвегии, Чехии и Венгрии – 45%, только в одной европейской стране (Португалии) на центральном уровне установлены предельные ставки местных налогов и база налогообложения этих налогов.

3. Анализ эволюции основных идей ресурсного подхода показал, что на каждом выделенном этапе формирования ресурсной теории развития в пределах проанализированных научных направлений, первоочередности приобретают вопросы, объединенные концептуальной идеей ресурсного подхода. Следует отметить, что во всех европейских странах с развитыми рыночными отношениями существует хозяйственная практика распределения доходов пропорционального между местными, региональными и центральными бюджетами, но нет управленческой практики в указанных государствах, где доля распределения определяется местными властями. Важно, что в некоторых европейских странах (четыре страны) эту пропорцию можно изменить только при условии согласования этих изменений с местными властями.

4. Несмотря на двухсотлетний опыт исследования экономической и управленческой науками категории (как общественных отношений) «ресурс», ученые и практики до сих пор имеют отличия в представлении о ее сущности. Отдельно следует отметить, что формирование ресурсной и налоговой политики на местном уровне в европейских странах базируется на консенсусе и объединяет две основные цели:

- обеспечить благоприятный налоговый климат для ресурсных возможностей эффективного развития на основе использования организационно-экономических механизмов местного и регионального развития в современных условиях для дальнейшего реформирования системы государственного управления в Украине и прибыльной деятельности хозяйствующих субъектов;

- особенности мобилизации и конвертации ресурсов регионального и местного управления на основе действенного поступления в местные бюджеты соответствующих налоговых платежей для предоставления качественных услуг населению.

Список литературы:

1. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2017. N 6. С. 153-160.
2. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство/OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> Дата звернення: 10.11.2021).
3. Захарова О.В., Баштанник В.В., Василишина А.П. Впровадження зарубіжного досвіду децентралізації управління. НАДУ при ПУ // Дніпропетровський регіональний інститут державного управління. 2015. 23 с.
4. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С. 95–102.
5. Evaluating laws, policies and funding programmes/European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-makingprocess/evaluating-and-improving-existinglaws/evaluating-laws_en (Дата вернення: 15.11.2021).
6. Антикризове управління національною економікою: монографія / [І. Малий, І. Радіонова, А. Смелянов та ін.]; за заг. ред. І. Малого. К.: КНЕУ, 2017. 368 с.
7. Воротін В.Є., Романенко Є.А., Щокін Р.Г., Півоваров К.В. Удосконалення організаційно-правового механізму державного управління економікою: європейський досвід для України. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2018. No 3 (26). С. 368–376.
8. Данилишин Б.М., Пилипів В.В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України // Регіональна економіка. № 1. 2016. с. 5-11.
9. Воротін В.Є., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.) Науковий вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія державне управління. 2021. Вип. 13. с. 13-24.
10. Проданик В.М., Шинкарьов А.М. Стратегічне планування розвитку об'єднаної територіальної громади: організаційно-правові механізми. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2021. No 3. С. 158–167.
11. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу / за заг. ред. Ю.В.Ковбасюка, М.К. Орлатого. К.: НАДУ, 2015. 628 с.
12. Письменний В.В. Місцеве оподаткування в умовах реформування податкової системи України: монографія. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка», 2011. 196 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коваль Олег Михайлович

Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті

Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет оқу-ғылыми институты, Украина

ДАМЫҒАН НАРЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ БАР ЕЛДЕРДЕ ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТЕРДІ ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада Украинада мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі реформалау және қуатты өкілеттіктерді орталықсыздандыру үшін заманауи жағдайлардағы жергілікті және аймақтық дамудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерінің ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктері туралы қағидаттар негізінде ашылады. Бюджет саласындағы дамыған нарықтық қатынастары бар елдердің жетекші тәжірибесі анықталды. Ұйымдастыру-құқықтық базалар мен жергілікті және аймақтық даму тетіктерінің компоненттері негізді, ал Украинадағы жетекші еуропалық тәжірибені қолдану аясындағы заңдылықтардың теориялық анықтамасы негізделеді. Бұл жергілікті даму жүйелері мен аймақтарын жанарту үшін осы факторлардың шебер жиынтығы - ұйымдастырушылық және құқықтық міндеттемелерді және жергілікті және аймақтық компоненттерін қалыптастыру үшін тиімді және нақты ынталандыру құрылуы мүмкін Украинадағы мемлекеттік басқару және реттеу саласындағы дамыту тетіктері.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық менеджмент, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыру, орталықсыздандыру, ресурстарды қамтамасыз ету.

Koval Oleg

Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FORMATION OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF DEVELOPMENT AND EXPERIENCE OF FILLING LOCAL BUDGETS IN COUNTRIES WITH DEVELOPED MARKET RELATIONS

The article reveals the principles of organizational and legal mechanisms of local and regional development in modern conditions of further reform of the public administration system in Ukraine and decentralization of power. The leading experience of the countries with the developed market relations in the field of budgeting is defined.

The organizational and legal bases and components of the mechanisms of local and regional development are substantiated, and also the theoretical definition of regularities in the context of use of the leading European experience in Ukraine is carried out.

A certain scientific novelty of the work lies in the theoretical substantiation of the content and conceptual approaches to the process of formation of organizational and legal foundations and components of local and regional development mechanisms in the field of public administration and regulation in Ukraine.

The article proves that public administration and their components - public administration and regulation in the field of national and regional (local) development - is one of the most important problems of forming developed market relations in Ukraine, in particular, in forming a new system (mechanisms and tools) in the field of resource provision of the decentralized model of local governance.

The objective nature of local government as part of public administration in developed European countries, the works of domestic and foreign scholars on regional and local development, analyzed that the optimal combination of local development resources and effective public administration at the national level - a real way to develop socio-economic potential of the modern state.

The results of the study show that in the process of improving the management system (strategic planning and control) at the public level it is advisable to optimize state target programs, move from tactical situational planning to strategic planning, which allows to expand planning horizons and resources, solve problems. economic development It is thanks to the skillful combination of these factors to update the local development system and regions can achieve the main goal - to create effective and real incentives for the formation of organizational and legal foundations and components of local and regional development in public administration and regulation in Ukraine.

Keywords: public administration, regional governance, reform, local development, decentralization reform, resource provision.

List of references:

1. Vorotin V. Ye. (2017). Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 6, 153–160 [in Ukrainian].
2. OECD. (2018). Toolkit for assessing the impact on competition (Volume II: Guide). URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Last accessed: 10.11.2021).
3. Zakharova O.V., Bashtannyk V.V., Vasylyshyna A.P. (2015). Vprovadzhennia zarubizhnoho dosvidu detsentralizatsii upravlinnia. NADU pry PU // Dnipropetrovskiy rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia. 23 s. [in Ukrainian].
4. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. (2019). Vid rehuliatornoi polityky do derzhavno-privatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1, 95–102 [in Ukrainian].
5. European Commission. (2018). Evaluating laws, policies and financing programs. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/evaluating-laws_en (Last accessed: 15.11.2021).
6. Maliy I., Radionova I., Emelyanov A. ta in. (2017). Anti-crisis management of the national economy. Kyiv: KNEU. 368. [in Ukrainian].
7. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), 368–376 [in Ukrainian].
8. Danylyshyn B. M., Pylypiv V. V. (2016). Detsentralizatsiia u krainakh YeS: uroky dlia Ukrainy // Rehionalna ekonomika. № 1. 5-11 [in Ukrainian].
9. Vorotin V.Ye., Koval O.M. (2021). Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchyykh aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvртоi sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.) Naukovi visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Serii derzhavne upravlinnia. Vyp. 13 13-24 [in Ukrainian].
10. Prodanyk V. M., Shynkarov A. M. (2021). Stratehichne planuvannia rozvytku obiednanoi terytorialnoi hromady: orhanizatsiino-pravovi mekhanizmy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 3.158–167 [in Ukrainian].
11. Administratyvno-terytorialnyi ustroi krain Yevropeiskoho Soiuzu / za zah. red. Yu.V. Kovbasiuka, M.K. Orlatoho. (2015). K.: NADU. 628 [in Ukrainian].
12. Pysmennyi V.V. Mistseve opodatkovannia v umovakh reformuvannia podatkovoi systemy Ukrainy: monohrafiia. (2011). Ternopil: Vydavnychopolihrafichnyi tsentr «Ekonomichna dumka». 196 [in Ukrainian].

Қабжанов Ақылбек Тайболатұлы

tengrianec_9192@mail.ru

Жанзақов Оразалы Ардақұлы

orazali.zhanzakov@mail.ru

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында пробация институтын қалыптастырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Зерттеу шеңберінде пробацияға заңдық талдау жүргізілді, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасына қатаң сәйкестікте осы институттың мәртебесі мен қолданылу шарттары айқындалды. Авторлар біздің қылмыстық-атқару жүйесі жағдайларында пробацияны іске асырудың ең тиімді әдістерін ұсынды. Сондай-ақ, пробацияны қолданудың шетелдік тәжірибесіне талдау жүргізілді.

Тірек сөздер: Қылмыстық-атқару кодексі, пробация, қылмыстық-атқару жүйесіндегі пробация, сотқа дейінгі, постпенитенциарлық, пенитенциарлық сынақ, шартты түрде сотталғандар.

2014 жылғы 5 шілдедегі қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі қабылданғанға дейін 2015 жылғы 1 қаңтарда күшін жойған Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы УСК-ға сәйкес іс жүзінде бір ғана пробация үлгісі - бұл үкім, яғни пробациялық бақылау тек шартты түрде сотталғандарға қатысты жүргізілді.

Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары саласындағы 2009-2012 жылдарға арналған Ұлттық іс-шаралар жоспарының ұсынымдарының орындалуына сараптамалық сараптамаға сәйкес сотталғандардың заңды мүдделерін және олардың құқықтарын жүзеге асыру саласындағы нормативтік-құқықтық өзгерістердің жалпы бағыты. Қазақстан Республикасындағы пробация жүйесінің өзіндік ұлттық моделін әзірлеу және құру бойынша іс-шара өтті.

Мұның алдында қазақстандық ғылыми ортада пробацияның құқықтық негіздері саласындағы мәселелер қызу талқыланды. Осы жұмыстың нәтижесі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен 24 толықтырулар енгізу туралы» 2012 жылғы 15 ақпандағы № 556-IV Заңының қабылдануы болды. Қазақстан Республикасында пробация жүйесі үшін құқықтық базаны құру қамтамасыз, және өз тәжірибесі ұлттық сынақ үлгісін «қалыптастыру мүмкіндіктерін анықтады.

Осындай заңның қабылдануымен Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық базасында «пробация» термині пайда болды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Қылмыстық-атқару кодексі «Қылмыстық-атқару жүйесіндегі пробация» 7-1-баппен толықтырылды. 7-1-бапта тұжырымдалған тұжырымдаманың түсіндірмесіне сәйкес, «қылмыстық-атқару жүйесіндегі пробация - деп шартты түрде сотталған әрбір жеке тұлғаға, оның сынақ мерзімі ішінде УІІ пробация қызметі әзірлейтін құқықтық және әлеуметтік шаралар кешені түсіндіріліп, яғни осы адамдардың мінез-құлқы және олардың келесі қылмыстарының алдын-алу, кейіннен түзету үшін пробация қызметінің қадағалауымен болып табылады.

Кейін 2016 жылғы 30 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға және «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңдарына қол қойылды.

«Пробация туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-IV ҚР Заңының 1-бабына сәйкес пробация - әлеуметтік-құқықтық және бақылау сипаттағы жеке айқындалған шаралар жүйесі, сондай-ақ сотталған тұлғалардың жаңа қылмыс жасауларына жол бермей және алдын-алу мақсатында мінез-құлқытарын жағымды түзеуге бағытталған анық түрлі іс-әрекеттер болып табылады.

Пробацияның мақсаты ретінде заңнамалық құжаттарда бекітілген - бұл айыпталушының немесе күдіктінің мінез-құлқының негізгі аспектілерін реттеу, оның болашақта әлеуметтік бейімделуін, сондай-ақ адамдарды оңалту жолымен қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және сақтауға жәрдемдесу. бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін сотталған.

Пробация процесінің бүкіл циклі Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңымен түпкілікті әзірленді. Бүгінгі күні ол пробацияның төрт негізгі түрімен ұсынылған, олардың әрқайсысының өзіндік нақты адресаты, сондай-ақ жүзеге асырудың арнайы әдістері мен нысандары және қоғамдық пайдалы мақсаттардың мазмұны: үкім шығару (15-бап), сотқа дейінгі (13-бап), постпенитенциарлық (17-бап), пенитенциарлық (өнер. 16) сынақ.

Нақты пробация субъектілерінің пробацияның нақты түрінің шегінде қатысу мөлшері әртүрлі және Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынған немесе көзделген, әлеуметтік көмекші сипаттағы шаралар кешенімен айқындалады. Қазақстан Республикасы ПМ ТЖБ пробация қызметіне келетін болсақ, пробацияның әрбір түрі бойынша функционалдық міндеттері де әртүрлі.

Үкім шығару, сотқа дейінгі, сотқа дейінгі, пенитенциарлық және пенитенциарлық пробация аспектісінде пробация қызметінің қызметі жалпы процестің типтік саралануын, сондай-ақ құқық бұзушыға әлеуметтік, құқықтық және бақылау әсерін қалыптастырады және нақтылайды.

«Пробация туралы» Заңды іс жүзінде іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 04.04.2012 жылғы № 65-ө өкімінің негізінде ол нормативтік құқықтық актілердің тұтас кешенін әзірлеп шығарды. ретінде: және Үкіметінің қаулысы «пенитенциарлық мекемелер аясында пробация қызметінің жұмыс істеуін ұйымдастыру ережелерін белгілеу туралы» Қазақстан, № Республикасы Ішкі істер министрлігінің ведомстволық бағыныстылығына 157 датированный 19.03.2012 Пробация саласындағы қызметті реттеуге бағытталған Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 28 сәуірдегі № 542 "Шартты түрде сотталғандарға құқықтық және әлеуметтік көмек көрсетудің нормалары мен қағидаттарын белгілеу туралы 26" Заңымен.

Жоғарыда аталған құқықтық құжаттарды құрылымдық талдау екінің бірі емес екенін анықтайды

ПО да, ішкі істер органдары да, түзеу мекемесі де бүгінде зерттеліп жатқан мекемеге толық көлемде жеке әлеуметтік қызметке қайта құруға мүлдем дайын емес.

Пробация қызметінің қызметіндегі жеке жағдайларды егжей-тегжейлі көрсету және ескеру қажет Ішкі істер министрлігінің бұйрығы негізінде. Бұйрықтың негізгі негізі негізінен пробациялық бақылау принциптерін бекітуден тұрады, яғни бұрын УІІ-ге жатқызылған қадағалау, жазалау және бақылау функцияларын орындау.

Шартты түрде сотталғандар туралы мәліметтерді тексерудің және салыстырудың, сондай-ақ есептілік пен есепке алудың әртүрлі нысандарын анықтауға арналған бұйрық ережелерінің мәтінінде, сондай-ақ оның қосымшаларында.

Пробация институты қызметінің негізгі бағыттарын реттейтін заманауи заңнаманы зерттеу сұрақтардың толық тізімін ашық қалдырады, олардың көпшілігі риторикалық болып қала береді:

– Құрылған қызметтің әзірленген моделін тәжірибелік тестілеу қалай жүзеге асырылды?

– Нақты кемшіліктерді жою үшін қандай бастапқы деректер мен олардың нәтижелері пайдаланылды?

- Сотталғандарды, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің практикалық қызметкерлерін әлеуметтік қолдау саласында кәсіби қызметін жүзеге асыратын ғалымдар мен үкіметтік емес ұйымдардың ұсыныстары мен әзірлемелері қандай дәрежеде объективтілік дәрежесіне ие, атап айтқанда, әзірлеу және кейіннен енгізу кезінде Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттар тағылымдамадан тұжырымдамасын принциптерін ескерілді және қарастырылды?

- Талданған ереженің дұрыстығы мен практикада қолдану деңгейі қандай?

Осыған сәйкес, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында пробация институтының қалыптасу процесі емес, оның дамуы атап өтілуде. Жұмыста зерттелген аспектілер өз шешімін күтіп тұрған қазіргі заманғы өзекті мәселелердің аз ғана бөлігі болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қамаумен байланысты емес шаралардың минималды стандартты ережелері (Токио ережелері) қоғамдастықтың сот ісін қадағалау іс-шараларын әзірлеуге және жүзеге асыруға белсендірек қатысуын қатаң түрде ұсынатынын атап өткен жөн!

Пробация қызметі мен қоғамның көрсетілген өзара іс-қимылы сотталғанның әлеуметтік коммуникациясын тиімді дамытуға тиімді көмек көрсете алады.

Бұдан шығатын болсақ, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 63-бабында шартты түрде сотталған адамдарға қатысты мемлекеттік емес бақылау субъектілерінің қызмет ету ерекшеліктерін көздейтін норманың болмауы мүмкін емес.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің тиісті баптарына ӨИИ еріктілермен бірлесіп жұмыс істеуге, сондай-ақ адам құқықтарын қолдауды пайдалануға мүмкіндік беретін жаңа

нормалармен толықтырулар енгізу арқылы осы қылықты ертерек түзетудің маңыздылығы айқын болады. ұйымдар мен қайырымдылық бірлестіктері және басқа да азаматтық құрылымдар.

Еуропа мемлекеттерінде пробацацияны қолдану қылмыскердің өзіне тән ерекшеліктерін кең көлемде зерттеуге тікелей байланысты. Мұндай зерттеудің нәтижелері адамның жеке ісіне енгізіледі және одан кейін сот сынақ режимін сақтау немесе жою туралы мәселе бойынша шешім қабылдау кезінде есепке алады. Мұндай зерттеулер сотталған адамға көрсетілетін тәрбиелік көмектің нақты нысандарын таңдау процесінде маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасында пробацация институтын дамытудың қолайлы перспективаларын атап өтуге болады:

-Бұл нормативтік-құқықтық базаның дамуымен және жалпы қоғамның және оның ішінде еліміздің заңнамалық жүйесінің ашықтығымен байланысты. Тиісінше, әдебиеттер ресейлік ішкі заңнамада халықаралық гуманитарлық стандарттар мен нормаларды енгізу тұрғысынан ең басым бағыт қалай нақтылауды қамтамасыз етеді «... құқықтық және қылмыстық шараларды жүзеге асыратын институттарды жаңғырту және тікелей байланысты органдардың жиынтығы болып табылады. бас бостандығынан айыруға.

Мұндай органдар қызметкерлерінің кәсіби деңгейін, танымалдылығын және әлеуметтік қорғалуын арттыру, сонымен қатар олардың қажетті санын отандық және шетелдік тәжірибеде «пароль» және «пробацация» институттарын пайдаланудың ғылыми негізделген әдістеріне сәйкес анықтау!

Бұл мәлімдеме Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесіне қатысты мүлдем дұрыс. Үлкен теориялық және практикалық маңызға ие болып УИИ және волонтерлер құрамының оңтайлы мүмкін болатын санын талдау, әрбір жеке қызметкерге бекітілген қадағаланатын тұлғалардың санын анықтау, оның ішінде субъектілердің құқықтық жағдайын зерделеу, сондай-ақ тестілік бақылауды жүзеге асырудың нақты нысандары мен әдістері ретінде ?.

Пробацацияның нақты экономикалық тиімділігі бар, ол пробацация принциптерін іске асыруға арналған мемлекеттік шығындардың бас бостандығынан айыру орындарын және әкімшілік персоналын, сондай-ақ олардың қызмет көрсететін персоналын ұстауға жұмсалған шығындардан айтарлықтай төмен болуымен түсіндіріледі.

Зерттелетін пробацация институтының қоғамдық құндылығы өте жоғары. Нәтижесінде осы құқықтық концепцияны кейіннен теориялық тұрғыдан зерделеу мен зерттеудің, сондай-ақ оның принциптерін қолдану ерекшеліктерін практикалық талдаудың нақты маңыздылығы айқындалады.

Мұндай жұмыс оны Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінде іс жүзінде қолдануға тікелей бағытталған қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды өзгертумен бірге жүргізілуі тиіс.

Қазақстан Республикасындағы пробацация институты енді ғана қалыптасып келе жатқаны анық. Осының негізінде оны теориялық (нормативтік) құрамдас және кейіннен практикалық қолдану ретінде дамыту қажеттілігі анықталады.

Қазақстан Республикасы мен шет мемлекеттердің нормативтік құқықтық базасын зерттеу олардың ұқсастығын анықтауға мүмкіндік берді, яғни белгілі бір дәрежеде Қазақстан Республикасының пробацация саласындағы қылмыстық заңнамасы шет мемлекеттердің қылмыстық тәжірибесіне сүйене отырып қалыптасты деп айтуға болады, бұл пробацация мен пробацацияның қолданылған мерзімдерінен анық байқалады.

Тарауда Қазақстан Республикасының пробацация саласындағы заңнамалық базасын дамыту үшін егжей-тегжейлі зерделеуге жататын мәселелердің толық тізбесі тұжырымдалған.

Жалпы, Қазақстан Республикасында пробацация мекемесін тиімді дамыту үшін әлеуметтік көңіл-күйге, еріктілер санына, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдардың белсенді қолдауына сәйкес келетін оң орта бар. азаматтардың тар санатына жатады.

Пробацация қызметі сотталғандарды оңалту бағдарламаларын қалыптастыру үшін азаматтық бірлестіктермен, діни ұйымдармен, атқарушы билік органдарымен және ішкі істер органдарымен өзара іс-қимыл жасауы қажет.

Ішкі істер органдары мынадай функцияларды атқара алады:

жеке ақпаратты жинауға көмектесу; адамға қатысты пробацацияны қолдану туралы сот органдарына ақпарат беру; пробацациялық бақылау кезінде қылмыс жасағаны туралы ақпарат беру.

Сондай-ақ, пробацация институтын жетілдіру кезеңдерінің бірі ретінде бас бостандығынан айырудың баламалы шараларын әзірлеу қажет деп санаймын, оған мемлекеттік мекемелердің,

қоғамдық ұйымдардың өкілдері ғана емес, сотталғанның туыстары мен таныстары да қатысады. сотталушыны түзеуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Конституция Республики Казахстан: принята 30 августа 1995 г.
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года
3. Бриллиантов, Я.Е. Уголовное право России в схемах и определениях. – М.: Проспект, 2014. – 232 с. 67 23.
4. Бурлаков, Б.Н. Уголовное право и личность преступника. – СПб.: Издательство юридического факультета Санкт-Петербургского государственного университета, 2016. – 240 с. 24. Ветрова Н.И. и Ляпунова Ю.Н. Уголовное право. Особенная часть. - М.: Юриспруденция, 2017 г.
5. Кабжанов А.Т., Рысмагамбетова Г.М. Проблемы гуманизации штрафа как вида государственного принуждения// Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности», №1(11), 2016. – 23-31
6. Приказ и.о. Министра финансов Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года №1451.<https://online.zakon.kz/document/?ooc lp = 1076672 # дана = 270>
7. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. - М.: ТК Велби, Проспект, 2006 - 560 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кабжанов Акылбек Тайбулатович
Жанзаков Оразалы Ардакович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТА ПРОБАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы формирования института пробации в Республике Казахстан. В рамках исследования проведен юридический анализ пробации, определен статус и условия применения данного института в строгом соответствии с уголовно-исполнительным законодательством Республики Казахстан. Авторами предложены наиболее эффективные методы реализации пробации в условиях нашей уголовно-исполнительной системы. Также проведен анализ зарубежной практики применения пробации.

Ключевые слова: Ключевые слова: Уголовно-исполнительный кодекс, пробация, пробация в уголовно-исполнительной системе, досудебное, послесудебное, пенитенциарное разбирательство, пробация.

**Kabzhanov Akylbek, Zhanzakov Orazaly
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
FORMATION OF THE PROBATION INSTITUTE IN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN**

This article discusses the current issues of the formation of the institute of probation in the Republic of Kazakhstan. As part of the study, a legal analysis of probation was carried out, the status and conditions of application of this institute were determined in strict accordance with the penal enforcement legislation of the Republic of Kazakhstan. The authors have proposed the most effective methods of implementing probation in the conditions of our penal enforcement system. The analysis of the foreign practice of probation is also carried out.

Key words: Penal correction code, probation, probation in the Penal correction system, pre-trial, post-trial, Penitentiary trial, probation.

List of references:

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted on August 30, 1995
2. The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2009
3. Brilliantov, Ya.E. Criminal law of Russia in schemes and definitions. - M.: Prospect, 2014. - 232 p. 67 23.
4. Burlakov, B.N. Criminal law and the identity of the criminal. - St. Petersburg: Publishing House of the Faculty of Law of St. Petersburg State University, 2016. - 240 p. 24. Vetrova N.I. and Lyapunova Yu.N. Criminal law. Special part. Moscow: Jurisprudence, 2017
5. Kabzhanov A.T., Rysmagambetova G.M. Problems of humanization of a fine as a type of state coercion// International scientific journal «Actual problems of modernity», №1(11), 2016. – 23-31
6. Order of the Acting Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1451.<https://online.zakon.kz/document/?ooc lp = 1076672 # дана = 270>
7. Zhalinsky A.E. Modern German criminal law. - Moscow: TK Velbi, Prospect, 2006 - 560 p.

Крынин Алексей Андреевич
krynin.a.a@yandex.ru
**ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел
Российской Федерации»,
Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация**

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ ПО ПРЕСТУПЛЕНИЯМ, ПРЕДУСМОТРЕННЫМ СТАТЬЕЙ 173.1 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье рассматриваются особенности методики расследования преступлений, за совершение которых предусмотрена ответственность статьей 173.1 Уголовного кодекса Российской Федерации на примере следственных подразделений СУ УМВД России по г. Барнаулу. Автором обращено внимание на необходимость назначения и производства судебной почерковедческой экспертизы, позволяющей стать одним из источников доказывания по уголовному делу, возбужденному по факту незаконного образования (создания, реорганизации) юридического лица.

Ключевые слова: почерковедческая судебная экспертиза, подставное лицо, «фирма-однодневка».

На основании изучения следственной и судебной практики, интервьюирования следователей СУ УМВД России по г. Барнаулу, проанализирована сложившаяся проблема расследования и направления в суд уголовных дел, возбужденных по фактам совершения преступлений, предусмотренных статьей 173.1 Уголовного кодекса Российской Федерации.

Изучение следственной практики показало, что в среднем в следственных подразделениях СУ УМВД России по г. Барнаулу в месяц возбуждается около 10-15 уголовных дел данной категории, а в суд в тот же месяц направляется около 2-4 уголовного дела. В это же время, уголовные дела, образующие разницу возбужденных и направленных в суд уголовных дел, состоят из нескольких категорий:

1. Лицо, подлежащие привлечению к уголовной ответственности, не установлено;
2. Механизм совершения преступления связан с электронно-цифровой подписью и отказом от дачи показаний подставного лица;
3. Лицо, подлежащие привлечению к уголовной ответственности, установлено и отказывается от дачи показаний.

Большинство приговоров вынесено при условии признания подсудимыми себя виновными в полном объеме и поддержании ходатайства о рассмотрении уголовного дела в особом порядке. Вместе с тем, не признавшее свою вину лицо, часто избегает уголовной ответственности. Тенденция ежегодного роста количества данной категории преступлений и обуславливает актуальность данной темы.

Установить подставное лицо чаще всего не представляет сложностей, поскольку все сведения о нем изначально содержатся в документах, предоставляемых в налоговый орган. Простота установления лица, привлекаемого к уголовной ответственности, указывает на его неподготовленность к преступлению, незнание законодательства и опосредованной роли. Во всех случаях лицо, которое становится номинальным (фиктивным) учредителем «фирмы-однодневки», получает за свою роль небольшое денежное вознаграждение и далее передает борозды правления лицу, оплатившему его участие в преступлении. Далее фактический учредитель будет использовать новоиспеченную «фирму-однодневку» в своих преступных целях, поскольку для совершения любого крупного хищения используются «фирмы-однодневки», в которых искомые денежные средства «растворяются» путем транзита или обналичивания. К тому же, как отмечает М.П. Клейменов, создание фиктивных предприятий является одним из основных способов уклонения от уплаты налогов и сборов [1].

В настоящее время прослеживается тенденция пресечения данной категории преступлений в увеличении количества выявления «фирм-однодневок» и возбуждении уголовных дел по ст.ст. 173.1 и 173.2 УК РФ. Однако проанализированная статистика свидетельствует о недостаточности простого увеличения количества выявления случаев совершения подобных преступлений и возбуждения по

ним уголовных дел. Именно способность правоохранительных органов доказать в процессе расследования незаконное образование юридического лица позволит максимально вывести «фирмы-однодневки» из преступных схем и затруднить сокрытие незаконно полученных денежных средств.

Проанализировав следственную и судебную практику, автор пришел к выводу, что при расследовании данной категории уголовных дел в редких случаях проводится судебная почерковедческая экспертиза. В это время основными доказательствами по уголовному делу являются показания свидетелей и подозреваемого (обвиняемого). Вместе с тем, в случае назначения судебной почерковедческой экспертизы, по результатам экспертного исследования на стадии предварительного расследования составляется письменное заключение, которое является самостоятельным доказательством по уголовному делу [2].

Отказ в проведении судебной почерковедческой экспертизы обусловлен большим количеством уголовных дел данной категории у следователя, длительностью подготовки регистрационного дела для проведения выемки из налогового органа, а после длительностью производства судебной почерковедческой экспертизы. Сроки производства экспертиз определяются ведомственными нормативными актами с учетом объема, сложности предстоящих исследований, фактической загруженностью экспертов и иными обстоятельствами [3]. Комплекс данных мероприятий с включением в него судебной почерковедческой экспертизы не позволяет закончить предварительное следствие в двухмесячный срок, что чревато получением требования прокуратуры о нарушении статьи 6.1 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации «Разумный срок уголовного судопроизводства», что может обернуться дисциплинарным взысканием для следователя.

В связи с этим, в алгоритм первоначальных и неотложных следственных и процессуальных действий необходимо включить:

1. Выемку регистрационного дела юридического лица, его осмотр, признание и приобщение к уголовному делу в качестве вещественного доказательства;
2. У подставного лица получение образцов почерка, подписи для сравнительного исследования с целью использования их в проведении судебной почерковедческой экспертизы по изъятым в налоговом органе оригиналам документов;
3. Назначение и проведение судебной почерковедческой экспертизы с целью установления факта подписания их заявителем образования (создания, реорганизации) юридического лица или от его имени другим лицом.

Таким образом, судебная почерковедческая экспертиза играет важную роль в установлении обстоятельств, подлежащих доказыванию при незаконном образовании (создании, реорганизации) юридического лица. Своевременное назначение и поведение данной экспертизы с тактической точки зрения положит фундамент в доказывании по уголовному делу и расположит подставное лицо к даче признательных показаний.

Список литературы:

1. Клейменов М.П. Криминология: учебник. – М.: Норма, 2012. С. 432.
2. Безлепкина Б.Т. Настольная книга следователя и дознавателя: 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2015. С. 296.
3. Ищенко Е.П. Криминалистика для следователей и дознавателей: науч.-практ. пособие / Е.П. Ищенко, Н.Н. Егоров; под общ. ред. А.В. Аничина. М.: КОНТРАКТ, ИНФА-М, 2010. С. 688.
4. Назырова Н.А. Вопросы расследования преступлений, предусмотренных статьей 173.1 Уголовного кодекса Российской Федерации // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2019 № 3 (49). С. 97-105.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Крынин Алексей Андреевич

Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты

Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКС ТІҢ 173.1-БАБЫНДА КӨЗДЕЛГЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ

Мақалада Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 173.1-бабының 173.1-бабының 143-бабының Жауапкерлері Барнаулдағы тергеу бөлімшелерінің мысалында келтірілген қылмыстарды тергеу әдістемесінің ерекшеліктері қарастырылған. Автор заңды тұлғаны заңсыз білім беру (құру, қайта құру) фактісі бойынша басталған қылмыстық істі жүргізудің бірыңғай көздерінің біріне, қылмыстық істі жүргізуге мүмкіндік беретін сот грамотафондық сараптаманы тағайындау және өндіру қажеттілігіне назар аударады.

Тірек сөздер: колжазба, сот, сараптама, бет, «Бір күндік фирма».

Krynin Alexei

Barnaul law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, Barnaul, Altai Krai,
Russian Federation

SOME FEATURES OF THE METHODOLOGY OF INVESTIGATION OF CRIMINAL CASES FOR CRIMES PROVIDED FOR IN ARTICLE 173.1 OF THE CRIMINAL CODE OF THE RUSSIAN FEDERATION

The article discusses the features of the methodology of investigation of crimes for which responsibility is provided by Article 173.1 of the Criminal Code of the Russian Federation on the example of the investigative units of the SU of the Ministry of Internal Affairs of Russia in Barnaul. The author draws attention to the need for the appointment and production of a forensic handwriting examination, which makes it possible to become one of the sources of evidence in a criminal case initiated on the fact of illegal formation (creation, reorganization) of a legal entity.

Keywords: handwriting forensic examination, passing face, "One-day firm".

List of references:

1. Klemenov M.P. Criminology: Tutorial. - M.: Norm, 2012. P. 432.
2. Bezlekin B.T. Desktop book of the investigator and the investigator: 3rd ed., Pererab. and add. - Moscow: Prospekt, 2015. P. 296.
3. Ishchenko E.P. Criminalistics for investigators and investigators: scientific time. Manual / E.P. Ishchenko, N.N. Egorov; under total. Ed. A.V. Anica. M.: Contract, Infa-M, 2010. P. 688.
4. Nazarov N.A. Issues of investigation of crimes provided for in Article 173.1 of the Criminal Code of the Russian Federation // Legal Science and Law Enforcement Practice. 2019 № 3 (49). P. 97-105.

ӘОК 343.98.06

FTAXP 10.85

Сарсембаев Болат Шайменович

bolat_s@mail.ru

Сейтхожин Булат Умержанович

bulat-1960@mail.ru

**Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

КРИМИНАЛИСТИКАДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҒЫ

Қазіргі кезде, қоғамда орын алған жаппай компьютерлендіру – компьютерлер мен оларды программалық қамтамасыздандыру нарығының дамуына, пайдаланушылардың кәсіби дайындығының артуына, ұйымдардың деректерді өңдеу технологияларын жетілдіруге қажеттіліктерінің артуына әкелді. Осыған байланысты криминалистер өздерінің ғылыми ізденістерінде құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін практикалық ұсыныстардың маңыздылығын түсіне отырып, ғылыми әзірлемелерде қылмысқа қарсы күресте қолданылуы мүмкін ғылыми білімнің көптеген салаларындағы заманауи жетістіктерді белсенді қолдануда. Қылмыстың ұйымдасқандығы, кәсібилігі, жаңа техникалармен қарулануы криминалистикалық ғылымды жаңадан өңдеп зерттеуге, яғни жаңа озық компьютерлік технологияларды қолдануды, қылмыстардың алдын алу, тергеуге жаңа әдістемелік тәсілдерді енгізуді талап етеді. Мақалада құқық қорғау органдары қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін қылмыстық тіркеу жүйесін автоматтандыруға, айғақтарды әдістемелік зерттеуді жеңілдетуге, сараптаманы автоматтандыруды қамтамасыз етуге және тұтастай алғанда қылмыстарды тергеу процесін тездетуге мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарламалардың қолдану мүмкіндіктері және олардың даму болашағы туралы мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: жаппай компьютерлендіру, программалық қамтамасыздандыру, компьютерлік технологиялар, заманауи жетістіктер.

Әлемдік қоғамдастықтың қазіргі жағдайы компьютерлік технологиялардың адам өмірінің әртүрлі салаларына, атап айтқанда – экономикалық, әлеуметтік, басқарушылық және тағы да басқаларына жан-жақты енуімен сипатталады.

80-жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың бірінші жартысында басталған жаппай компьютерлендіру – компьютерлер мен оларды программалық қамтамасыздандыру нарығының дамуына, пайдаланушылардың кәсіби дайындығының артуына, ұйымдардың деректерді өңдеу технологияларын жетілдіруге қажеттіліктерінің артуына әкелді[1].

Қазіргі уақытта құқық қорғау органдарының қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі жұмысының тиімділігін арттыру жаңа ақпараттық технологияларды қолданусыз мүмкін емес. Қылмыстарды тергеудің тиімділігі тергеушінің және онымен өзара әрекеттесетін лауазымды тұлғалардағы криминалистік маңызды ақпараттар базасымен тығыз байланысты болады.

Мұндай ақпаратты жинау және өңдеу үшін соңғы жылдары тиісті бағдарламалық жасақтамамен жабдықталған жеткілікті қуатты компьютерлерге, сондай-ақ компьютерлік жүйелер мен желілерге сүйенетін заманауи ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылуда.

Жалпы мақсаттағы әмбебап бағдарламалар тек еңбек өнімділігі мен қылмыстарды ашу жұмысының тиімділігі ғана емес, сонымен қатар оны сапалы жаңа деңгейге көтереді.

Мұндай бағдарламалар көп мөлшердегі бір типтес ақпараттарды өңдеуді, оны жүйелеуді және қажетті белгілерге сәйкес іріктеуді жүзеге асыра алады.

Тергеу процесінде ақпараттық-талдау әдістерін қолданудың өзектілігі сонымен қатар қазіргі уақытта құқық қорғау органдарының қызметіне компьютерлік техниканы қарқынды енгізу процестерімен де анықталады, ал бұл өз кезегінде тергеудің тиімділігін күрт арттырады.

Қазіргі кезде криминалистер өздерінің ғылыми ізденістерінде құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін практикалық ұсыныстардың маңыздылығын түсіне отырып, ғылыми эфирлемелерде қылмысқа қарсы күресте қолданылуы мүмкін ғылыми білімнің көптеген салаларындағы заманауи жетістіктерді белсенді қолдануда, яғни есептеу техникасын пайдалануға негізделген қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар құқық қорғау органдары қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Қылмыстық тіркеу жүйесін автоматтандыру

Криминалистикалық тіркеудің мүмкіндіктері қылмыстарды ашу процесінде қолданылатын ақпарат көлемін едәуір кеңейтуге, бірқатар қылмыстарды анықтауға және тексерілетін адамдар шеңберін кеңейтуге, яғни қылмыстарды ашу және тергеу процесін тездетуге, оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта ПМ және ПБ криминалистикалық бөлімшелерінде міндетті түрде дактилоскопиялық іздердің; бұзу құралдарының, аяқ киімнің табаны мен шина протекторларының іздерінің; микрообъектілердің картотекалары; жалған медициналық рецептілер коллекциясы және оларды қолдан жасаумен айналысатын адамдардың жазу үлгілері; анықталмаған қылмыскерлер портреттерінің картотекалары және тағы басқаларының тіркеулері жүргізіледі. Көптеген жағдайларда бұл ақпараттың барлығы мамандандырылған мәліметтер базасында сақталады, мемлекеттік ақпараттық орталықтардың 90% - дан астамы автоматтандырылған режимде жұмыс істейді [2].

Қылмыстық тіркеу жүйесінде құқық қорғау органдары қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу процесінде пайдаланатын ақпараттың едәуір көлемі шоғырланған және осы криминалистикалық тіркеудің мүмкіндіктері қылмыстарды ашу процесінде қолданылатын ақпарат көлемін едәуір кеңейтуге, бірқатар қылмыстарды анықтауға және тексерілетін адамдар шеңберін кеңейтуге, яғни қылмыстарды ашу және тергеу процесін тездетуге, оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Автоматтандырылған деректер банкінің құқық қорғау жүйесі (АБД) аса қауіпті рецидивистер туралы; ашылмаған қылмыстар туралы; жеке нөмірлері немесе өзіне тән ерекшеліктері бар заттар мен нәрселер туралы, ұсталғандар мен қамауға алынғандардан ұрланған, алып қойылған заттар туралы; ұрланған және анықталған антиквариат заттары туралы; ұрланған, айдап әкетілген және табылмаған АМТ-құралдары туралы; ұрланған, жоғалған, алып қойылған, табылған, өз еркімен тапсырылған атыс қаруы мен оқ-дәрілер, есірткі және маркировкалық белгісі бар басқа да күшті әсер ететін дәрілік заттар туралы мәліметтерді бұрыннан пайдаланылып келеді. Сондай-ақ, арнаулы мамандандырылған мәліметтер базасы, мысалы, «Қылмыс-И» ААЖ, онда шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар жасаған қылмыстар жазылады; «Досье» аса қауіпті қылмыскерлер жүйесі; кеден органдары қолданатын «БК-ИНФОРМ» ақпараттық-іздеу жүйесі бар.

Оқ – гильза қоймасы (ПГТ) бойынша тексеруге түскен қаруды есепке алуды автоматтандыру үшін – «Қаруды есепке алу» жүйесі; жалған ақша белгілерінің картотекасы бойынша тексеруге түскен ақша билеттерін автоматтандырылған есепке алу үшін құрылған «Жалған ақша белгілерін есепке алу» - келіп түскен объектілерді (патрондарды, оқтарды және гильзаларды) есепке алуды автоматтандыру үшін «Объектілерді есепке алу» – жүйесі қолданылады.

ҚР ПМ оқ-гильза қоймасы шеңберінде ақпараттық-іздістіру автоматтандырылған жүйелерінің төмендегідей тұтас тобы жұмыс істейді: «Клеймо» - аңшылық ойық қару мен оның керек-жарақтарының таңбалық бейнелері мен таңбалары; «Пламя» - отандық және шетелдік өндірушілердің

автоматты пистолеттерінің тактикалық - техникалық және өзге де сипаттамалары; «Оқ-дәрілер» - колда бар оқ-дәрілердің суреттері, сипаттамалары және таңбалау бейнелері және т. б.

Криминалистикалық жүйелер қатарына, мысалы, жалған ақша билеттерін есепке алу жүйесін - «Девиза-М» және есірткі құралдарына арналған жалған рецепттерді есепке алу жүйесін - «Рецепт» - ті атауға болады. Осы топқа металл қоймалардан ұрлаумен байланысты қылмыстарды ашуға бағытталған «Сейф» КААЖ да жатқызуға болады.

Тұлғаны идентификациялау.

Теориялық тұрғыдан қарастырғанда, адамның жеке басын анықтаудың көптеген әдістері ойлап табылған. Атап айтар болсақ: саусақтың папиллярлық өрнектеріне сәйкес; саусақтардың пішіні; көз қарашықтарының өрнектері үлгісі; дауыс параметрлері; бет ерекшеліктері; бет қан тамырларының схемасы; генетикалық кодтың фрагменттері, қол қою формасы мен әдісі және т.б. Олардың барлығы адам денесінің осы сипаттамаларының бірегейлігіне және жекешелігіне негізделген.

Алайда, криминалистикада көптеген жылдар бойы адамның жеке басын анықтаудың негізгі әдісі саусақ ізі немесе папиллярлық өрнектерді қолдану арқылы идентификациялау болып табылады.

Сарапшылардың дактилокарттарды визуалды тексеруі өте ұзақ уақытқа созылады, бірақ, компьютерлер бірнеше секунд ішінде осындай операцияны орындай алады және дерекқорда бірдей із табылғанына бірден жауап бере алады.

Әдетте саусақ іздерін тексерудің кейбір жағдайы тек компьютердің көмегімен ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл, атап айтқанда, іздерді белгілі бір нүктелермен сәйкестендіруге немесе алақанның ізімен сәйкестендіруге қатысты болады (қылмыс орындарындағы іздердің шамамен 30%-ы алақанның іздері). Ал мұндай жағдайда осы іздерді көзбен визуалды түрде анықтауға мүмкіндік жоқ.

Соңғы кезде автоматты дактилоскопиялық ақпараттық жүйелер – АДИС (ағылшынша олар Automatic Fingerprint Identification Systems, AFIS деп аталады) өте танымал болуда.

Оларды қолданысқа енгізу-құқық қорғау органдарының жұмыстарын тиімді ұйымдастырудың қажетті шарттарының бірі болып табылады [3].

Әдетте, мұндай жүйелер қылмыс орындарынан алынған дактилокарталар мен іздерді енгізуге және сақтауға, мәліметтер базасы бойынша іздер мен дактило карталарды автоматты түрде тексеруге және халықаралық стандарттар бойынша басқа ұқсас жүйелермен ақпарат алмасуға мүмкіндік береді, және оның нәтижесінде «Деректер базасында осы із қалдырған адамға тән дактилокарталар немесе іздер бар ма? Немесе «Деректер базасында нақты жеке деректері бар адамға тән ақпарат: дактилокарт немесе іздер бар ма, тегі, аты?» және т. б.

Ресейлік Автоматтандырылған дактилоскопиялық жүйелер арасында АДИС «Папилон» [4], ПМ техникалық талаптарын толығымен қанағаттандыратын, ФБР және ANSI-NIST стандарттарын қолдайтын және Ресей ПМ Академиясының белсенді қатысуымен құрылған жүйесін атап айтуға болады. Жүйе компьютерге дактило карталарды да, жеке іздерді де енгізуге, дактило карталарын ғана емес, іздерде де тексеруге мүмкіндік береді, іздердің сапасын, суреттерді өңдеу арқылы жақсартуға болады.

Дактилоскопиялық идентификация жасауға арналған әлемдік алдыңғы қатарлы бағдарламалық-техникалық кешендердің бірі Sherlock жүйесі болып табылады [5] бұл көптеген елдерде, соның ішінде Ресейде, мысалы, Тула, Липецк облыстарының ішкі істер органдарында және Красноярск өлкесінің ішкі істер департаментінде жұмыс істейді.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны сәйкестендірудің басқа да бағыттары дамып келеді, мысалы, олар дауыс пен сөйлеу бойынша, яғни фонограммалар бойынша сәйкестендіру зерттеулерін жүргізуге арналған, және оларды жүргізу үшін бағдарламалық жасақтамасы бар арнайы бағдарламалық-аппараттық кешендері қолданылады.

Фоноскопиялық сараптаманың негізгі міндеті – адамды дауысымен сәйкестендіру және қылмыстық іске тіркелген фонограмманың түпнұсқалығын анықтау болып табылады. Бұл сараптаманы жүргізудің мәні сараптамаға диктор мен бір немесе бірнеше күдікті адамдардың дыбыс жазбасы деп аталатын дауысының фонограммасы түседі.

Сарапшы сөйлеудің акустикалық және лингвистикалық белгілерін салыстыру негізінде зерттелетін фонограмма мен үлгілерде бір адамның сөзінің жазылғанын анықтауы керек.

Дауыс пен сөйлеуді есту арқылы талдау дауыстың көптеген жеке ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік берсе де, ол әлі де субъективтік белгі болып табылады, ал компьютер сәйкестендіруді әлдеқайда объективті түрде қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезде фоноскопияға арналған бағдарламалық программалардың әлемдік және ресейлік компьютерлік нарықтарында көптеген нұсқалары бар.

Мысалы, OTExpert компаниясының фоноскопияның жұмыс орны [6] OTExpert - II Халықаралық биометриялық конференциясында оң пікірлер алған дауысты Автоматты жедел сәйкестендірудің ыңғайлы жүйесі дауыс бойынша сот сараптамаларын жүргізу үшін қажетті дауыс пен сөйлеудің барлық зерттеулерін жүргізуге мүмкіндік береді.

Ресейдің ПМ және Әділет министрлігінің сараптамалық зертханаларында жұмыс істеу үшін «Сөйлеу Технологиялары Орталығы» (СТО) компаниясының «ИКАР» дыбыстық сигналдарын талдау және шуды тазартудың аспаптық кешені құрылды. Украина ПМ тікелей қатысуымен Киев политехникалық институтының криминалистикалық зерттеулердің әдістері мен құралдары зертханасының тікелей қатысуымен. Phonograph фонограммаларын зерттеуге арналған арнайы бағдарламалық программа құрылды. Пакеттің мүмкіндіктері дәстүрлі фонограммалық зерттеулерден басқа автоматты түрде Ресей ФҚБ-да әзірленген «Диалект» әдісі бойынша дикторларға сәйкестендіру талдауын жүргізуге мүмкіндік береді.

Сыртқы графикалық деректер негізінде қылмыскерлерді іздеу.

Соңғы кезде компьютерлік графика мүмкіндіктерін қолдана отырып, қылмыскерлерді сыртқы белгілері бойынша іздеудің компьютерлік жүйелері кеңінен таралуда. Бұл жерде екі бағытты бөліп көрсетуге болады: біріншісі сыртқы белгілері тұрғысынан сәйкес келетін адамдарды тиісті мәліметтер базасынан қарау және қылмыскердің композициялық портретін жасау арқылы (фоторобот) қылмыскерлерді анықтау.

Бірінші типтегі жүйелердің мысалы ретінде құқық қорғау органдары қолданатын «Портрет» мәліметтер базасын айтуға болады. Мұндай жүйемен жұмыс істеу өте қарапайым: қылмыскер туралы енгізілген мәліметтерге сүйене отырып, жүйе компьютер экранында көрсетілген белгілерге сәйкес келетін адамдардың суреттерін көрсетеді, ал жәбірленуші тергеушімен бірге ұсынылған суреттерді мұқият қарап, егер ол базада болса қылмысқа қатысы бар адамды анықтай алады.

Екінші типтегі жүйелерге фоторобот жасау процесін едәуір тездететін мамандандырылған компьютерлік бағдарламалар кіреді, бұл мүмкіндігінше қысқа мерзімде күдіктінің толық сипаттамасын алу үшін өте маңызды болады.

Мұндай бағдарламалардың мысалы ретінде, Singular Inversions ұсынған Face Generator бағдарламасы ImageWare жүйелерінен Suspect ID және «Барс Интернешнл» компаниясынан ресейлік «Фоторобот» айтуға болады.

Ұрлап айдап кетілген автомобильдерді идентификациялау.

Мұндай идентификацияны жүргізудің ең маңыздысы - автомобильдерді іздеу мен қараудың әртүрлі нұсқаларын жүзеге асыратын деректердің уақтылы жаңартылып отыратын фото базалары болып табылады. Осыған сәйкес әр елдің өз базалары болады. Мысалы, Ресейде Ресей ПМ «Угон» дерекқоры қолданылады, онда ақпарат күн сайын жаңартылып отырады және оған тек тиісті құрылымдар ғана қол жеткізе алады.

Ал АҚШ - та ImageWare Systems компаниясы осыған ұқсас базаны - Vehicle ID-әзірлеу және сүйемелдеумен айналысады (<http://www.iwsinc.com/>) және американдық полиция қолданатын автомобильдер фото базасының демонстрациялық нұсқасын осы компанияның веб-сайтынан табуға болады.» АӨК, ол 2001 жылдан бастап кейбір аймақтарда қолданыла бастады және іздеудегі көлік құралдарын олардың нөмірлері бойынша анықтауға және өтетін көлікті автоматты түрде тіркеуге көмектеседі.

Бұл кешеннің жұмыс істеу принципі: бейнекамераның көру аймағына кіретін барлық автомобильдердің нөмірлерін оқып, онымен байланысты компьютер ұрланған автомобильдердің немесе ұрланған нөмірлердің полиция базасындағы нөмірлерді бірнеше секунд ішінде тексере алады. Компьютер ұрланған көлік нөмірін анықтаған кезде дереу сигнал береді, және нөмірді дұрыс тану мүмкіндігі 90% құрайды.

Қайталанған қылмыстардың мүмкін болу орындарын анықтау.

Үнемі қылмыс жасайтын және олардың жасалған жерлерін үнемі өзгертетін сериялық қылмыскерлер туралы айтатын болсақ, келесі жолы қылмыстың қай жерде болатынын болжау өте қиын.

Бұл жағдайларда қылмыскерге тән типтік қылмыс орындарын анықтауға арналған мамандандырылған бағдарламалық пакеттер көмектеседі, және осыдан кейін жаңа қылмыстардың мүмкін болатын орындарын көрсететін ықтималдық картасын жасайды.

Мұндай бағдарламалардың жұмыс істеу схемасы шамамен бірдей болады: мұнда тергеушілердің пікірінше, бір-бірімен байланысты қылмыстардың бес-алты орны туралы мәліметтерді енгізіледі (аз орын сенімді карта жасауға мүмкіндік бермейді), содан кейін олардың жүйесін талдап және қылмыскердің пайда болу ықтималдығын көрсететін үш өлшемді түсті карта жасалады.

Мұндай географиялық профильдеу жүйелерін алты жыл бойы АҚШ, Канада және бірқатар еуропа елдерінің полиция қызметтері қолданып келеді. Олардың негізгі әзірлеушісі-канадалық Environmental Criminology Research, Inc. ал ең танымал-Rigel бағдарламалық пакеті.

Осы жоғарыда көрсетілген бағдарламаларды талдай келе келешекте қылмысты ашу және алдын алу үшін Қазақстан ІІМ бөлімдерінде де осы программаларды қолданудың маңыздылығын атап өткіміз келеді.

Қорта айтқанда, біздің қоғам цифрландыруға бет бұрды және цифрлық технологияларды енгізу болашақта одан әрі де арта түседі. Сондықтан да мемлекеттік, қоғамдық мүдделерімізді қорғау үшін және заманауи сын-қатерлерге қарсы тұру үшін білімді және дайындалған компьютерлік криминалистика мамандары қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Вехов В.Б. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия. М. Юриформ. 2005.
2. Колупаева Т.А. Использование информационных технологий в правоохранительной деятельности.
3. Сарсембаев Б.Ш., Сейтхожин Б.У., Сарсембаева А.Ш. Жалпыға бірдей дактилоскопиялық тіркеуді енгізу қажеттілігінің кейбір мәселелері. «Актуальные проблемы современности» – Караганды: изд-во РИО «Болашақ-Баспа». 2019. № 4 (26). С. 19-23.
4. Карагодина В.Н., Смахина Е.В. Криминалистика. Учебник для вузов. // Москва-Юрайт, 2019.-174 с.
5. https://www.anti-malware.ru/analytics/Market_Analysis/biometric-identification-systems#part3111
6. [forensicmall.ru>cat/otexpert/otexpert/](https://forensicmall.ru/cat/otexpert/otexpert/)

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сарсембаев Болат Шайменович, Сейтхожин Булат Умержанович
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ И ЕЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

В настоящее время массовая компьютеризация, произошедшая в обществе, привела к развитию рынка компьютеров и их программного обеспечения, повышению профессиональной подготовки пользователей, повышению потребностей организаций в совершенствовании технологий обработки данных. В этой связи криминалисты, понимая важность практических рекомендаций для сотрудников правоохранительных органов в своих научных изысканиях, активно используют современные достижения во многих областях научного знания, которые могут быть использованы в научных разработках в борьбе с преступностью. Организованность, профессионализм, вооруженность новой техникой преступности требуют нового подхода к изучению криминалистической науки, т. е. применения новых передовых компьютерных технологий, внедрения новых методических подходов к предупреждению и расследованию преступлений. В статье рассматриваются вопросы о возможностях применения компьютерных программ и перспективах их развития, позволяющих автоматизировать систему регистрации преступлений, способствовать повышению эффективности деятельности правоохранительных органов, упростить методическое исследование доказательств, обеспечить автоматизацию экспертизы и ускорить процесс расследования преступлений в целом.

Ключевые слова: массовая компьютеризация, программное обеспечение, компьютерные технологии, современные достижения.

Sarsembayev Bolat, Seytkhinin Bulat
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan

POSSIBILITIES OF USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN CRIMINOLOGY AND ITS PROSPECTS

Currently, the mass computerization that has occurred in society has led to the development of the computer market and their software, increased professional training of users, increased needs of organizations in improving data processing technologies. In this regard, criminologists, realizing the importance of practical recommendations for law enforcement officers in their scientific research, actively use modern achievements in many areas of scientific knowledge that can be used in scientific developments in the field of combating crime. Organization, professionalism,

armed with new forensic techniques require a new approach to the study of criminology, i.e. the use of new advanced computer technologies, the introduction of new methodological approaches to the prevention and investigation of crimes. The article discusses the possibilities of using computer programs and the prospects for their development, which allow automating the crime registration system, improving the efficiency of law enforcement agencies, simplifying the methodological study of evidence, automating the examination and speeding up the process of investigating crimes in general.

Keywords: mass computerization, software, computer technologies, modern achievements.

List of references:

1. Computer Crimes: methods of commission and disclosure. M. Yurinform. 2005.
2. Kolupaeva T. A. use of information technologies in law enforcement activities.
3. Sarsembayev B. Sh., Seitkhozhin B. U., Sarsembayeva A. Sh. some issues of the need to introduce universal fingerprint registration. «Actual problems of modernity»- Karaganda: Publishing House of the NGO «Bolashak-Baspa». 2019. № 4 (26). Pp. 19-23.
4. Karagodina V.N., Smakhtina E. V. Criminalistics. Textbook for universities. // Moscow-Yurayt, 2019. -174 P.
5. https://www.anti-malware.ru/analytics/Market_Analysis/biometric-identification-systems#part3111
6. [forensicmall.ru>cat/otexpert/otexpert/](https://forensicmall.ru/cat/otexpert/otexpert/)

УДК 35.975(477)
МРНТИ 10.07

Шинкарев Андрей Николаевич
800305sh@gmail.com

Проданик Василий Михайлович
nubiru9x9@gmail.com @gmail.com

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
Киев, Украина**

ПУТЬ МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

В современных условиях хозяйствования существует необходимость смены самой управленческой парадигмы и глубоких изменений в системе публичного управления (государственного управления и местного самоуправления), в частности, сломать существующие догмы в управлении и взять за основу рациональный опыт передовых стран мира.

Предложены шаги на пути развития «государства для общин и граждан» - упорядочение системы и структуры органов исполнительной власти и местного самоуправления по функциональным и ресурсным принципам, которые являются путем формирования сервисной хозяйственной системы, а промедление с оптимизацией государственного управления и местного самоуправления только загоняет Украину в тупик и увеличивает стоимость реформирования в будущем.

В статье отмечено, что Украина с момента обретения независимости выстраивает современную управленческую модель и собственные пути хозяйствования при использовании рыночных методов и законов. Государство довольно часто работает само на себя, постоянно умножая количество органов власти и численность чиновников, выискивая дополнительные возможности для навязывания платных услуг и непрозрачных разрешительных процедур, которые под лозунгом их упрощения усложняются.

Отмечено, что есть ряд одобренных шагов, способствующих улучшению ситуации и решению отдельных болевых вопросов. Надеемся переориентировать систему государственного управления и местного самоуправления на развитие современной рыночной экономики, развитие потребностей каждого отдельного гражданина только из-за точечных изменений бесполезно.

Ключевые слова: государственное управление, местное самоуправление, рыночная экономика, план модернизации, стоимость реформирования.

Постановка проблемы. В современных условиях развития и необходимости дальнейшего процесса развития рыночных отношений, Правительством Украины разработано несколько новых проектов концепций модернизации государственного и регионального (местного) управления, в частности, в контексте завершения реформы децентрализации и начала нового этапа развития. Задача ученых-исследователей и практиков – дать реальные советы по их усовершенствованию и довести эти предложения до органов принятия и реализации государственных управленческих решений.

Модернизация управления на региональном и местном уровнях власти обязательно должна производиться с соблюдением следующих принципов: верховенства права; открытости, прозрачности и общественного участия; повсеместности местного самоуправления; субсидиарности; доступности публичных услуг; подотчетности и подконтрольности органов и должностных лиц местного самоуправления территориальной общине; подконтрольности органов местного самоуправления органам исполнительной власти по вопросам соблюдения Конституции и законов Украины; правовой, организационной и финансовой способности местного самоуправления; государственной поддержки регионального управления и местного самоуправления; партнерства между государством и местным самоуправлением и устойчивого развития территорий.

Следует отметить, что данные концепции модернизации предполагают переход на окончательную децентрализованную модель организации государственной и региональной власти. Основной задачей таких концепций является анализ актуальных проблем в сфере управления, определение основных экономических и правовых подходов, организационных, финансовых основ их решения, согласование по времени с последующим закреплением функциональных преобразований в административно-территориальном устройстве. Ключевым вопросом концепций является обоснование предложений по обеспечению на региональном и местном уровне демократической и эффективной организации управления, внедрение механизма оптимального самодостаточного функционирования субъектов местного самоуправления.

Отметим, что современная украинская наука и практика публичного управления и администрирования только начинают формировать подходы и единично внедрять отдельные инструменты по региональной и местной инициативе, учитывающие решение разнополярных задач: обеспечение общественной стабильности и привлечение ресурсов в регионы.

Анализ последних исследований и публикаций. Последние исследования известных ученых в этой сфере (В. Воротина, Ю. Куца, Д. Карамышева, А. Мордвинова и др.), свидетельствуют, что в Украине существуют две проблемы регионального управления - отсутствие активной позиции на уровне региона поиска дополнительных источников финансирования и возможных путей эффективного развития и отсутствие институтов, которые традиционно занимались региональным и местным развитием. Последние просто закрыты или перепрофилированы в национальной научной среде.

Наши исследования свидетельствуют, что в современном ЕС публичная (государственная и региональная) политика больше не рассматривается как механизм помощи государству и регионам в достижении средних показателей экономического развития по ЕС. Считается, что глобальная конкуренция выводит на новый уровень государственное и региональное развитие, определяемое политикой, ориентированной на возможности для будущего, мобилизуя недостаточно использованный потенциал, а не выплачивая компенсацию за проблемы прошлого.

В статье раскрыта сущность плана модернизации государственного управления и местного самоуправления в Украине; определены основные принципы и охарактеризованы общественные отношения и функции в сфере модернизации государственного управления и местного самоуправления в контексте дальнейших шагов реформы децентрализации.

Изложение основного материала. Обновление принципов и подходов в концептуальном взгляде на модернизацию публичной и региональной политики в современной Украине «обусловлено» основными проблемами: преодоление инерции в механизмах преобразования; эффективностью организации территориального управления; институциональная способность; выравнивание диспропорций между городом и районами. Безусловно, это очень важные направления, но ключевыми элементами реформирования является модернизация институциональной структуры и системы органов исполнительной власти и эффективности их персонала. По нашему мнению, указанные направления реформы объединяют принципы разграничения административных и политических функций и должностей. Эта проблема в Украине имеет исключительное значение. Эти принципы реализуются благодаря формированию новых типов органов и с обновленным набором функций и разграничением политических и административных должностей. Это требует нового подхода, в частности, использования европейских стандартов в государственном управлении и местном самоуправлении в условиях получения реальных ресурсов управления на всех уровнях.

Отметим, что современные местные бюджеты, которые растут благодаря современному процессу децентрализации и государственный фонд регионального развития, пока не решают вопрос действенного регионального и местного хозяйствования. Сегодня нарушена в национальном управлении вся логика регионального и местного развития, в частности, стратегического планирования и взаимодействия с центральной властью.

В отличие от других развитых стран в Украине не хватает как действенных и эффективных институтов хозяйственного развития на региональном, муниципальном и местном уровнях. Декларирование намерений модернизации пока не привело к качественным изменениям системы управления на указанных уровнях.

Существуя в Украине реформы публичного (государственного и местного) управления на разных уровнях и территориальной организации власти формируют новые рамочные условия и требования по усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, безусловного получения большей экономической ответственности и усиления своей ресурсной состоятельности. Итак, национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильную экономическую политику и стратегию развития.

Мировая практика последних десятилетий свидетельствует, что обновление инструментария публичного управления и администрирования и форм реализации экономической политики в условиях глобализации и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые – гибкие и слаженные управленческие формы, и модели. В современных условиях реформирования системы управления на региональном и местном уровне требует совершенствования и теоретическая разработка самих направлений преобразования и их организационно-правового обеспечения в Украине [1].

Так, согласно Конституции Украины 1996 г. (ст. 133) властно-пространственной основой организации власти являются административно-территориальные единицы, систему которых составляют: Автономная Республика Крым, области, районы, города, районы в городах, поселки и села. Как говорится в обновленной Концепции государственной региональной политики Украины, система территориальной организации власти базируется на сочетании государственного управления, регионального управления и местного самоуправления.

Именно региональное управление формируется на уровне областной, районной, городской административной единицы и представляет особый вид управленческой деятельности по регулированию социально-экономических процессов на данной территории.

На уровне региона осуществляется еще несколько видов управленческой деятельности в экономической сфере: отраслевое управление; судебное, правовое управление разных уровней; управление негосударственных органов; общественное управление (ассоциации, объединения, союзы – профсоюзные, защиты прав потребителей, молодежные, экологические, ветеранские организации и т.д.).

С одной стороны, такая разветвленная структура должна обеспечивать защиту и представление экономических интересов разных субъектов социально-экономической деятельности, но с другой, актуализирует разногласие, пересечение интересов каждого из участников. В основном они заключаются в стремлении присвоить максимальный объем ресурсов, обеспечить себе определенные выгоды. А конечной целью регионального управления является разрешение возникающих противоречий между общественными, отраслевыми и региональными интересами, а также создание гибкой системы сочетания всех интересов в пределах территории.

Собственно, региональное управление экономическими процессами одновременно включает общегосударственное управление со стороны центральных органов власти и управления со стороны местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления, а также отраслевое, межотраслевое управление. Итак, региональное управление включает все эти виды интегрировано.

Следующую группу субъектов регионального управления можно определить, исходя из круга субъектов местного самоуправления, поскольку, по нашему мнению, региональная правосубъектность в данном случае является производным. К этой группе относятся прежде всего территориальные общины региона, которые имеют гарантированное государством право и реальную способность самостоятельно решать вопросы местного значения и выступают как определенные субъекты местного самоуправления. Это, в первую очередь, касается территориальных общин городов республиканского и областного значения, оказывающих решающее влияние на хозяйственное и социальное развитие регионов.

Отметим, что в последнее время постоянно растет активность разного рода добровольных объединений, общин и их органов (Ассоциация районных и областных советов, Ассоциация сельских, поселковых и городских советов Украины, Украинская ассоциация местных и региональных властей, Союз лидеров местных и региональных властей), которые пытаются влиять

на формирование региональной политики в Украине Совместно с другими общественно-политическими формированиями (региональными центрами политических партий и блоков, профсоюзами, объединениями, представляющими интересы субъектов хозяйствования, разных слоев населения и т.п.) эти объединения можно включить в третью группу субъектов регионального управления. Хотя, учитывая то обстоятельство, что у них нет властных полномочий, их скорее можно отнести к так называемым “группам давления” на органы центральной и региональной власти или лоббированию у них собственных интересов. Ярким примером такой работы стала XXI Всеукраинского совещания-семинара по актуальным вопросам децентрализации. Мероприятие проходит в Заливе Одесской области в конце сентября 2021 года. Организатор — Украинская ассоциация районных и областных советов, в которой авторы активно участвовали.

Участники совещания-семинара – руководители областных и районных советов, а также общин. Программа мероприятия была разработана на основе консультаций с представителями местного самоуправления и включала следующие вопросы:

- изменения в Конституцию в части децентрализации: перспективы и реальность;
- полномочия органов местного самоуправления, их разграничение и ресурсное обеспечение;
- состояние и гарантии финансового обеспечения районных советов;
- нормативное обеспечение службы в органах местного самоуправления;
- юридическая практика по решению спорных вопросов в деятельности органов местного самоуправления;
- роль областных и районных советов в сфере регионального развития;
- презентация деятельности Центра государственно-частного партнерства;
- современные инструменты проектного менеджмента;
- андрайзинг как инструмент привлечения ресурсов.

Отметим, что современной целью модернизации является усиление институциональной способности формирования государственной политики в определенных Кабинетом Министров Украины сферах, реализация которой возложена на КМУ Конституцией и законами Украины, а также при необходимости разграничения функций формирования и реализации государственной политики. Это будет способствовать повышению эффективности функционирования всей системы органов исполнительной власти, в частности на региональном и местном уровнях.

В теоретическом плане сегодня существует неотложная необходимость изменения концептуальной модели развития регионов в направлении усиления их способностей реализовывать собственный потенциал с учетом объективных внешних условий и форм публично-управленческих и экономических отношений.

Как свидетельствуют наши исследования, что в современной управленческой науке практически отсутствуют новые разработки по модификации и формированию новейших механизмов и инструментов управления, публичной инициативы, взаимодействия и партнерства, учитывающие современное настроение гражданского общества и решение насущных задач регионального развития, и привлечение ресурсов в инфраструктуру. Проблема усложняется тем, что институты управления в Украине традиционно неактивны в поиске дополнительных источников и возможностей к развитию, а реформированные институты развития только появляются и являются неразвитыми. Региональные и местные бюджеты пока не выполняют функции действенного роста. Все это указывает на отсутствие целостной и достаточной научной основы своевременному обновлению экономической политики на основе комплекса соответствующих механизмов модернизации [2].

Наибольшую актуальность в практическом смысле в решении проблемы модернизации национальной управленческой системы и региональной экономической политики имеют задачи последовательного формирования логики обновления современных экономических политик регионов с разработкой комплекса функциональных механизмов модернизации на основе выгод от разноуровневой интеграции и инициативы регионов Украины.

Как уже обращали внимание, что в прежних программах экономических реформ были заложены основы развития новой управленческой системы, но ее реализация была полностью не выполнена, в частности на региональном и местных уровнях управления [3].

Главной целью управленческих реформ было построение такой модели, которая обеспечивала бы равный и справедливый доступ всех членов общества к необходимым услугам, высокое качество и экономичность этих услуг при сохранении социально приемлемого объема государственных гарантий, но все осталось только на бумаге.

Следует отметить, что по мнению экспертов сегодня одной из важных задач реформирования национальной системы государственного управления на всех уровнях на современном этапе является подготовка условий для перехода к действенному публичному управлению и администрированию (с использованием обязательного общественного контроля в этой сфере), в частности на региональном и местном уровнях.

Законы Украины «О местном самоуправлении в Украине», «О местных государственных администрациях», другие законодательные акты и нормативные документы не в полной мере регулируют вопросы организации власти на местах. Особенно неудачным оказалось соотношение положений законов о местном самоуправлении и местных госадминистрациях, особенно в части четкого разграничения полномочий местных органов исполнительной власти и местного самоуправления. Столкнулись два основных подхода: европейский системно-функционально-целевой и просоветский традиционно-отраслевой. Первый – исходил из того, что нужно разрабатывать закон о местном самоуправлении с определением статуса каждого элемента его системы, до этого всего, территориальной общины; что следует целенаправленно распределить функции, а затем полномочия органов местного самоуправления разных уровней, а также их полномочия соответствующих местных государственных администраций по предоставлению населению административных и общественных услуг. Второй подход был традиционно направлен не на территориальную общину как определенное сообщество, а на органы и их полномочия: исключительные, собственные, делегированные.

Именно две последние группы полномочий (собственные и делегированные) носят отраслевой характер и не разграничиваются по предоставлению соответствующих услуг населению по разным уровням системы местного самоуправления. К сожалению, приоритетным был определен традиционно отраслевой подход. На практике это породило многочисленные коллизии и проявления субъективизма.

Отметим, что, начиная со времен независимости Украины, численность сельского населения уменьшилась на 2,7 млн. человек, а количество сельских населенных пунктов - на 348 единиц. Вместе с тем, количество сельских советов увеличилось на 1067 единиц. В Украине образовано около 12 тыс. территориальных общин, у более чем 6 тыс. общин численность жителей составляет менее 3 тыс. человек, из них в 4809 общинах – менее 1 тыс. человек, а в 1129 общинах – менее 500 человек, в большинстве из них не созданы исполнительные органы соответствующих сельских советов, отсутствуют бюджетные учреждения, коммунальные предприятия и т.д. Органы местного самоуправления таких общин практически не могут осуществлять предоставленные им законом полномочия.

Сложная проблема – это дотационность. Так, дотационность 5419 бюджетов местного самоуправления составляет более 70 процентов, 483 территориальные общины на 90 процентов содержатся за счет средств государственного бюджета. Такая сложная ситуация относительно дотационности и осуществления постоянной финансовой поддержки через районные бюджеты малочисленных территориальных общин с использованием системы дотаций выравнивания обременительна для государственного бюджета и сдерживает развитие малых городов и крупных поселков в Украине.

На сегодняшний день насчитывается более 3 тысяч нормативных актов, в которых упоминается термин „региональное управление”; 700 законов связано со сферой управления и самоуправления. Возникает проблема систематизации законодательства и издания кодекса законов, связанных с регулированием отношений в сфере регионального управления и местного самоуправления [4].

Вступив в Совет Европы, Украина обязалась развивать местную демократию. Без оговорок была ратифицирована Европейская хартия местного самоуправления и начал осуществляться со стороны Конгресса местных и региональных властей Европы мониторинг соблюдения положений Хартии.

Интегрирование Украины в европейские структуры требует выработки и реализации такой модели регионального управления, которая отвечала бы принципам региональной политики Европейского Союза, общепризнанной практике внутреннего межрегионального сотрудничества и международного сотрудничества территорий, способствовала становлению новых форм сотрудничества в формате «центр-регион».

Осуществление административной реформы и реформы местного самоуправления позволяет создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития в Украине территорий,

устранения основных региональных диспропорций, вернуться к реальному местному самоуправлению.

Для решения проблем развития регионального управления и местного самоуправления можно рекомендовать опыт зарубежных стран, подтвердивший, что неправительственные организации более эффективно и экономически решают задачи, которые сегодня в нашем государстве в соответствии с законодательными нормами еще осуществляют государственные администрации.

В частности, в Республике Польша за короткий промежуток времени путем комплексной реформы местного самоуправления обеспечили поразительные изменения, прежде всего, в социальном плане. Достижения этого государства в развитии системы самоуправляющихся структур подтверждают, что создание трехуровневого самоуправления, общим принципом построения которого является принцип subsidiarности (вспомогательности), способствовало его быстрому вхождению в Европейский Союз. Система польского местного самоуправления состоит из трех уровней: гмина, уезд, воеводство, что отвечает в нашей структуре: сельский, поселковый, городской советы; районный совет; областной совет.

Следует отметить, что нормативное обеспечение развития регионального управления и местного самоуправления в Украине должно соответствовать принципам Европейской хартии местного самоуправления по организационной, правовой, финансово-экономической самостоятельности территориальных общин [5].

Выводы.

1. Следовательно, действующая система организации власти на местах, объединяющая государственное управление на региональном уровне с автономностью местного самоуправления на низовом территориальном уровне, не может полностью обеспечить демократическую, гибкую и эффективную организацию управления в системе местного самоуправления на региональном и местном уровне. Реформирование местного самоуправления в Украине должно быть направлено на создание правового фундамента в вопросах распределения полномочий между разными ветвями власти и налаживания сотрудничества между ними.

2. Осуществление реформы регионального управления и местного самоуправления позволяет создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития в Украине территорий, устранения основных региональных диспропорций, вернуться к реальному местному самоуправлению. Действующая система местного самоуправления пока не удовлетворяет реальным потребностям украинского общества. Действие органов местного самоуправления в большинстве территориальных общин еще находится на низком уровне и не обеспечивает создания благоприятной жизненной среды, необходимой для всестороннего развития человека и его самореализации. Практически отсутствует предоставление населению органами местного самоуправления рыночных и доступных административных, социальных и других услуг на соответствующих территориях, но положительное движение уже началось.

3. Решение проблем местного развития усложняется вследствие правового и институционального характера региональной составляющей, а также несогласованности реформ в различных сферах с реформированием системы местного самоуправления и административно-территориального устройства государства. Безусловно, важна составляющая формирования действенной системы государственного и регионального управления - создание надлежащих материальных, финансовых и организационных условий и формирование профессионального кадрового состава для обеспечения выполнения органами регионального управления, местного самоуправления собственных и делегированных полномочий, в частности, в условиях децентрализации.

Список литературы:

1. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електрон. ресурс]. – // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
2. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 06.05.2015 р. № 287/2015 [Електрон. ресурс]. – // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
3. Воротін В. С., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С. 95–102.
4. Воротін В.С., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради

України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.) Науковий вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія державне управління. 2021. Вип. 13. с. 13-24.

5. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р).

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шинкарев Андрей Николаевич, Проданик Василий Михайлович

«Аймақаралық персоналды басқару академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина

УКРАИНАДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖОЛЫ

Қазіргі экономикалық жағдайда басқарушылық парадигмада және мемлекеттік басқару жүйесіндегі терең өзгерістерді және мемлекеттік басқару жүйесіндегі терең өзгерістерді өзгерту (мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару), атап айтқанда, менеджмент саласындағы догмаларды басқару және ұтымды тәжірибеге негіз алу қажет.

«Қоғамдастықтар мен азаматтарға мемлекеттер» дамуы бойынша қадамдар ұсынылды - бұл жүйені және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құрылымын және қызмет көрсетудің экономикалық жүйесінің қалыптасуы бойынша, және мемлекеттік басқаруды оңтайландыру және жергілікті өзін-өзі басқарумен кешіктіру тек украинаның болашақта реформалау құнын арттырады.

Мақалада Украина заманауи басқару моделін және нарықтық әдістер мен заңдардың табылуын қамтамасыз етудің өзіндік жолдарын салып жатқандығы атап өтілді. Мемлекет көбінесе биліктің санын көбейтіп, олар жеңілдетудің ұранымен ақылы қызметтер мен мөлдір қызмет көрсетудің қосымша мүмкіндіктерін, жеңілдетілген қызметтер мен адалдықтың қосымша мүмкіндіктерін іздейді.

Жағдайды жақсартатын және жеке ауыруды шешуге көмектесетін бірқатар мақұлданған қадамдар бар екендігі айтылды. Қазіргі заманғы нарықтық экономиканы дамыту үшін мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қайта бағыттауға үміттенеміз, әрбір жеке азаматтың қажеттіліктерін әзірлеу өзгерістерге байланысты болады деп үміттенеді.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, жергілікті өзін-өзі басқару, нарықтық экономика, модернизация жоспары, реформа құны.

Shynkarov Andrii, Prodanyk Vasyl

**Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management»,
Kiev city, Ukraine**

THE WAY OF MODERNIZATION OF STATE GOVERNMENT AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE

In modern economic conditions, there is a need to change the management paradigm itself and profound changes in the public administration system (public administration and local self-government), in particular, to break the existing dogmas in management and take as a basis the rational experience of the advanced countries of the world.

The proposed steps towards the development of a «state for communities and citizens» - streamlining the system and structure of executive authorities and local self-government according to functional and resource principles, which are through the formation of a service economic system, and the delay in optimizing public administration and local self-government only drives Ukraine into deadlock and increases the cost of reform in the future.

The article notes that since gaining independence, Ukraine has been building a modern management model and its own ways of doing business using market methods and laws. The state quite often works for itself, constantly multiplying the number of government bodies and the number of officials, looking for additional opportunities to impose paid services and non-transparent licensing procedures, which are becoming more complicated under the slogan of their simplification.

It was noted that there are a number of approved steps that contribute to the improvement of the situation and the solution of certain painful issues. It is useless to hope to reorient the system of public administration and local self-government towards the development of a modern market economy, the development of the needs of each individual citizen only because of point changes.

Key words: public administration, local government, market economy, modernization plan, cost of reform.

List of references:

1. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2020» vid 12.01.2015 r. № 5/2015 [Elektron. resurs]. – // Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

2. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» vid 06.05.2015 r. № 287/2015 [Elektron. resurs]. – // Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

3. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. (2019). Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1, 95–102 [in Ukrainian].

4. Vorotin V. Ye., Koval O. M. (2021). Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchykh aktiv, vkliuchenykh do poriadku dennoho chetvertoi sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.) Naukovyi visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Seriia derzhavne upravlinnia. Vyp. 13 13-24 [in Ukrainian].

5. Kontsepsiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini (skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 r. № 333-r).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Арыстанбеков Марат Акытович, заң ғылымдарының докторы, заң пәндері кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жанзақов Оразалы Ардақұлы, құқықтану білім беру бағдарламасы бойынша 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қабжанов Ақылбек Тайболатұлы, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, заң пәндері кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коваль Олег Михайлович, мемлекеттік департаменттің ғылым кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич, криминалистика кафедрасының оқытушысы, Ресей Ішкі істер министрлігі Барнаул Заң институты, Барнаул, Алтай аймағы, Ресей Федерациясы;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Сарсембаев Болат Шайменович, химия ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сейтхожин Булат Умержанович, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шинкарев Андрей Николаевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясы, Киев, Украина.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Арыстанбеков Марат Акытович, доктор юридических наук, профессор кафедры юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жанзақов Оразалы Ардакович, магистрант 2 курса обучения образовательной программы юриспруденция, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Кабжанов Ақылбек Тайбулатович, кандидат юридических наук, профессор, заведующий кафедрой юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич, преподаватель кафедры криминалистики, Барнаульский юридический институт МВД России Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Сарсембаев Болат Шайменович, кандидат химических наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Сейтхожин Булат Умержанович, кандидат юридических наук, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Arystanbekov Marat, Doctor of Law, Professor of the Department of Legal Disciplines, ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhanzakov Orazaly, 2nd year master's student of the educational program in jurisprudence, PE «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kabzhanov Akylbek, Candidate of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Legal Disciplines, ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Koval Oleg, PhD in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Krynin Alexei, Lecturer at the Department of Criminalistics, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia Barnaul, Altai Territory, Russian Federation;

Prodanik Vasily, PhD in Public Administration, Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine;

Sarsembayev Bolat, Candidate of Chemical Sciences, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Seytkhozhin Bulat, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrei, PhD in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine.

ӨОК 37:372.8
ГТАХР 14.07. 05

Абилкасымова Гульзам
Botam_@mail.ru
Сатемирова Динара Айтымовна
satemirovadinara@gmail.com
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК - БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Мақалада зерттеушілік құзыреттілік - болашақ педагог-психологтардың өзін-өзі тану құралы ретінде мәселесінің өзектілігі қарастырылған. Әлеуметтік өндіріс пен өмір сүру деңгейінің тиімділігін, әр адамның қызметіндегі табысты анықтайтын негізгі факторлардың бірі деп ұсынылған. Педагогтің іс-әрекетіндегі жетістіктерге қол жеткізу кәсіби шеберлікке, құзыреттілікке және зерттеу мәдениетіне байланысты, оның негізі ЖОО-да оқу кезеңінде қаланылған. Білім беру саласындағы заманауи маман әртүрлі білімге, дағдыларға, жеке іс-әрекеттерге ие болуы керек, олардың арасында зерттеу дағдылары мен іскерліктері маңызды орын алады. Қазіргі педагогтің кәсіби іс-әрекетінің сипаттамасы студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін игеру қажеттілігі негізделген. Студенттердің өзіндік жобалау-зерттеу қызметіне, ғылыми ойлау стилін дамытуға, оқытудың барлық кезеңдерінде жұмыстың үздіксіздігіне назар аударылған.

Тірек сөздер: зерттеу, ғылыми стиль, құзыреттілік, өзін-өзі жүзеге асыру, ойлау, оқу-танымдық іс-әрекет, теория.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050», «Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауын әрбір қадамын сенімді басқан мемлекетіміздің әлемдік қауымдастықтар қатарынан қалмай, болашақты оптимисттік көзқараспен болжамдап, өзінің бәсекеге қабілеттілігін дәлелдей алатын, өркениетті даму жолындағы жаңа бағыттарын айқындаудың жолы деген [1].

Еліміздің саяси, экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан-жақты дамыған маман дайындауға ұмтылуы, өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылуына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне кіреді, мамандарды даярлау кезіндегі жоғары мектеп жалпы әлемдік стандарттарға бағдарланады. Қазіргі заманғы жағдайында түбегейлі әлеуметтік, мәдени және экономикалық өзгерістер жас маманнан кәсіби құзыреттілікті арттыруды, өндірістік міндеттерді шешуде дербес және шығармашылық тәсілді, үздіксіз өзгеріп отыратын салаларда тез бейімделуді және өзін-өзі танытуды талап етеді.

Дегенмен, ХХІ ғасырда еңбек процесінде үлкен өзгерістерге ие болды, яғни неғұрлым күрделі, интеллектуалды, динамикалық, адамға әлеуметтік жетілген ретінде жаңа талаптар қояды және белсенді кәсіпқойға, технологиялық процесі бағыттаушы болып табылады. Бүгінгі жас маман - қысқа мерзімде тек қолданыстағы технологияны ғана емес, сонымен қатар ол жақын арада пайда болатын және оны тікелей жасай алатындай қатысуы қажет. Қазіргі заманғы маман тек орындаушы ғана емес, сонымен қатар өндірістің дамуын қамтамасыз ете алатын жаңа өнертапқыш болуы керек [2].

Осыған орай, қазіргі кезде білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу қажет, мұнда еңбек нарығының қажеттіліктері, елдің индустриялық-инновациялық даму міндеттері, тұлға және білім беру саласындағы әлемдік практикаларға мониторинг жүргізу және оқыту жүйесінде жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Педагог-психолог мамандардың кәсіби іс-әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мұның өзі оларды жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен әдістемесін игерген кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейін игерген маман ретінде даярлау мәселесін тудырады.

Қоғамдық өндіріс пен өмір сүру деңгейінің тиімділігін арттыруды, әр адамның қызметіндегі табысты анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Педагогтің қызметіндегі жетістіктерге қол жеткізу бұл кәсіби шеберлікке, құзыреттілікке және зерттеу мәдениетіне байланысты, оның негізі ЖОО-да оқу ішінде қаланады. Заманауи маман білім беру саласында болуы тиіс әр түрлі білім, дағдылар, жеке қасиеттер, олардың арасында маңызды орыны бұл зерттеу дағдыларын игеру. Студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін меңгеру қажеттілігі кәсіби сипаттағы байланысты қазіргі педагогтің қызметі.

Біздің зерттеуімізде болашақ педагог-психологтардың жетістігінің өлшемі ретінде зерттеушілік құзыреттілігін дамытуды қарастыруға тырыстық.

Құзыреттілік мәселесі бойынша Г.К.Селевко [3], Л.А.Петровская [4], Н.В.Кузьмина [5], А.К.Маркова [6], В.Д.Шадриков [7], Г.Ж.Менлибекова [8], Б.Т.Кенжебеков [9], Г.Әбілқасымова [10], И.С.Өтебаев [11], В.В.Готтинг [12], И.А.Зимняя [13], В.Байденко [14], С.Е.Шишов [15], Ш.Таубаева [16], М.Ж.Жадрина [17], А.Арғымбаева [18], К.Л.Кабдолова [19], Г.У.Кунакова [20], Р.Дәулетова [21], А.Б.Изделеуова [22], Б.Ж.Еспенбетов [23] еңбектерін талдау құзыреттілік ұғымының мәнін нақтылауға мүмкіндік береді.

Болашақ педагог-психологтардың оқу үдерісінің белсенділігі мен зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастыру мәселелері Г.К.Баймукашева [24], А.Ш. Байтукаева [25], Т.Н. Бидайбекова [26], В.И. Загвязинский [27], З.А. Исаева [28], М.А. Утешова [29], Ш.Т. Таубаева [30-31], В.В. Краевский [32], Я.В. Кривенко [33], Сейтенова С.С., Мухангалиева Ш.А. [34] және т.б. еңбектерінде терең зерттеледі.

Болашақ педагог-психологтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру процесі өте ұзақ, ол жеткілікті түсіну мен дайындықты қажет етеді. Біз педагогтің «зерттеушілік құзыреттілігін» интегралды сипаттамасы ретінде қарастырамыз, ол белсенді зерттеу позициясын алуға, яғни қайта құру процесінде өз қызметіне және оның субъектісі ретінде қатысты болып табылады.

Жұмыс барысында студенттердің өзіндік жобалау-зерттеу қызметіне, ғылыми ойлау стилін дамытуға, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды, яғни бүкіл оқу кезеңіндегі жұмыстың үздіксіз жүргізуге басты назар аударылады.

Зерттеуімізде кәсіби бағыттылығы бар формалар мен әдістерді қолдандық:

- белгілі бір тақырып бойынша курстық және дипломдық жұмыстар;
- тапсырмалар, педагогикалық-психологиялық міндеттер мен проблемалық жағдаяттарды шешу жолдары;

- ғылыми-зерттеу жұмыстары;
- практикалық және іскерлік ойындар;
- педагогикалық өндірістік практика;
- студенттердің зерттеу іс-әрекетіндегі педагогикалық құралдар;
- проблемалық дәрістер;
- тақырыптық семинарлар;
- студенттер мен оқытушының ғылыми мәтіндерін бірлесіп оқу және талқылау;
- рефлексивті практикумдар;
- зерттеу жағдайлары.

Дәріс сабақтарын өткізу барысында, біз келесі әдістерді қолдандық:

- ми шабуылы;
- проблемалық дәрістер;
- дәріс-диалог;
- жоспарланған қателермен дәріс және т.б.

Мысалы, тақырыптық семинарлар зерттеудің концептуалды көкейкестілігін меңгеруге және студенттердің зерттеу тиімділігін арттыруға ықпал етсе, ал семинар сабағындағы жұмыс жалпы теориялық мәселелерді талқылауды және топтардағы жұмысты қамтиды.

Л.В. Ведерникованың пікірінше, студентке белгілі бір мәтінді оқып, содан кейін оның білімін семинар сабағында немесе емтиханда тексеруге кеңес беру жеткіліксіз болады, яғни оны түсінетін арнайы оқуды ұйымдастыру және студенттермен оқытушы талқылау қажет. Дәл осы жұмыс түрінде барлық студенттер үшін автордың идеалды көрінісіндегі ұстанымы ашылады [35].

Оқу-танымдық іс-әрекет барысында студенттерге өзекті мәселе топтық зерттеу жобасына көп мән беріледі. Себебі, студенттің оқытушымен бірлескен жұмысы, яғни өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыруды талап етеді. Жобалау әдісі - ең тиімді әдістердің бірі, яғни өзекті мәселені шешу әдістері, өзін-өзі ұйымдастыру, білімді өз бетінше алу және студенттердің танымдылық белсенділігін дамыту болып табылады.

Оқу-зерттеу жұмысының бағдарламасы үш жылға есептеледі, әр кезеңде жұмыстың орындалуы туралы және есепті ұсыну қарастырылады. Мысалы, 2 курста студенттер келесі жұмыстарды орындау қажет:

- зерттеу тақырыбын таңдау;
- жоспар құру;
- психологиялық-педагогикалық әдебиеттердің картотекасын құрастыру;
- мәселе бойынша негізгі әдебиеттерді анықтау;
- баяндама немесе эссе жазу және студенттік ғылыми-практикалық конференцияларда баяндау.

3 курста студенттер:

- зерттеудің теориялық тарауын жазу;
- мәселенің диагностикалық әдістерін таңдау және тестілеу;
- дидактикалық материалды, көрнекі құралдарды алу, эксперимент жоспарын құру.

4 курста студенттер:

- теориялық тараудың мазмұнын түзетуі керек;
- эксперименттік жұмыстарды жүргізу;
- қорғауға жұмысын өңдеу;
- Мемлекеттік аттестация комиссиясының мүшелері алдында жұмысты қорғау.

Сонымен, студенттер қорғауға арналған зерттеулерді ұсынады, оның ішінде зерттелетін жеке қасиеттерінің даму деңгейін диагностикалау, осы мәселе бойынша талдауы және зерттеу жүргізіледі, эксперименттік жұмыстың мазмұны мен нәтижелерін сипаттамайды. Жалпы мақсат қана қойылмайды, мысалы, жоғары білікті маман дайындау, бірақ ғылыми негізделген нақты мақсаттар кезең-кезеңімен әзірленеді: оқыту, мазмұны, осы мақсаттарға жетудің жолдары мен әдістері, түпкі мақсатқа жетудің оңтайлы жолы, кәсіби қызметтің барлық сатыларында жауапты жоғары білікті маманның қалыптасуы (зерттеу, әзірлеу, жобалау, енгізу және т.б.).

Орындалған жұмыстың нәтижесінде студенттер келесі білік пен дағдыларды игереді:

- мәселені шешу нұсқаларын өз бетінше бағалап талдайды, ең жақсысын табады;
- жұмыстың әр кезеңінде олардың іс-әрекетінің желісін, оның нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтау, түсіну;
- нәтижелерді болжау, педагогикалық құбылыстарды талдау;
- ақпаратты іріктеу, өңдеу бойынша жұмысты ұйымдастыру;
- түсініктемелерді әр түрлі салыстырмада талдау;
- білім беру кеңістігінде өзін-өзі анықтау, ғылыми құжаттармен жұмыс;
- эксперименттік жұмыстарды талдау, ғылыми баяндамамен көпшіліктің алдында сөйлеу;
- жеке тұлғалық қасиеттердің қалыптасу дәрежесін сараптамалық бағалау ретінде жүргізу;
- социометриялық өлшеулер.

Зерттеу іс-әрекетінің дамуы зерттеудің тұжырымдамалық аппаратының дамуына ықпал етеді, мысалы:

- әрекетті модельдеуді меңгеру;
- әдістемелік сауаттылықты, ғылыми ойлау стилін дамыту;
- жеке зерттеу позициясын құру;
- студенттердің зерттеушілік белсенділігінің артуын қамтамасыз ету.

Сонымен, зерттеушілік құзыреттілігін дамыту қарқынды дамып келе жатқан қоғамның жоғары стандарттарына сәйкес келетін болашақ педагог-психологтардың кәсіби факторы ретінде әрекет етеді. Студенттер педагогтың зерттеу іс-әрекеті оның зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру кезінде табысты өтетінін түсінеді.

Қорытындылай келе, қазіргі жоғары оқу орындарында оқу процесінде болашақ педагог-психологтардың жүйелі және жоспарлы түрде дайындау олардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруға ынталандырады, аналитикалық және бағалау іскерліктерін, мақсаткерліктерін, жауапкершілікті, бастамашылдықты дамытуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Орталық Қазақстан, 2013. №12-13 (21438).
2. Иванова Н.Д. Формирование исследовательской культуры аспирантов (опыт работы кафедры педагогики КазНПУ им. Абая): учебное пособие - Алматы: КазНПУ, 2006. - 51 с.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М.: 2003. -184 с.
4. Каргин С.Т. Влияние профессионального взаимодействия в вузовском педагогическом процессе на качество подготовки будущих учителей: автореф....докт.пед.наук: - Алматы: АГУ им.Абая, 2000. - 42 с.
5. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. - М.: Высшая школа, 1990. - 119с.
6. Шаметов Н.Р. Формирование профессиональной компетентности будущих педагогов профессионального обучения в системе непрерывного образования «Колледж-ВУЗ»: автореф....канд. пед. наук: - Астана, 2006. - 28 с.
7. Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход // Высшее образование сегодня, 2004. - №8.- С. 26- 31.
8. Менлибекова Г.Ж., Байдрахманов Д.Х. // Қазақстан ПФА хабаршысы - Вестник АПН Казахстана. - 2008. №2. - С. 45-48.
9. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл. докт.... автореф.: 21.05.05. - Қарағанды: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. - 40 б.
10. Әбілқасымова Г. Кәсіби оқыту педагогының инновациялық-технологиялық даярлығы: теория және тәжірибе. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2013.-175 б.
11. Өтебаев И.С. Болашақ мамандарды жобалау іс-әрекетіне даярлау: теория және практика. - Қарағанды: Tengri Ltd, 2012. - 169 б.
12. Готтинг В.В. Формирование информационно-технологической компетентности педагога профессионального обучения: автореф.... канд. пед. наук: - Караганда, 01.07. 2008. - 29 с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абилқасымова Гульзам, Сатемирова Динара Айтымевна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК СРЕДСТВО САМОРЕАЛИЗАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

В статье рассмотрена актуальность проблемы исследовательской компетенции как средства самопознания будущих педагогов-психологов. Представляется одним из основных факторов, определяющих эффективность общественного производства и уровня жизни, успех в деятельности каждого человека. Достижение успехов в деятельности педагога зависит от профессионального мастерства, компетентности и исследовательской культуры, основа которой заложена в период обучения в вузе. Современный специалист в области образования должен обладать различными знаниями, умениями, индивидуальными действиями, среди которых важное место занимают исследовательские навыки и умения. Характеристика профессиональной деятельности современного педагога обоснована необходимостью овладения студентами научно-исследовательской компетенцией. Уделено внимание самостоятельной проектно-исследовательской деятельности студентов, развитию стиля научного мышления, непрерывности работы на всех этапах обучения.

Ключевые слова: исследование, научный стиль, компетентность, самореализация, мышление, учебно-познавательная деятельность, теория.

Abilkassimova Gulzam, Satemirova Dinara

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

RESEARCH COMPETENCE AS A MEANS OF SELF-REALIZATION OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS

The article considers the relevance of the problem of research competence as a means of self-knowledge of future teachers-psychologists. It seems to be one of the main factors determining the efficiency of social production and the standard of living, success in the activities of each person. The achievement of success in the activity of a teacher depends on professional skill, competence and research culture, the basis of which is laid during the period of study at the university. A modern specialist in the field of education should have various knowledge, skills, individual actions, among which research skills and abilities occupy an important place. The characteristic of the professional activity of a modern teacher is justified by the need for students to master research competence. Attention is paid to the independent design and research activities of students, the development of the style of scientific thinking, continuity of work at all stages of training.

Keywords: research, scientific style, competence, self-realization, thinking, educational and cognitive activity, theory.

List of references:

1. Address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «strategy» Kazakhstan-2050 «new political course of the established state». - Central Kazakhstan, 2013.No. 12-13 (21438).
2. Ivanova N.D. formation of research culture of postgraduates (experience of work of the Department of teachers of Kaznpu im. Abaya): educational address-Altmy: Kaznpu, 2006. - 51 p.
3. Selevko G.K. modern educational technologies. Moscow: 2003. - 184 P.
4. Kargin S.T. The Influence of professional interaction in the University pedagogical process on the quality of training of future teachers: abstract...doct. PED I don't know I said. Abaya, 2000. - 42 p.
5. Kuzmina N.V. professionalism personality teacher and master of production training. Moscow: Higher School, 1990. - 119 P.
6. Shametov N.R. formation of professional competence of future teachers in the system of Professional Training «College-University»: abstract...Kand. PED. research: - Astana, 2006. - 28 p.
7. Shadrikov V.D. new model of a specialist: innovative training and competence approach // higher education today, 2004. - No. 8. - p. 26-31.
8. Menlibekova G.Zh., Baidrakhmanov D.H. // Bulletin of the APN of Kazakhstan. - 2008. No. 2. - pp. 45-48.
9. Kenzhebekov B.T. formation of professional competencies of future specialists in the system of higher education institutions: PED. science. doct.... abstract.: 21.05.05. - Karaganda: Karsu named after E. A. Buketov, 2005. - 40 p.
10. Abylkassymova G. innovative and technological training of a teacher of Professional Training: theory and practice. Karaganda: karsu publishing house, 2013. -175 P.
11. Utebaev I.S. preparation of future specialists for design activities: theory and practice. - Karaganda: Tengri Ltd, 2012. - 169 P.
12. Gotting V.V. formation of information and technological competence of a teacher of professional training: abstract.... Kand. PED. scientific: - Karaganda, 01.07.2008. - 29 p.

УДК 81. 373
МРНТИ 11.25.41

Алексеева Евгения Андреевна
evgeniya96_01@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: МОДЕЛИ ОТНОШЕНИЯ ОБЩЕСТВА К ЛИЦАМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

В статье рассматривается вопрос об эволюции и развитии отношения общества к людям с ограниченными возможностями. Проанализированы основные модели общественного отношения к лицам с ограниченными возможностями развития: религиозная, медицинская, социальная.

Ключевые слова: инклюзивное образование, интеграция, модели инвалидности, ограниченные возможности здоровья.

Инклюзивное образование – это новый подход для казахстанской системы образования. В законе Республики Казахстан «Об образовании» закреплено понятие «инклюзивное образование» и сказано, что инклюзивное образование – это процесс, обеспечивающий равный доступ к образованию для всех обучающихся с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей [1]. Реализация прав лиц с ограниченными возможностями в развитии на получение образования, сопряжена с рядом препятствий, которые носят не столько экономический и медицинский, сколько психолого-педагогический характер, связанный с негативным отношением общества к самой проблеме инвалидности.

В настоящее время инклюзивное образование отражает новый взгляд не только на систему образования, но и на место человека в обществе. Особенно актуальным представляется рассмотрение проблем интеграции людей с ОВЗ в социум. Так как разрозненные исследования, посвященные проблеме отношения общества к инвалидам, показали, что в обществе невежество, предрассудки и равнодушие являются социальными факторами, которые в течение многих лет вели к изоляции инвалидов и задерживали их развитие.

Исследователи проблемы интеграции (Думбаев А.Е., Аверина Е.А., Егорова Т.В., Тихонова М.Е., Элланский Ю.Г.) отмечают, что процесс интеграции лиц с ограниченными возможностями в

развитии в общество является сложным, многогранным, включающим множество разнонаправленных аспектов. Само инклюзивное обучение в процессе своего внедрения может столкнуться не только с трудностями организации, так называемой физической «безбарьерной» среды (наличие пандусов, одноэтажный дизайн учебного заведения, переоборудование мест общего пользования и т.д.), но и с «барьерами» социального свойства. Они заключаются в наличии негативных устойчивых стереотипов в сознании членов современного общества по отношению к инвалидам [2].

Отношение к лицам с ограниченными возможностями и инвалидностью менялось на протяжении истории развития общества и обусловлено его культурно-историческими традициями, социально экономическим положением, преобладающей религией и менталитетом. В зависимости от этого формируется общественное восприятие инвалидов и лиц, имеющих ограничения жизнедеятельности, складываются представления об этой социальной группе и формируются предрассудки в отношении них.

В статье рассмотрены наиболее известные модели общественного отношения к лицам с ограниченными возможностями в развитии на разных исторических этапах (А.Е. Думбаев и Т.В.Попова) [2, с.56].

Религиозная (моральная) модель инвалидности. Данная модель инвалидности не используется в настоящее время, это одна из исторически самых древних моделей. Инвалидность здесь определялась как позор и религиозное наказание за грехи. Для лиц с инвалидностью данная модель является особенно тягостной, поскольку порождает социальный остракизм и самоненависть.

Медицинская модель инвалидности. Согласно этой модели инвалид рассматривается как человек ущербный, неполноценный для общества по состоянию здоровья. Главным в данной модели является патерналистский подход общества к инвалидам, в соответствии с которым отношение к ним выстраивается на базе создания различного рода специализированных инфраструктур, помогающих инвалиду выживать в окружающем мире за счет пребывания в интернатных или лечебных организациях. Данный подход является доминирующим в сознании социума, определяющим отношение к людям с ограниченными физическими возможностями, а его применение в чистом виде приводит к искаженному представлению общества и лиц с ограниченными возможностями в развитии относительно их роли в обществе [3].

Рисунок 1. Медицинский подход

Люди с ограниченными возможностями – пассивные получатели минимума услуг, удовлетворяющих их базовые потребности.

В медицинской модели отношения общества к лицам с ограниченными возможностями выделяются 3 основные формы: классическая медицинская, реабилитационная и экономическая модели инвалидности. Дадим краткую характеристику данным моделям:

- Классическая медицинская модель инвалидности отражает психические и физические отличия между людьми в терминах патологических отклонений и дефектов, то есть «неполноценности».

Все проблемы связанные с инвалидностью, включая социальные, в медицинской модели сводились к функциональным особенностям человеческого организма. В соответствии с этой моделью, неспособность человека с ограниченными возможностями быть полноправным членом общества рассматривалась как прямой результат наличия у него дефекта.

Решение всех проблем инвалидов в медицинской модели сводится к тому, чтобы все усилия сконцентрировать на «различного рода компенсациях» инвалидам за то, что с их организмом что-то «не так». Для них создавалась специально созданная сеть изолированных специальных интернатов и коррекционных школ. Такой подход способствовал закреплению низкого социального статуса людей с ограниченными возможностями и усиливал социальные стереотипы относительно их несамостоятельности и неуверенности.

- Реабилитационная модель инвалидности рассматривает главную проблему человека с ограниченными возможностями здоровья в наличии больного, «ненормального» тела или психики. Лица с ограниченными возможностями нуждаются в медицинском присмотре и реабилитации. Цель данных действий устранение или компенсация возникших функциональных расстройств. Суть реабилитационной модели состоит в том, чтобы адаптировать, приспособить инвалида к социуму, задача же изменения социума в интересах инвалида и поднятие его социального статуса не рассматриваются.

- Экономическая модель инвалидности делает акцент на перераспределение доходов между различными слоями общества. Лица с ограниченными возможностями здоровья рассматриваются как физически неполноценные или психически больные, из этого следует, что они могут работать с гораздо «меньшей нагрузкой», чем здоровые люди, или неспособные работать вообще. Поэтому лица с ограниченными возможностями менее производительные и экономически ущербные, «неполноценные» члены общества. Они не могут производить достаточное количество ресурсов, чтобы обеспечивать себя, и, следовательно, являются обузой для общества.

Социальная модель инвалидности. На современном историческом этапе на смену медицинской модели инвалидности приходит, так называемая, «социальная модель», рассматривающая проблемы людей с инвалидностью через призму взаимоотношений инвалидов и общества. Именно отношение социума согласно этой модели и формирует те барьеры, которые препятствуют людям с ограниченными физическими возможностями полноценно реализовать себя в обществе. Авторы данной концепции инвалидности призывают общество обратить внимание не только на физические ограничения инвалидов, но и на устранение искусственных барьеров выстроенных обществом на основе зачастую искаженных представлений о возможностях интеграции инвалидов в общество, на преодоление стереотипов и предрассудков, относящихся к людям с физическими недостатками.

Родоначальником данной модели считается английский исследователь П.Хант, по мнению автора, инвалидность – препятствие или ограничение активности, которое вызвано современным социальным устройством, которое уделяет незначительное или не уделяет вообще никакого внимания людям, имеющим физические дефекты, и таким образом исключает их участие в социальной деятельности общества [4]. Исследователь в своих работах отмечал, что общество неадекватно воспринимает лиц с ограниченными физическими и психическими возможностями.

В центре социальной модели стоит взаимодействие различных индивидов в социуме с учетом их индивидуальных особенностей, потребностей и возможностей. Следует отметить, что сами возможности инвалида, в соответствии с данной моделью ограничены не столько его физическими недостатками, сколько искусственными ограничениями в самом обществе [5].

Рисунок 2. Социальный подход

Люди с ограниченными возможностями реализуют свои равные права и возможности.

Проанализировав разнообразные социальные модели можно выделить основные характеристики следующих форм [2, с.89]:

- Британская материалистическая модель. Данная модель представляла собой социальную модель инвалидности, вытекающую из учения К. Маркса, и в качестве методологической базы использовала марксистскую социологию и марксистскую политическую экономию. Материалистическая модель инвалидности содержит несколько ключевых элементов: она провозглашает, что люди с ограниченными возможностями являются угнетенной социальной группой; делает различия между повреждениями, которыми обладают люди, и угнетением, с которым они сталкиваются; определяет инвалидность как социальное угнетение, которое испытывают инвалиды.

- Модель независимой жизни. Данная модель включает развитие самопомощи, что согласуется с идеологией независимой жизни. Включение в инфраструктуру общества системы социальных служб, которым человек, имеющий инвалидность, мог бы делегировать свои ограниченные возможности, сделало бы его равноправным членом общества, самостоятельно принимающим решения и обладающим ответственностью за свои поступки. Нормальные условия жизни лиц с ограниченными возможностями подразумевают обладание собственным жильем, образование, трудоустройство, досуг, средства к существованию, возможность воспользоваться разнообразными социальными благами, навыки самообслуживания и общения. Однако опора на самопомощь, на близких родственников и местное сообщество означала в каком-то смысле возвращение к традиционным формам ухода за нуждающимися.

- Модель Handicap. В 70-х годах европейские исследователи отказываются от термина «инвалид». Постепенно слово инвалид выходит из употребления, так как означало «непригодный», «вышедший из строя» и на смену ему приходит англосаксонское «Handicap», означающее в буквальном переводе «рука в шляпе». «Handicap» - это игра, случайно изобретенная людьми, пытавшимися каким-то образом организовать свой досуг в отсутствие игрового материала. Участники игры выполняли определенные действия с перевязанной рукой. Такое препятствие ограничивало возможности играющих, которым была предоставлена возможность сравнить свою временную ситуацию с необратимой ситуацией инвалидов и понять, в каком социально невыгодном положении оказываются последние по сравнению с большинством человечества.

- Концепция меньшинства. В соответствии с концепцией люди, имеющие инвалидность, рассматриваются как социальное меньшинство (minority), права и свободы которого ущемляются посредством внешних ограничений: недоступностью архитектурной среды, замкнутым кругом общения, ограниченным доступом к участию во всех аспектах жизни общества, к информации и средствам коммуникации, культуре и спорту. Содержание данной модели определяет следующий подход к решению проблем инвалидности: равные права человека, имеющего инвалидность, на участие во всех аспектах жизни общества должны быть закреплены законодательством, реализованы через стандартизацию положений и правил во всех сферах жизнедеятельности человека и обеспечены равными возможностями, создаваемыми социальной структурой. Данная модель инвалидности ориентирует общество на защиту особых прав инвалидов точно так же, как подобное отношение должно быть гарантировано каждой отдельной социальной группе с особыми нуждами.

- Психосоциальная модель. Согласно данной модели любой человек с ограниченными возможностями «заклеймен», «стигматизирован». С помощью понятия «стигма» рассматривается характер взаимодействия между «нормальными» и «заклейменными» людьми, к которым можно отнести и лиц с ограниченными возможностями. Граница между здоровыми и инвалидами, то есть между «нормой» и «не-нормой» является социальной конструкцией. Поэтому становится необходимым расширение понятия «нормы», включив в нее людей с ограниченными возможностями, и формирование в общественном сознании позитивного образа инвалидности.

- Культурная модель инвалидности. В основе данной модели лежит осознание инвалидами своей значимости, т.е. самоидентификация. Развитие культуры инвалидности показывает, что инвалидность приносит особую уникальность и групповую идентичность. Культура инвалидности включает гордость за принадлежность к коллективу, группе, организации, объединяет разных инвалидов вместе, укрепляет их общественную позицию. Наиболее полно это стремление выражается в трех современных лозунгах американского движения в защиту прав инвалидов, взятых на вооружение мировым социальным движением инвалидов: «Ничего о нас без нас!», «Прославляйте свое отличие!», «Я инвалид, но я горд!».

- Модель человеческого разнообразия. Согласно данной модели инвалид - это многогранный

индивид, чья инвалидность лишь одна из присущих ему особенностей среди всего разнообразия человеческой телесности без оценочного компонента и построения иерархии нормы и уродства. При таком подходе инвалидность - это, по сути дела, нормальное состояние человека.

Таким образом, трансформация медицинской модели инвалидности в социальную модель, прежде всего, связана с демократизацией и либерализацией общественных отношений. Социальная модель базируется на принципах равноправия всех членов общества и должна обеспечиваться равными возможностями для них, создаваемыми различными социальными общественными институтами.

Проведенный анализ различных моделей общественного отношения к лицам с ограниченными возможностями показал, что религиозная модель акцентирует внимание на неспособности инвалидов к социальной адаптации по моральным основаниям, классическая медицинская - на нездоровье, экономическая - на неспособности к экономическому труду, реабилитационная модель - на неспособности в широком смысле этого слова.

Отсюда можно констатировать, что данные модели общественного отношения к лицам с ограниченными возможностями можно отнести к «старой парадигме инвалидности», где преобладало пренебрежительное отношение к данной категории лиц. Эти модели были направлены на то, чтобы создать для лиц с ограниченными возможностями отдельные социальные ниши, не пытаясь полноценно вписать их в социум, что вело, в свою очередь, к созданию барьеров общения между здоровыми членами общества и инвалидами.

При этом появление социальной модели в обществе должно привести к нивелированию стереотипов и предрассудков инвалидности и будет способствовать гармонизации социума. Вместе с тем, этот процесс длительный, требующий системных мер государственной политики.

В настоящее время социальная модель отражена в ряде международных документов в области прав человека, рассматривающих проблемы лиц с ограниченными возможностями в аспекте восстановления их нарушенных социальных связей.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319–III с учетом последних изменений и дополнений по состоянию на 10.06.2020 г.
2. Думбаев А.Е. Инвалид, общество и право / А.Е. Думбаев, Т.В. Попова. – Алматы: ТОО «Верена», 2006 – 180 с.
3. Фуряева Т.В. Реабилитация и интеграция людей с инвалидностью в общество: учеб. пособие / Т.В. Фуряева, Ю.Ю. Бочарова. – Красноярск: Изд-во Краснояр. гос. пед. ун-та им. В.П. Астафьева, 2014 – 275 с.
4. Зак Г.Г. Историко-генетический анализ инвалидности как социальной проблемы // Специальное образование. - 2010. - №10. - С. 22-24.
5. Прокопенко Н.П. Социальная работа с инвалидами / Н.П. Прокопенко. – Новочеркасск: Новочерк. гос. мелиор. акад., 2013 – 55 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Алексеева Евгения Андреевна

**«Bolashaq» академиясы Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ИНКЛЮЗИВТИ БІЛІМ МОДЕЛІ, ДЕНСАУЛЫҒЫНДА АҚАУЛЫҒЫ БАР, ҚОЗҒАЛЫСЫ ШЕКТЕУЛІ
ЖАНДАРҒА АРНАЛҒАН**

Қозғалысы шектеулі, денсаулығында ақауы бар жандардың дамуы әлеуметтік, медициналық, дін жағы негізгі модел болып есептелінеді.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, бірлестігі, мүгедектік үлгілері, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі.

Alexeyeva Evgeniya

**Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
INCLUSIVE EDUCATION: MODELS OF SOCIETY'S ATTITUDE TO PERSONS
WITH DISABILITIES**

The article deals with the evolution and development of society's attitude towards people with disabilities. The main models of public attitude towards people with disabilities are analyzed: religious, medical, social.

Keywords: inclusive education, integration, disability models, limited health opportunities.

List of references:

1. The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» dated July 27, 2007 No. 319-III, taking into account the latest amendments and additions as of June 10, 2020.

2. Dumbaev A.E. Disabled person, society and law / A.E. Dumbaev, T.V. Popov. - Almaty: LLP «Verena», 2006 - 180 p.
3. Furyaeva T.V. Rehabilitation and integration of people with disabilities into society: textbook. allowance / T.V. Furyaeva, Yu. Yu. Bocharova. - Krasnoyarsk: Krasnoyarsk State Pedagogical University Publishing House V.P. Astafieva, 2014 - 275 p.
4. Zach G.G. Historical and genetic analysis of disability as a social problem // Special education. - 2010. - No. 10. - S. 22-24.
5. Prokopenko N.P. Social work with disabled people / N.P. Prokopenko. - Novocherkassk: Novocherk. state melior. acad., 2013 - 55 p.

УДК 378
МРНТИ 14.35.01

Ануфриева Дина Юрьевна
dinaanufrieva@rambler.ru

Галынская Юлия Сергеевна
barlak@list.ru

Коростелева Наталья Александровна
korostel_@mail.ru

**Сибирский университет потребительской кооперации
Новосибирск, Российская Федерация**

Храпченкова Надежда Ивановна
chrapi@mail.ru

**Частное учреждение «Академия «Volashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ И ПОДХОДОВ СФЕРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ

В статье представлены обзор и характеристики основных категорий и подходов в области педагогического проектирования. Особое внимание авторов в работе уделено трактовке понятия «педагогический проект» и различным аспектам его рассмотрения в научной педагогической литературе. Рассмотрено смысловое значение понятий «прогнозирование», «конструирование» и «моделирование», которые тесно связаны с процессом создания педагогических проектов в сфере образования. В рамках проектной культуры в статье раскрыто содержание основных подходов, реализуемых в педагогической практике.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, педагогический проект, проектная деятельность, проектная культура, моделирование, прогнозирование, конструирование, подход.

Для педагогических работников проектирование, как самостоятельный вид профессиональной деятельности, не является определяющим, в отличие от воспитания и обучения, но в настоящее время приобретает востребованность в образовательной сфере.

Ключевое понятие в области педагогического проектирования - это проект. В самом общем виде проект можно определить как продукт преобразовательной деятельности, цель и результат проектирования.

Проект представляет собой ограниченное временными рамками целенаправленное преобразование того или иного объекта с установленными требованиями к качеству результатов, возможными рамками расхода средств и ресурсов. В качестве средств создания проекта используются теории, модели, понятия, формулы, алгоритмы, парадигмы и т.д.

Педагогический проект имеет свою специфику и трактуется в научной литературе как:

- комплекс взаимосвязанных мероприятий по целенаправленному изменению педагогической системы в течение ограниченного временного периода, при установленном бюджете с ориентацией на четкие требования к качеству результатов и организации;

- система действий педагога для реализации конкретной педагогической задачи с уточнением роли и места каждого действия, времени осуществления этих действий, их участников и условий, необходимых для эффективности этих действий [1].

В представленных выше определениях отражены основные характеристики проекта:

- ✓ временной параметр;
- ✓ целенаправленность;
- ✓ нормированность изменений;
- ✓ специфика организации деятельности.

В современном обществе понимание термина «проект» в сфере имеет множество смысловых оттенков. Например, под проектом может пониматься предварительный, предположительный текст какого-либо документа (проект закона, проект программы). Кроме того, проект может рассматриваться как совокупность мероприятий, которые объединены единой программой или имеют общую организационную форму целенаправленной деятельности (образовательный проект, телевизионный проект) [2].

Многозначность понятия «проект» привело в свою очередь к различным аспектам его рассмотрения (рис. 1).

Рассмотрение проекта как текста предусматривает процедуру выбора языка, на котором он может быть представлен в устной или письменной форме. При этом к тексту предъявляется ряд требований: четкая структурированность, логичность и полнота изложения, понятность, но в то же время научность и т.д.

Рассмотрение проекта как действия подразумевает, что любой этап реализации проекта требует приложения усилий и наличия определенных умений, а так же достаточного уровня активности у субъекта или субъектов проектирования.

Рассмотрение проекта как произведения включает в себя потребность в его восприятии другими людьми, его прочтении, понимании, отношении к нему, т. е., вносит в деятельность проектирования элемент диалогичности и интерактивности.

Кроме того, любое произведение имеет автора или группу авторов и проект является своеобразным связующим звеном между ним (ней) и пользователями (читателями).

Рисунок 1. Аспекты рассмотрения понятия «проект»

Рассмотрение проекта как события в жизни его участников предполагает наличие эмоционального отклика у его создателей и исполнителей (переживание радости творчества, чувство удовлетворения от преодоления препятствий).

В психолого-педагогической науке событийность рассматривается как бытие вместе, предполагающее сопереживание и сотрудничество, следовательно, в педагогическом проектировании важную роль играет организация совместной деятельности [3].

Кроме категорий «проектирование» и «проект» в литературе по педагогическому проектированию встречаются такие прилагательные как: «проективный», «проектный» и «проектировочный», которые имеют различное смысловое значение.

Прилагательное «*проектный*» является производным от понятия «проект», поэтому его использование говорит о том, что определяемый им объект относится к системе действий, реализуемых в рамках проекта (например, «проектный замысел», «проектная документация», «проектная культура», «проектный продукт»).

Прилагательное «*проективный*» является производным от понятия «проекция», под которой понимается процедура переноса свойств одного объекта на другой. В рамках проектирования речь может идти о способности человека проецировать идеальный образ в сознании (свойства, характеристики) объекта в реальную практику («проективное сознание», «проективная методика», «проективный тест»).

Прилагательное «*проектировочный*» является производным от понятия «проектирование» и указывает на принадлежность предмета к проектированию как особому виду деятельности (например, «проектировочный этап», «проектировочные умения»).

Кроме того, педагогическое проектирование тесно переплетается с такими понятиями как: «прогнозирование», «конструирование» и «моделирование» (рис.2).

В современной научной литературе выделяют следующие виды прогнозирования:

- поисковое - прогнозирование, нацеленное на поиск перспективных проблем, подлежащих решению;

- нормативное - прогнозирование, направленное на определение возможных путей решения проблем с ориентацией на определенные критерии.

Видно, что проектирование и прогнозирование характеризуются общими целями и ориентацией на достижение результата, но проектирование требует большей конкретизации и регламентации, так как полученный результат в дальнейшем используется на практике. В прогнозирование же допускается определенное варьирование в выводах.

Рисунок 2. Основные понятия в педагогическом проектировании

Как мыслительная процедура, прогнозирование используется в проектировании для формирования обоснованного суждения о перспективах изменения того или иного объекта или явления в будущем.

В *конструирование* часто используют типовые, стандартизированные элементы (компоненты), из сочетания которых рождается новый проектный продукт. Конструирование в процессе проектирования является важным этапом приближения замысла к его практической реализации.

Проектирование также очень тесно связано с моделированием, в котором ключевым понятием является «модель».

Модель (от лат. «modulus» - мера, образец, норма) представляет собой искусственно созданный образец (идеальный образ) в виде схемы, описания или формулы, который схож с реальным изучаемым объектом или явлением и отражает структуру, свойства и отношения между элементами этого объекта (явления). В процессе моделирования выделяют материальные и идеальные модели. Материальные (предметные) модели воспроизводят геометрические, физические, динамические, функциональные характеристики объекта (например, модель строительного объекта, автомобиля). Идеальные модели (абстрактные) представляют собой описательное или знаковое представление объекта (например, математическая или физическая модель). В сфере проектирования модель позволяет создавать желаемые образы объектов или явлений, имитировать реальные процессы будущей деятельности, сравнивать и оценивать возможные результаты проектирования, делать обоснованный выбор одного из возможных вариантов решения поставленной проблемы.

Таким образом, проектирование тесно переплетается с такими видами мыслительной деятельности, как прогнозирование, конструирование и моделирование [4].

Важным элементом процесса педагогического проектирования является проектная культура, в структуре которой можно выделить относительно самостоятельные компоненты (рис.3).

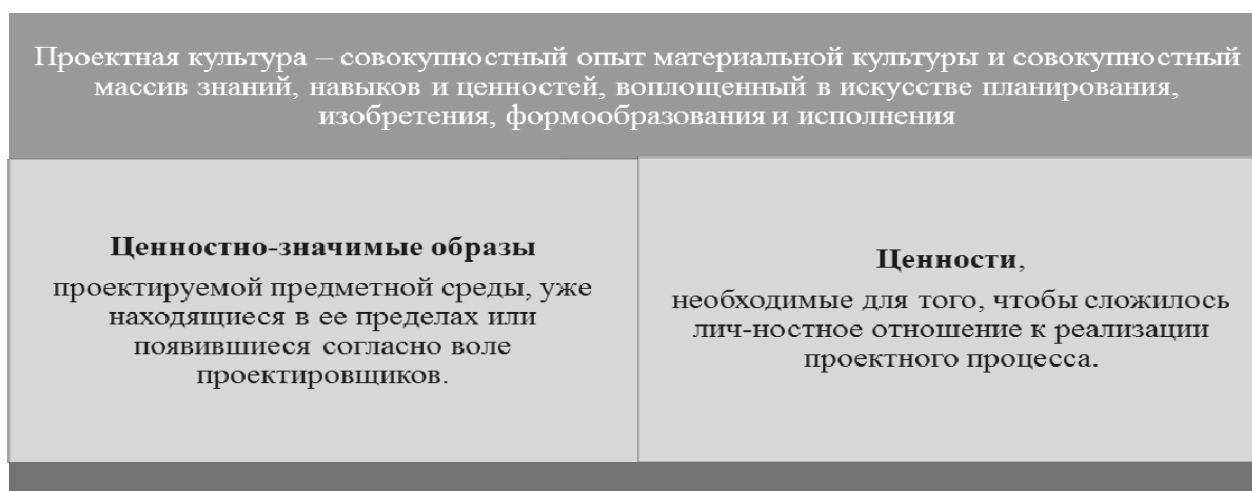

Рисунок 3. Элементы проектной культуры

Проектная культура является достаточно новой, но очень значимой частью профессиональной культуры современного педагога и представляет собой комплекс проектных способов инновационного преобразования педагогической действительности на основе прогнозирования, моделирования, конструирования, исполнения и оценки достижения запланированного результата. Уровень развития проектной культуры можно рассматривать как степень готовности педагога к проектной деятельности в сфере образования [5].

Сегодня в рамках проектной культуры в системе педагогического проектирования сформировались различные *подходы*, реализуемые в педагогической практике:

- проектно-целевой подход;
- проектно-модульный подход;
- проектно-программный подход.

Проектно-целевой подход предусматривает организацию проектирования в соответствии с заданной целью.

В рамках данного подхода реализуются целевые проекты, которые представляют собой преобразование определенного объекта или явления из исходного состояния в желательное в течение ограниченного временного периода.

В качестве заказчика целевого проекта могут выступать административные государственные органы или организации, владеющие необходимыми проектными ресурсами.

Проектно-модульный подход обеспечивает проектирование с вариативным использованием специально созданных функциональных модулей, которые представляют собой структурные компоненты системы. В рамках каждого модуля решаются конкретные задачи, т.е., достигаются промежуточные цели в структуре главной цели проектирования.

Проектно-программный подход обеспечивает реализацию нескольких проектов в рамках одной программы. Каждый из отдельных проектов направлен на достижение определенного результата, который необходим для достижения общей цели масштабного проектирования.

Список литературы:

1. Щербина Я.Ю. Историко-культурные источники развития проектирования //Символ науки. - 2016. - №3-4 (15). - С. 118-120.
2. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А.Колесникова, М.П.Горчакова-Сибирская; Под ред. И.А. Колесниковой. - М: Издательский центр «Академия», 2005. - 288 с.
3. Непрокина И.В. Проектирование как тренд современной системы обучения //Общество: социология, психология, педагогика. - 2018. - № 4. - С. 90-93.
4. Жиркова З.С. Основы педагогического проектирования: учебное пособие. – М.: Акад. естествознания, 2014. - 129 с.
5. Основы педагогического дизайна / Автор-составитель С.А. Курносова. – Челябинск, 2014. – 168 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Ануфриева Дина Юрьевна, Галынская Юлия Сергеевна

Коростелева Наталья Александровна

Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы

Храпченкова Надежда Ивановна

«Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДЫҢ КӘСІПТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада педагогикалық жобалау саласындағы негізгі категориялар мен тәсілдерге шолу мен сипаттамалар берілген. Авторлар ғылыми педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық жоба» түсінігін түсіндіруге және оны қарастырудың әртүрлі аспектілеріне ерекше көңіл бөледі. Білім беру саласындағы педагогикалық жобаларды құру процесімен тығыз байланысты «болжау», «дизайн» және «модельдеу» ұғымдарының семантикалық мәні қарастырылады. Жоба мәдениеті аясында мақалада педагогикалық тәжірибеде жүзеге асырылатын негізгі тәсілдер мазмұны ашылады.

Тірек сөздер: педагогикалық жобалау, педагогикалық жоба, жоба әрекеті, жоба мәдениеті, модельдеу, болжау, жобалау, тәсіл.

Anufrieva Dina, Galynskaya Yulia, Korosteleva Natalia

Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation

Chrapchenkova Nadezhda

Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Qazaqstan

FEATURES OF PEDAGOGICAL DESIGNING IN PROFESSIONAL ACTIVITIES

The article provides an overview and characteristics of the main categories and approaches in the field of pedagogical design. The authors pay special attention to the interpretation of the concept of «pedagogical project» and various aspects of its consideration in the scientific pedagogical literature. The semantic meaning of the concepts «forecasting», «design» and «modeling», which are closely related to the process of creating pedagogical projects in the field of education, is considered. Within the framework of the project culture, the article reveals the content of the main approaches implemented in pedagogical practice.

Keywords: pedagogical design, pedagogical project, project activity, project culture, modeling, forecasting, design, approach.

List of references:

1. Shcherbina Ya.Yu. Historical and cultural sources of design development // Symbol of Science. - 2016. - No. 3-4 (15). - S. 118-120.
2. Kolesnikova IA Pedagogical design: Textbook. manual for higher. study. institutions / I.A.Kolesnikova, M.P. Gorchakova-Sibirskaya; Ed. I.A. Kolesnikova. - M: Publishing Center «Academy», 2005. - 288 p.
3. Neprokina I.The. Design as a trend of the modern education system // Society: sociology, psychology, pedagogy. - 2018. - No. 4. - P. 90-93.
4. Zhirkova Z.S. Fundamentals of pedagogical design: a tutorial. - M.: Acad. Natural Science, 2014. - 129 p.
5. Basics of pedagogical design / Compiled by S.A. Kurnosov. - Chelyabinsk, 2014. - 168 p.

Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru

Орунбай Бибігүл Амангелдіқызы
amangeldiyevna99@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЦИФРЛАНДЫРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Бұл мақалада қазіргі кезеңде білім беру саласын цифрландыру - бұл Қазақстан Республикасы экономикасының серпінді дамуына ықпал ете отырып, сонымен бір мезгілде цифрлық технологияларды қолдана отырып, халықтың өмір сүру сапасын жақсартып, елдің экономикалық дамуын қағидатты жаңа жолға шығара отырып, болашақта цифрлық экономика құруды қамтамасыз ету үшін жағдай жасау болып табылатыны атап өтілген. Осыған байланысты білім беруді цифрландыру - еліміздің барлық азаматтарының білім деңгейіне жаңа серпіліс береді, оқытудың жаңа цифрлық мазмұнын технологиялық жаңғыртуға және білім беру жүйесін жақсартуға бағыттай отырып, оны жетілдіру үшін жағдай жасайды.

Тірек сөздер: цифрландыру, цифрлық трансформация», «Цифрлық Қазақстан», «цифрлық педагогика», цифрлық білім беру.

Қазіргі кезеңдегі білім беру саласын цифрландыру - Қазақстан Республикасы экономикасының қарқындап дамуына әсер ете отырып, орта мерзімді перспективада сандық технологияларды қолдану арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсартумен қоса, еліміздің экономикалық дамуын түбегейлі жаңа жолға түсіру арқылы болашақта цифрлық экономика құруды қамтамасыз етуге жағдай жасау болып табылады.

Осыған байланысты білім беруді цифрландыру - елдің барлық азаматтарының білім алу деңгейіне жаңа серпілістер беріп, білім беру жүйесін технологиялық жаңғырту мен жақсартуға бағыттай отырып, оқытудың жаңа цифрлық мазмұнын жетілдіруге жағдайлар жасайды [1].

Қазіргі қоғам біртіндеп «цифрлық» болып келеді. Қоғам мен қоғамдық қатынастардың қазіргі даму кезеңінде адамзат цифрлық дәуір деп аталатын өз дамуының жаңа кезеңіне кірді. Өркениетті дамытудың жаңа кезеңінде адамның қызметі цифрлық түрде берілген ақпарат пен белгілі бір білімді құрумен, қайта өңдеумен және пайдаланумен байланысты. Бүгінде жұмыспен қамтылған халықтың басым бөлігі тауарлар мен қызметтердің дәстүрлі түрлерін өндіру саласынан өзгеруде және ақпаратты жинақтау, сақтау, іздеу, өңдеу, қайта бөлу процестеріне қатысады, ал тұтыну өнімі ақпарат болып табылады.

Осының салдарынан, қоғамды дамытудың және жаңа қоғамдық қатынастарды қалыптастырудың қазіргі кезеңінде цифрлық экономика қа қоғамдық өмірдің барлық салаларында еңбек нарығына елеулі әсер ете отырып, негізгі позицияны алады. Экономикалық жүйені цифрландыру мемлекеттің, экономиканың және қоғамдық қатынастардың дамуының негізгі бағыты болып табылады, ал цифрлық экономика - қоғамның және қоғамдық қатынастардың тұрақты даму жүйесіндегі серпінді технология болып табылады.

Бұл цифрландыру процесі білім беру, оқыту жүйесіне, құзыреттілікті қалыптастыруға әсер етеді, өйткені адамның оқыту мен білімге деген уәждеу жүйесі өзгереді, еңбекті ұйымдастыру өзгереді. Қазіргі заманғы білім беру жүйесіне қоғамның қажеттілігін талап еткендей жаңа технологияларды енгізу, бүгін ертең не қажет болатынын үйрету қажет. Сондықтан кәсіптік білім беру жүйесіне негізгі рөл беріледі, өйткені білім беру процесін цифрландыру бір жағынан білім беру процесі мен оның элементтерінің, цифрлық технологиялар мен білім беру процесінде пайдаланылатын құралдардың екінші жағынан қарама-қарсы өзгеруін білдіреді.

«Цифрландыру» ұғымын түсінудің бірнеше тәсілдерін қарастырайық.

Бүгінде «цифрландыру» (ағылш. digital, сандық) мәндердің көп болуына байланысты сөздіктерге омонимді ретінде енгізуге болады. Егер бұл терминді «қарапайым» түрде түсіндірсе, онда цифрландыру - бұл «білім беру процесін жасау заманауи күннің шынайылығына бейімделген икемді ету және қалыптасып келе жатқан «цифрлық әлемде» бәсекеге қабілетті мамандардың қалыптасуына ықпал ету».

«Цифрландыру» - бұл қалаған нәтижені алу құралы, атап айтқанда білім алушыларға тамаша

нәтиже беретін білім беру процесінің икемділігі, ал болашақ жұмыс берушілерге - жоғары білікті мобильді мамандар алу мүмкіндігі.

Білім беру қызметін цифрландырудың басты мақсаты - білім алушыларды компьютерленген орта жағдайында өмірге дайындау, білім беру ортасында компьютерлік техника мен жаңа сандық технологияларды пайдалану тәсілдерінде сапалы жаңа деңгейге көшу [2].

Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында қазіргі заманғы цифрлық білім беру ортасы ашық ақпараттық - білім беру кеңістігіндегі мобильді ақпараттық және коммуникациялық өзара іс-қимыл негізінде «өмір бойы оқу» қағидаты болуға тиіс түлектерді даярлау, адами ресурстардың әлеуетін арттыру мақсатында білім беруді түбегейлі жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі деп аталған.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы «Қазіргі цифрлық білім беру ортасында білім алушылардың негізгі құзыреттіліктерін дамыту» білім беру жобасын әзірлеу негізіне алынды.

Білім беруді цифрландыруға көшудің негізгі идеясы - білім берудің жаңа сапасына қол жеткізу шарттарының бірі ретінде оқытушы жұмысында ақпараттық және коммуникациялық технологияларды жүйелі енгізу және белсенді қолдану үшін жағдай жасау.

Осыған байланысты ақпараттық-білім беру ортасы құрылады - бұл ақпараттық қызметтер мен білім беру сипатындағы ресурстарға пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мәліметтерді, ақпараттық ресурстарды, өзара іс-қимыл хаттамаларын, аппараттық-бағдарламалық және ұйымдастыру-әдістемелік қамтамасыз ету құралдарының жүйелі ұйымдастырылған жиынтығы [3]. «Цифрландыру» ұғымы білім беру процесі субъектілерінің лексиконына берік кірді.

Осыған байланысты, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы цифрлық трансформация жағдайында жоғары білікті мамандарды даярлау жүйесінен талап етеді.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы білім беру жүйесінен цифрлық трансформация жағдайында жоғары білікті мамандарды даярлауды талап етеді.

Білім беруді цифрландыру адам капиталының дамуына ықпал етеді және халықтың оның жемісін пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық дағдыларының болуын талап етеді

Қазақстан Республикасының цифрландыру саласындағы саясатын іске асыру халықтың компьютерлік (цифрлық) сауаттылығының деңгейін арттыруға ықпал етеді. Білім беру жүйесінің барлық субъектілері білім беру мекемелерінің цифрлық мүмкіндіктерін немесе ашық ресурстарды ескере отырып, оқыту тәсілдерін тез өзгертуді үйренуі тиіс.

Техникалық және кәсіптік, жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде бірқатар мамандықтар негізінде «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді, ол білім алушылар тандаған мамандығы шеңберінде АКТ-ны практикада пайдаланудың базалық білімін қалыптастырады.

Барлық мамандардың цифрлық дағдыларын дамыту арқылы білім берудің барлық деңгейлерінің мазмұнын қайта қарау қажеттілігі туралы мәселе көтерілуде [4]. Кадрлар біліктілігі саласында үздік әлемдік практикаларға сәйкес білім беру жүйесі толық жаңартылады. Жаңа білім беру цифрлық экономиканың қажеттіліктеріне, ең алдымен, фактілер мен формулаларды үйренуден гөрі, ақпаратты талдау және ойлау креативтілігін дамыту дағдыларына назар аударатырып, жауап беретін болады.

Білім беру мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында қажетті дағдыларды алуға ниет білдірушілер үшін ашық білім берудің ұлттық платформасы құрылатын болады, ол онлайн курстар ұсынатын болады, бірінші кезекте, оларды құруға қазақстандық университеттердің үздік профессорлары мен өндіріс өкілдерін тарта отырып, қажетті инженерлік- техникалық бағыттар бойынша базалық дайындықты қамтамасыз ететін болады.

Сонымен қатар, өмір бойы оқыту тұжырымдамасын қолдана отырып, кәсіпорындар кәсіптің коммуникативтік және техникалық дағдыларын күшейте отырып, мамандар үшін корпоративтік оқыту жүргізетін болады.

Цифрлық білім мен цифрлық экономикаға жаһандық көшу цифрландыру процесінің өзектілігінің белсенді өсуін көрсетеді [5]. Табысты цифрлық экономика мен білім беруді құру еліміздің ғана емес, бүкіл әлемнің мемлекеттік саясатының маңызды басымдықтарының бірі болып табылады.

Цифрлық білім беру үдерісіне цифрлық технологияларды тиімді енгізу үшін цифрлық білім беру өз принциптеріне ие.

Білім беру процесін цифрландыру заманауи жағдайларға және білім беру процесіне енгізілетін заманауи техникалық құралдарға қалыптасатын білім беру процесінің екі жақты өзгеруін білдіреді.

Білім беру процесін түбегейлі өзгертудің мақсаты ең тиімді цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін қолдану болып табылады.

Қазіргі заманғы технологияларды енгізу процесінің басталуымен білім беру мекемелерінің білім беру мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейді.

Электронды білім беру ресурстарын енгізу білім алушылар мен оқытушыларға оқу материалдарының кең таңдауына қолайлы мүмкіндік береді. Жоғары оқу орындары өз кезегінде кітапхана қорларын электронды кітаптармен толықтырады. Ұқсас бағыттағы ЖОО электрондық алаңдарда өз еңбектерін біріктіреді, онда бір-бірімен білім беру контентімен еркін алмасуға мүмкіндік алады.

Цифрлық білім беру ортасындағы жұмысты және оқытудың ақпараттық - коммуникативтік технологияларын қолдануды көздейтін аралас оқуға (blended learning) көшу өзекті үрдіс болып табылады.

Білім алушы педагогикалық әсер объектісі емес, танымдық іс-әрекет субъектісі болады.

Қазіргі кезде посткеңестік мемлекеттер мен Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде цифрлық білім беру мәселесі көкейкесті.

Білім беру саласын цифрландырудың өзекті мәселелері әр елде түрлі деңгейдегі форумдар, дөңгелек үстелдер, семинарлар мен конференцияларда талдануда. Ғылыми - педагогикалық баспасөз құралдары мен осы саланы зерттеушілердің еңбектерінде цифрлық білім берудің мазмұны, құрылымы, негізгі сипаттамалары мен білім беру жүйесін цифровизациялау мәселелері кеңінен ұсынылуда.

Цифрлық оқыту максималды түрде білім алушылардың мүдделерін ескеру арқылы одан әрі білімді игеру мүмкіндігін ашып, білімнің мазмұнын кеңейту арқылы қол жеткізуге болады. Цифрлық оқыту оқытудың тиісті білім беру ортасын құру арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, заманауи білім беру мақсаттарының бірі - білім беру кеңістігін кеңейту. Осы мақсаттарды іске асыруда білім беру үшін толық тұлғаны қалыптастыру процесі негізгі шарт болып табылады. Бұл кең мағынада жеке тұлғаның дербес психикалық процестерін дамыту (дүниетанымын, сенімдері, идеалдары) негізінде заманға сай ұтқыр тұлғаға тән қасиеттерді қалыптастыру болып табылады.

Егер цифрлық педагогика туралы айтатын болсақ, онда «педагогика» ұғымына «ақпараттық технологиялар мен интернет құралдары арқылы» деген тіркесті қосып, оқу мазмұны мен педагогикалық әрекетті «цифрландыру» білім беру процесін инновациялық дамытудың механизімі болып табылады.

Цифрлық білім беру, цифрлық формат, цифрлық процесс, цифрлық ресурстар, цифрлық контент, цифрлық басқару, цифрлық коммуникация, желілік байланыс немесе желілік оқу әрекетінің мәні де атқаратын функциясына байланысты әртүрлі. Цифрлық білім беру, цифрлық формат, цифрлық процесс, цифрлық ресурстар, цифрлық контент, цифрлық басқару, цифрлық коммуникация, желілік байланыс немесе желілік оқу әрекетінің мәні де атқаратын функциясына байланысты әртүрлі.

Әдебиеттер тізімі:

1.Брызгалова С.И. Введение в научно-педагогическое исследование: Учебное пособие. - Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 151с.

2.Вилков А.Л. Компьютерные дидактические технологии как средство воспитания личности // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 2008. - №88. - С. 255-258 .

3.Васильев, В. Проектно-исследовательская технология: развитие мотивации /В.Васильев// Народное образование. 2008. - №9. - С. 177- 180.п

4.Золотарев Р.И. Роль компьютерных учебных игр в структуре национального проекта «Образование» // Школьные годы. Научно-методический журнал с электронным приложением. 2007. - Ноябрь-декабрь. - С. 6.

5.Загвязинский В. И. Идеал, гармония и реальность в системе гуманистического воспитания. Педагогика., 2002, - №9

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Арунова Жанна Ануаровна, Орунбай Бибігүл Амангелдіқызы Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан ЦИФРОВИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье отмечается, что цифровизация сферы образования на современном этапе-это создание условий для обеспечения создания цифровой экономики в будущем, влияя на динамичное развитие экономики

Республики Казахстан, одновременно улучшая качество жизни населения с применением цифровых технологий, выводя экономическое развитие страны на принципиально новый путь.

В этой связи цифровизация образования-дает новые прорывы к уровню образования всех граждан страны, создает условия для совершенствования нового цифрового содержания обучения, направляя его на технологическую модернизацию и улучшение системы образования.

Ключевые слова: цифровизация, «Цифровая трансформация», «Цифровой Казахстан», «цифровая педагогика», цифровое образование

Arunova Zhanna, Orunbay Bibigul
Academy «Bolashaq» Karagandy, Republic of Qazaqstan
DIGITALIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM

This article notes that the digitalization of education at the present stage is the creation of conditions to ensure the creation of a digital economy in the future, affecting the dynamic development of the economy of the Republic of Kazakhstan, while improving the quality of life of the population using digital technologies, bringing the economic development of the country to a fundamentally new path.

In this regard, digitalization of education provides new breakthroughs to the level of education of all citizens of the country, creates conditions for improving the new digital content of education, directing it to technological modernization and improvement of the education system.

Keywords: digitalization, digital transformation, "Digital Kazakhstan", "digital pedagogy", digital education

List of references:

1. Bryzgalova S.I. Introduction to scientific and pedagogical research: Textbook. - Kaliningrad: Publishing House of KSU, 2003– - 151s
2. Vilkov A.L. Computer didactic technologies as a means of personal education // Proceedings of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University. 2008. - No.88. - pp. 255-258 .
3. Vasiliev, V. Design and research technology: development of motivation /V. Vasiliev// Public education. 2008. - No.9. - pp. 177-180.p .
4. Zolotarev R.I. The role of computer educational games in the structure of the national project "Education" // School years. Scientific and methodological journal with an electronic application. 2007. - November-December. - p. 6.
5. Zagvyazinsky V. I. Ideal, harmony and reality in the system of humanistic education. Pedagogy., 2002, - No. 9

ӘОК 37.013.42 (574)

ҒТАХР 14.43.43

Арунова Жанна Ануаровна

arunova73@mail.ru

Санай Акмарал

a.sanai@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҚТАРЫ
АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕГЕ БАУЛУ

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларын бейнелеу өнері сабақтары арқылы эстетикалық тәрбиеге баулудың әдістері туралы айтылған. Бастауыш сынып оқушыларын эстетикалық тәрбиеге баулу өзекті мәселе болып тұр. Бейнелеу өнері пәні сабағында эстетикалық талғамды қалыптастырып, негізі қандай іс - әрекеттерге тоқталу қажет екені қарастырылған. Оқушылардың көркем білімге талпынуын арттырып, қиялын шарықтатып, бойын сергітіп, әдемілік әлеміне ынтасын арттыруда бастауыш мектепте оқытылатын бейнелеу өнері пәні зор рөл атқарады.

Тірек сөздер: бастауыш сынып, бейнелеу өнері, эстетикалық тәрбие, мұғалім, мектеп, сабақ, өнер, оқушы.

Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасында: «Жалпы білім беретін мектептің мақсаты - жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып, тәрбиелеу мен әрбір шәкіртті тұлға деп санау, оның жан жақты дамуына мүмкіншілік жасау»- деп көрсеткен [1]. Көркемдік талғамның жетілуіне, әсемдікті түсініп, қабылдауға және оны өз қолымен жасай білуге үйреткен тәлімдік тағылымдар адамзат тарихының барлық кезеңінде маңызды мәнге ие болып келген.

Соңғы жылдары шындыққа рухани-практикалық қатынасты қалыптастырудың ең маңызды құралы, адамгершілік және ақыл-ой тәрбиесінің құралы, яғни жан-жақты қалыптастырудың құралы ретінде эстетикалық тәрбиенің теориясы мен практикасының мәселелеріне көңіл бөлінуде. Көптеген зерттеушілер, педагогтар, психологтар (А.С. Макаренко, Б.М. Неменский, В.А.) табиғаттың, айналадағы адамдардың, заттардың сұлулығын сезіну балада ерекше эмоционалдық және психикалық күйлер туғызады, өмірге тікелей қызығушылықты оятады, білуге құштарлығын ұштайды, ойлау, есте сақтау, ерік-жігер және басқа да психикалық процестерді дамытады.

Эстетикалық тәрбие жүйесі айналадағы, қоршаған шындықтағы әсемдікті көруге үйретуге шақырылады. Бұл жүйе балаға барынша тиімді әсер етіп, алға қойған мақсатқа жету үшін Б.М.Неменский келесі ерекшелікті атап көрсетті: «Эстетикалық тәрбие жүйесі ең алдымен барлық пәндерді, барлық сыныптан тыс жұмыстарды, оқушының бүкіл қоғамдық өмірін біріктіретін біртұтас болуы керек, мұнда әрбір пән, әр іс-әрекет түрі өз алдына. оқушының эстетикалық мәдениеті мен тұлғасын қалыптастырудағы айқын міндет [2].

Бірақ әрбір жүйенің өзегі, негізі бар. Өнерді эстетикалық тәрбие жүйесінде мұндай негіз ретінде қарастыра аламыз: музыка, сәулет, мүсін, кескіндеме, би, кино, театр, әсіресе бейнелеу өнері сабақтары. Бұл туралы Платон мен Гегель өз еңбектерінде айтқан. Олардың көзқарастарына сүйене отырып, бейнелеу өнері ғылым ретінде эстетиканың негізгі мазмұны, ал әсемдік негізгі эстетикалық құбылыс екендігі аксиомаға айналды. Бейнелеу өнері тұлғаны дамыту үшін үлкен мүмкіндіктерге ие.

Сонымен, жалпы білім беретін мектепте бейнелеу өнері сабақтарында балалардың шындыққа эстетикалық көзқарасын қалыптастыру ең тиімді деп қорытынды жасауға болады.

Мұғалім эстетикалық тәрбиені балаларға өнер түрлерін меңгерту арқылы жүзеге асырады. Оқушы өзін қоршаған ортадан әсемдікті сезінуі, оны бағалай білуге талпынуы бүкіл жан дүниесіне, сезіміне әсер етеді. Оқушылардың көркем білімге талпынуын арттырып, қиялын шарықтатып, бойын сергітіп, әдемілік әлеміне ынтасын арттыруда бастауыш мектепте оқытылатын бейнелеу өнері пәні зор рөл атқарады. Ол дүниені түсініп, көрген-білгендерін, алған ұғымын көркем образ арқылы бейнелеуге үйретеді. Төменгі сынып оқушыларына эстетикалық тәрбие берудің табысты болуы мұғалімдердің көркем талғам мен білімді игерту әдіс-тәсілдеріне байланысты. Қазіргі кезеңде бастауыш мектепте мұғалімдер эстетикалық тәрбиені халқымыздың озық дәстүрлерін ескере отырып жүргізгендері жөн. Себебі бастауыш мектеп кезеңінде баланың эстетикалық мәдениетінің негіздері қолданылады. Бастауыш мектепте бейнелеу өнері сабағында эстетикалық тәрбие беруде оқушылармен бірлесе отырып, олардың өнердегі әсемдік пен әдемілікті түсіну, байқай білу қабілетін дамыту үшін көптеген ұжымдық жұмыстар жүргізілсе, сабақ барысында ойындар мен көрнекіліктер («Түстерді ажырат», «Кім алғыр», «Үйлестіре біл», т.б. ойындар) тиімді қолданылса, оқушылардың табиғат сұлулығын, көркем өнер шығармаларын эстетикалық мәнде қабылдаулары күшейіп, сабақ сапалық жаңа деңгейге көтеріледі.

Бейнелеу өнерінің барлық түрлері графика, живопись, мүсін, сәндік – қолданбалы өнері, сурет өнері, барлығы эстетикалық тәрбие негізі. Көркем өнер туындыларын түсініп сезіну, оның образдық мазмұнын қабылдау, өнер тілін меңгеру барлығы оқушылар эстетикалық талғамын дамытады.

Қоршаған ортамен таныстыру арқылы оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыру бейнелеу өнері сабақтары түрлерінде іске асырылады.

Әсемдіктің таптырмас бұлағының бірі – табиғат. Ол эстетикалық сезімнің, байқампаздықтың, қиялдың дамуына үлкен әсерін тигізеді. Табиғатқа топ серуен жасаған кезде балалардың оның сұлулығын эстетикалық тұрғыда қабылдауы күшейеді, ерекше рухани серпеліс, сүйсіну сезімі туады, ойы мен қиялы дамиды. Жаратылыстың сұлу заттары бала жанында сұлулық сезімдерін оятады. Үлбіреген түрлі түсті гүл, көк – жасыл орман – тоғай, сылдыраған су, шексіз – түпсіз көк теңіз, түрлі шөптермен, толқындалған дала, бұлтпен бел алысқан асқар тау, сұлу ай, жұлдызды түн, міне, осылар секілді жаратылыстың сұлу көріністері, жанды билеп әкететін ән, күй, сикырлы сөз, сұлу суреттер әсері баланың жанында бір сұлулық толқынын оятып тұрғызбай қоймайды. Егер оқушылар табиғатты қорғауға атсалысатын болса, табиғаттың эстетикалық ықпалы да айтарлықтай арта түседі. Табиғатқа, қоршаған ортаға эстетикалық қатынасты тәрбиелеу үшін дүнижүзілік және ұлттық көркем туындылар (жазушылардың, композиторлардың, суретшілердің т.б.) мысалдарын, үлгілерін көрнекі қолдану қажет.

Бастауыш мектеп оқушыларын табиғатқа серуендеуге шығарғанда, оларға әр қилы тапсырмалар орындатуға болады: заттың өзіне қарап суреттер салып, ұнаған жерлерді суретке түсіру.

Негізінде эстетикалық тәрбие экологиялық тәрбиемен тығыз байланысты, өйткені экологиялық тәрбиенің де басты бағыты жас ұрпаққа табиғатпен қатынаста жоғары мәдениеттілікті, қоршаған

ортаға деген азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру. Төменгі сынып оқушыларын эстетикалық тәрбиеге баулу туған табиғатты бейнелейтін көркем сипаттама мен көріністерді жақсы түсінуге негіз салады, оқушыларды суретке, қиып жапсыруға баулу, түстердің, сызықтардың тамаша келісті үйлесімділігін таңдай білу қабілетін дамытуға жәрдемдеседі [3].

Қазақ халқы ерте заманнан – ақ сұлулық пен әсемдікті таңдай да, талдай да білген. Өз тұрмысы мен мәдениетінде шеберліктің небір сан –саласын, асқан ұқыптылықпен көкірегінде қастерлей сақтап, меңгеріп, біздің дәуірімізге ұштастырған.

Халық шеберлері ою - өрнек салу тәсілін белгілі – бір ізбен қалыптастыруда өз өнерін үздіксіз жетілдіру жолымен кейбір ою -өрнектердің композициясына, әшекейлейтін заттардың түріне қарай табиғи байланысты бейімдеп түрлендіріп отырады. Демек ою-өрнектермен әшекейлеп бейнелеушілік қандай уақытта болмасын халықтың дәстүр негізінде орындалады. Осы халық қолөнерінен туған бұйымдарды көрмелер мен мұражайларға сақтап қана қоймай, оны күнделікті сабақ барысында кеңінен қолдануы қажет [4].

Бейнелеу өнері сабағында тапсырманы түсіндірген кезде бейнеленіп отырған объектінің эстетикалық мазмұнының нақты ашылуының маңызы зор. Оның үстіне құбылыстағы, заттағы нақты әсемдікті педагог асқан сезіммен, әсерлі түрде әңгімелеп беруі тиіс. Егер мұғалім сурет салу үшін қойылым, ретінде ашық түстерге боялған заттарды қойып, оларға әдеттегі, біркелкі дауыспен талдау жасаса және қойылымның ашық жарқындығын, әсемдігін, бірегейлікпен білдіретін сөздерді таба алмаса, онда балалардың сезіміне қозғау салмайды, олар бейнеленіп отырған затқа және өз жұмысына аса ынта қоймайды.

Қорыта келгенде бейнелеу өнері сабағында оқушыларға эстетикалық тәрбие беруде халық дәстүрлерін, ұлттық өнердің түрлерін көбірек пайдалану қажет. Себебі бастауыш мектеп жасындағы балаларды халқымыздың өнері, ұлттық ойындар және халық ертегілеріндегі кейіпкерлер бейнесі қызықтырады. Бейнелеу өнері пәні сабағында эстетикалық талғамды қалыптастырып, негізі мынадай іс - әрекеттерге тоқталу қажет. Жаңа сабақты түсіндіру барысында көрнекіліктерді түрлендіре отырып, сұрақ – жауап, әңгімелесу әдістерін қолдану. Сабақты ұлттық әдет – ғұрыптар мысалдарымен түрлендіріп жүргізу.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының білім беру тұжырымдамасы. // Егемен Қазақстан. 27 желтоқсан, 2003.
- 2.Шацкая В.Н. «Общие вопросы эстетического воспитания в школе». – М.: Советская педагогика, - 2016.
- 3.Островская О.В. Уроки изобразительного искусства в начальной школе. Гуманизация образования и новое педагогическое мышление. – М., 2003.
- 4.Интернет ресурсы: <https://bsh.kz/news/3081>

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Арунова Жанна Ануаровна, Санай Акмарал

**Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ПРИБОЩЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ К ЭСТЕТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ
ЧЕРЕЗ УРОКИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА**

В данной статье рассказывается о методах приобщения младших школьников к эстетическому воспитанию через уроки изобразительного искусства. Актуальным вопросом является приобщение младших школьников к эстетическому воспитанию. На уроке изобразительного искусства предусмотрено формирование эстетического вкуса, на каких видах деятельности следует остановиться. Предмет изобразительного искусства, изучаемый в начальной школе, играет огромную роль в повышении стремления учащихся к художественному образованию, активизации воображения, приобщения к миру прекрасного.

Ключевые слова: начальная школа, изобразительное искусство, эстетическое воспитание, учитель, школа, урок, искусство, ученик.

Arunova Zhanna, Sanay Akmaral

**«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
INTRODUCING PRIMARY SCHOOL STUDENTS TO AESTHETIC EDUCATION THROUGH
VISUAL ARTS LESSONS**

This article discusses methods of introducing primary school students to aesthetic education through visual arts lessons. An urgent problem is the introduction of aesthetic education of Primary School students. In the lesson of Fine Arts, it is considered what activities should be based on the formation of aesthetic taste. The subject of Fine Arts, taught

in primary schools, plays a huge role in increasing students' desire for artistic knowledge, stimulating their imagination, stimulating their desire for the world of beauty.

Key words: Primary School, Fine Arts, aesthetic education, teacher, school, lesson, art, student.

List of literatures:

1. Kazakhstan Respublikasyk bilim take tyzhyrymdamasy. // Egemen Kazakhstan 27 zheltoksan, 2003.
2. Shatskaya V.N. «General questions of aesthetic education at school». - M.: Soviet pedagogy, - 2016.
3. Ostrovskaya O.V. Fine arts lessons in elementary school. Humanization of education and new pedagogical thinking. - M., 2003.
4. Internet resources: <https://bsh.kz/news/3081>

УДК 37.013
МРНТИ 14.07.09

Атажанова Гаянэ Абдухакимовна

g-atazhanova@mail.ru

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна

pharmacia2011@mail.ru

НАО «Медицинский университет Караганды»

Караганда, Республика Казахстан

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ТЕХНОЛОГИЯ ПАРФЮМЕРНО-КОСМЕТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ»

В настоящей работе представлен опыт преподавания дисциплины «Технология парфюмерно-косметических средств» для бакалавриата по специальности «Технология фармацевтического производства» в НАО «Медицинский университет Караганды». Рассмотрены вопросы преподавания данной дисциплины с учетом современных тенденций производства парфюмерно-косметических средств.

Ключевые слова: технология, парфюмерно-косметических средства, компетенция, методика преподавания, лабораторная работа.

Парфюмерно-косметическая промышленность – это подотрасль химической промышленности, производящая парфюмерно-косметические изделия, туалетное мыло, эфирные масла, синтетические душистые вещества, отдельные виды сырья. Однако с переходом к постиндустриальной фазе развития изучаемая отрасль уже перестала соответствовать указанному традиционному определению. В ходе научно-технического прогресса парфюмерно-косметической промышленности превратилась в самостоятельный научно-производственный комплекс, выпускающий не только парфюмерно-косметические товары, но и средства личной гигиены, которые зачастую изготавливаются с помощью методов производства, характерных в большей мере для фармацевтической отрасли. В парфюмерно-косметической промышленности всё больше применяются инновационные методы производства – с использованием биотехнологии, генной инженерии и биоинформатики. Вместе с тем, в последнее время широкое распространение получило направление «космецевтика», лежащее на стыке парфюмерно-косметической индустрии и фармацевтики. Таким образом, современная отрасль оказывается на стыке инновационных и традиционных методов производства [1-2].

Одним из важных направлений фармацевтической отрасли является подготовка высококвалифицированных специалистов по химии и технологии лекарственных средств на основе использования современных достижений передовой науки. Необходимость изучения дисциплины «Технология парфюмерно-косметических средств» является важной составляющей обучения бакалавров по специальности «Технология фармацевтического производства».

Основная цель дисциплины – обучить бакалавров логическому подходу к необходимости проведения технологических процессов, его отдельных стадий, обоснованию технологического режима, сформировать представление обучающихся о рациональном использовании лечебной косметики, показаниях и противопоказаниях назначения косметических лекарственных средств, о технологии их приготовления в аптечных учреждениях и на фармацевтических предприятиях [3-13].

В разработанном силлабусе дисциплины отражен компетентностный подход, так изучение дисциплины направлено на формирование у обучающихся следующих компетенций: осуществлять

технологический процесс в соответствии с регламентом и использовать технические средства для измерения основных параметров технологического процесса, свойств сырья и продукции. Поставлены задачи изучения дисциплины, которые включают в себя необходимость дать представление об исторических этапах развития парфюмерно-косметической отрасли и ее назначению в решении экономических задач развития фармацевтической и химической промышленности РК.

Также программа элективной дисциплины «Технология фармацевтического производства» в НАО «Медицинский университет Караганды» определяет совокупность знаний, умений и компетенций, необходимых студентам для профессионального становления и развития как будущих успешных, конкурентно способных, инновационно мыслящих и высококвалифицированных специалистов.

Для чтения лекций используются мультимедийный комплекс (ноутбук, проектор, экран) с необходимым набором слайдов, таблиц/мультимедийных наглядных материалов по разделам дисциплины. При освоении данной дисциплины используется комплекс образовательных технологий, включающий в себя чтение лекций, проведение семинаров. Кроме того, применяются технологии коммуникативного обучения, технология перспективно-опережающего обучения, технология уровневой дифференциации на основе обязательных результатов, технология практико-ориентированного обучения, технология саморазвивающего обучения.

Школа фармации НАО «МУК» располагает аудиториями для проведения лекционных и семинарских занятий, а также для самостоятельной работы по дисциплине «Технология парфюмерно-косметических средств». Аудитории укомплектованы оборудованием для изготовления косметических и парфюмерных средств. Имеются установки для выделения эфирных масел, ультразвуковых и микроволновых экстрактов, гомогенизаторы, эмульгаторы, мешалки лабораторные, вискозиметры, весы технические и аналитические, термостаты, холодильники, реакторы, и т.д.

Разработанный курс данной дисциплины включает в себя 5 кредитов. Первый кредит «Введение в косметологию» предполагает рассмотрение: Морфологические и физиологические особенности кожи. Проницаемость кожи. Пути и уровни проникновения косметических веществ через слои кожи. Факторы, которые обуславливают косметический эффект. Косметические аспекты морфологии и физиологии кожи. Государственное нормирование производства и реализации косметической продукции. Оценка безопасности парфюмерно-косметических средств.

Второй кредит «Косметические лекарственные средства» содержит рассмотрение таких вопросов, как понятие о лечебно-косметических товарах, средства для ароматизации и гигиены, изделий для ухода за кожей, волосами, полостью рта. Необходимо рассмотреть такие разделы, как правила продажи парфюмерно-косметических товаров в аптечных учреждениях. Документы, регламентирующие правила продажи лечебно-косметических товаров в аптечных организациях. Проверка качества парфюмерно-косметических средств.

Третий кредит «Косметические средства по уходу за полостью рта и зубами» включает такие темы, как косметические средства по уходу за полостью рта и зубами. Действующие, вспомогательные и биологически активные вещества, используемые в составе зубных паст, эликсиров и порошков, характеристика, рецептура и технология.

Четвертый кредит «Современные кремовые основы» посвящен принципам составления рецептуры и технология эмульсионных, жирных и суспензионных косметических кремов, характеристике и классификации эмульсионных косметических кремов, косметическим скрабам и маскам.

Пятый кредит «Косметические средства декоративного назначения» содержит лекции по технологии изготовления косметических средств декоративного назначения по уходу за кожей, за волосами, за ногтями.

Преподавание дисциплины осуществляется в форме лекций и практических занятий, а также самостоятельной работы студентов. В ходе лекций излагаются положения учебной дисциплины по всем трем кредитам. На практических занятиях углубляются и расширяются знания студентов по наиболее сложным вопросам, вырабатываются умения действовать на основе сформированных знаний. На лабораторных занятиях студенты получают натуральное твердое мыло, жидкое синтетическое мыло, шампуни жидкие и твердые, жирные и эмульсионные кремы для тела и рук, бальзамы для тела, головы и губ, зубную пасту и порошок, туалетную воду и твердые и жидкие духи с использованием натуральных эфирных масел и синтетических отдушек и др. Данные работы позволяют закрепить уже знакомый материал и стимулируют к освоению нового. В ходе занятий

учащиеся заполняют рабочие тетради, которые позволяют не только оптимизировать их работу на практическом занятии, но организовать и контролировать самостоятельную работу.

Изучают нормативно-правовые документы, регламентирующие производство парфюмерно-косметической продукции в Таможенном Союзе, Технический регламент Таможенного Союза ТР ТС 009/2011, область применения косметических средств, требования к парфюмерно-косметической продукции, требования к производству парфюмерно-косметической продукции, документы по обеспечению безопасности в процессе её производства, маркировке, государственной регистрации парфюмерно-косметической продукции и нормативные документы, регламентирующие показатели качества парфюмерно-косметической продукции (ГОСТы, ОСТы).

На занятиях студенты выступают с докладами и презентациями, в ходе самостоятельной работы выполняют рефераты и эссе по заданным темам. Самостоятельная их работа предусматривает более углубленную их подготовку к будущей профессиональной деятельности и поступлению в магистратуру и докторантуру PhD. В ходе изучения тем, выделенных для самостоятельного изучения студент должен усвоить учебный материал и владеть им в такой степени, чтобы уметь дать полный ответ на любой из представленных контрольных вопросов.

По окончании обучения обучающийся должен знать:

- основные компонента рецептуры косметических средств;
- ключевые принципы рационального применения косметических средств по уходу за кожей, волосами и ротовой полостью;
- принципы использования косметических и лекарственных средств при патологиях кожи;
- компоненты рецептуры средств, используемых в гигиеническом и косметическом уходе за кожей;
- особенности технологии и использования средств, используемых в дерматологии и косметологии.

Академическая честность является основой организации учебного процесса и обеспечивается четкими, справедливыми и объективными стандартами, определёнными Академической политикой университета и силлабусом по данной дисциплине. Продвижение и защита академической честности являются результатом совместных усилий обучающихся и преподавателей. В рамках дисциплины все письменные работы (эссе), независимо от их характера, содержания и объема будут проверены на оригинальность через автоматизированные системы проверки на плагиат. В случае выявления плагиата, нарушения принятых в университете правил цитирования чужих и собственных работ, а также других нарушений академической честности, предусмотренных Кодексом академической честности, будут применены соответствующие меры.

Таким образом, освоение дисциплины «Технология парфюмерно-косметических средств» позволит обучающимся грамотно ориентироваться в большом потоке информации о парфюмерно-косметических средств, уметь производить лечебно-косметические средства в условиях специализированных предприятий и организаций, включая выбор технологического процесса, необходимого технологического оборудования, с соблюдением требований отечественных и международных стандартов.

Список литературы:

1. Баки Г. Введение в косметические препараты и технологию. John Wiley & Sons, Inc. ТОО «Delta Consulting Group», перевод на русский язык, 2019. – 540 с.
2. Т. Орасмяэ-Медер, О. Шатрова. Наука красоты. Из чего на самом деле состоит косметика. - М.: Альпина Паблицер. – 2018. – 416 с.
3. Краснюк, И. И. Лечебно-косметические средства [Текст]: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. И. Краснюк, Г. В. Михайлова, Е. Т. Чижова. - М. : Академия, 2006. - 240 с. - (Высшее профессиональное образование). - ISBN 5-7695-2775-7 (в пер.)
4. Дмитрук, С. И. Фармацевтическая и медицинская косметология [Текст]: учебник / С. И. Дмитрук. - М.: Мед. информ. агентство, 2007. - 184 с. - ISBN 5-89481-495-2 (в пер.)
5. Меньшутин Н. В.. Инновационные технологии и оборудование фармацевтического производства. М.: Издательство БИНОМ, 2012. - 328 с, т.1.
6. Краснюк И. И. Фармацевтическая технология. Промышленное производство лекарственных средств: в 2-х частях [Текст] : руководство к лабораторным занятиям / ред. И. И. Краснюк. - М.: ГЭОТАР-Медиа. Ч. 1. - 2017. - 208 с. - ISBN 978-5-9704-3763-6 (в пер.)
7. Дрибноход Ю. Ю. Косметика и косметология от А до Я / - Москва: ГЭОТАР-Медиа, - 392 с. - ISBN 978-5-9704-6068-9.

8. Брежнева Т.А. Фармацевтическая технология. Промышленное производство лекарственных средств. Руководство к лабораторным занятиям. в 2 ч. Ч. 1 [Электронный ресурс] : учеб. пособие / Т. А. Брежнева [и др.] - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2017. - 208 с. - ISBN 978-5-9704-3763-6
9. Бутов Ю. С. Практическая косметология [Текст]: руководство /; МИА, 2013. - 400 с. - ISBN 978-5-9986-0119-4 (в пер.)
10. Л. Бауманн Косметическая дерматология [Текст]: принципы и практика: пер. с англ. / - М.: МЕДпресс-информ, 2012. - 688 с.: ил. - ISBN 978-5-98322-860-3 (в пер.)
11. Папий Н. А., Папий Т. Н. Медицинская косметология [Текст]: руководство для врачей / 2-е изд., испр. и доп. - М.: МИА, 2013. - 600 с.: ил. - ISBN 978-5-9986-0128-6 (в пер.)
12. Смолькина Т.П., Мурзалиева Г.Т. Деловые игры в процессе обучения фармацевтов - Фармация Казахстана, № 2 2018 г., стр42
13. Мурзалиева Г.Т., Абеуова О.А., Сыдыкова Д.М. Некоторые актуальные вопросы фармации на сегодняшний день. Актуальные проблемы современности, 2019, № 1(23), стр.228-331

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

**Атажанова Гаянэ Абдухакимовна
Мурзалиева Гульнара Тлеухановна
Қарағанды Медициналық Университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
«ПАРФЮМЕРЛІК-КОСМЕТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫ»
ПӘНІН ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІ**

Жұмыста «Қарағанды медицина университеті» КЕАҚ «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандығы бойынша бакалавриат үшін «Парфюмерлік-косметикалық құралдар технологиясы» пәнін оқыту тәжірибесі ұсынылды. Парфюмерлік-косметикалық құралдар өндірісінің қазіргі заманғы үрдістерін ескере отырып, осы пәнді оқыту мәселелері қаралды.

Тірек сөздер: технология, парфюмерлік және косметикалық құралдар, құзыреттілік, оқыту әдістемесі, зертханалық жұмыс.

**Atazhanova Gayane, Murzalieva Gulnara
Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
TEACHING EXPERIENCE OF THE DISCIPLINE
«TECHNOLOGY OF PERFUMERY AND COSMETICS»**

This paper presents the experience of teaching the discipline «Technology of perfumery and cosmetics» for a bachelor's degree in the specialty «Technology of pharmaceutical production» in the NAO «Medical University of Karaganda». The issues of teaching this discipline are considered taking into account modern trends in the production of perfumes and cosmetics.

Keywords: technology, perfumery and cosmetics, competence, teaching methods, laboratory work.

List of references:

1. Tanks of G. Introduction to cosmetic preparations and technology. John Wiley & Sons, Inc. Delta Consulting Group LLP, translated into Russian, 2019– - 540 p.
2. T. Orasmae-Meder, O. Shatrova. The science of beauty. What cosmetics really consist of. M.: Alpina Publisher. - 2018– - 416 p.
3. Krasnyuk, I. I. Medical and cosmetic products [Text] : a textbook for students. higher. studies. institutions / I. I. Krasnyuk, G. V. Mikhailova, E. T. Chizhova. - M. : Academy, 2006. - 240 p. - (Higher professional education). - ISBN 5-7695-2775-7 (in trans.)
4. Dmitruk, S. I. Pharmaceutical and medical cosmetology [Text] : textbook / S. I. Dmitruk. - M. : Med. inform. agency, 2007. - 184 p. - ISBN 5-89481-495-2 (in the lane)
5. N. V. Menshutin. Innovative technologies and equipment of pharmaceutical production. Moscow: BINOM Publishing House, 2012. - 328 p., vol.1.
6. I. I. Krasnyuk. Pharmaceutical technology. Industrial production of medicines: in 2 parts [Text] : a guide to laboratory classes / ed. by I. I. Krasnyuk. - M. : GEOTAR-Media. Part 1. - 2017. - 208 p. - ISBN 978-5-9704-3763-6 (in the lane)
7. Dribnohod, Yu. Yu. Cosmetics and cosmetology from A to Z / - Moscow: GEOTAR-Media, . - 392 p. - ISBN 978-5-9704-6068-9.
8. Brezhneva T.A. Pharmaceutical technology. Industrial production of medicines. A guide to laboratory classes. at 2 h. h. 1 [Electronic resource] : studies. manual / T. A. Brezhnev [et al.] - M. : GEOTAR-Media, 2017. - 208 p. - ISBN 978-5-9704-3763-6
9. Yu. S. Butov. Practical cosmetology [Text] : manual /; MIA, 2013. - 400 p. - ISBN 978-5-9986-0119-4 (in trans.)

10. L. Baumann Cosmetic dermatology [Text]: principles and practice: per. s angl. Moscow : Medpress-inform, 2012. - 688 p.: II. - ISBN 978-5-98322-860-3 (in the lane)
11. N. A. Papias, T. N. Papias Medical cosmetology [Text] : a guide for physicians / 2-e Izd., Rev. and extra - M.: MIA, 2013. - 600 p.: II. - ISBN 978-5-9986-0128-6 (in the lane)
12. T. P. Smolkina, G. T murzalieva Business games in the learning process for pharmacists - pharmacy of Kazakhstan, № 2 2018, стр42
13. G.T. Murzalieva, O.A. Abeuova, D.M. Sydykova Some topical issues of pharmacy today. Actual problems of Modernity, 2019, No. 1(23), pp.228-331

ӘОК 37.02
ҒТАХР 14.09. 01

Әукен Айнаш Орынбасарқызы

kosan_92@mail.ru

Сафарова Натаван Бахрамовна

safarova079@mail.ru

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ **АРҚЫЛЫ, САБАҚ ӨТКІЗУ ЕРЕЖЕСІ**

Мақалада кіші жастағы оқушыларды оқыту процесінде дидактикалық ойындарды қолданудың теориялық негізі, сондай-ақ дидактикалық ойындардың маңызына тоқталған. Дидактикалық ойындарды оқу процесінде балалар алдына қандай міндеттер қойылады, және оларды шешу үшін қандай іс-әрекеттердің орындалатыны жазылған. Дидактикалық ойындар балалардың түйсіну және қабылдау қабілетін дамытуға, ұғымдарды қалыптастыруға, білімді меңгеруіне көмектеседі деп негіздейді. Мақала барысында, дидактикалық ойын түрлерін сипаттап, мысалдар келтіріліп, ойынның бала үшін маңыздылығы айтылған. Ойынның оқу үрдісін қызықты және тиімді, балалардың көңілді жұмыс күйін қалыптастыру және оқу материалын меңгерудегі қиындықтарды жеңуге ықпал ететіні дәлелденген. Кіші мектеп жасындағы балаларға оқу үдерісінде дидактикалық ойындарды қолданудың маңызы жайлы айтқан бірқатар ұлы ғалым-педагогтардың көзқарастарымен бөліскен. Сабақ кезінде балаларды еркіндікке баулып, дидактикалық ойындарды түрлендіріп өту арқылы сол күні игерілетін білімді балалар санасына мықтап тиянақтауға мүмкіндік мол деп мақаланы қорытындылайды.

Тірек сөздер: дидактикалық ойындар, грамматикалық ойындар, лексикалық ойындар оқыту формасы, ойын әрекеті, оқу-тәрбие процесі, ойын ережесі.

Ойын бала үшін нағыз өмір. Бүгінгі қарқынды дамып келе жатқан қоғамда жан жақты дамыған сауатты, саналы азамат тәрбиелеу мәселесі алдыңғы орында. Кез-келген бала да адамның мәдениеті де ойын арқылы дамиды. Бүгінгі оқу үрдісінде ойын алдыңғы орында, яғни ойын технологиясы арқылы баланың оқуға ынтасын, қызығушылығын арттыру жеңіл болмақ. Ойын арқылы оқушыны білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғаның алға жылжуын қалыптастыруға болады. Осы бір оқу үдерісінде, оқу материалдарын қамти отырып, сабақ барысында алған білімдерін тереңдету, пысықтауды көздейтін процесті дидактикалық ойындар деп атаймыз. Дидактикалық ойындар дегеніміз оқыту мақсатын жүзеге асыруға арналған ойындар. Дидактикалық ойындар оқушының байқампаздық, елестету, есте сақтау, сөйлеу, ойлау қабілеттерін, сенсорлық бағдарын дамытады. Мазмұны бойынша барлық дидактикалық ойындар оқушылардың ақыл ой белсенділігін маңызды құралы. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау, зерді үрділерін дамытады. Міне, сондықтан да ойын оқу әрекетінде жетекші рөл атқарады. Дидактикалық ойындар оның аты айтып тұрғандай, баланың ақыл ойын дамытып, таным түсініктерді ажыратудағы әдістердің бірі. Ойын барысында балалар да жаңа білім мен әдістерді үйрену керек екенін түсінеді [1].

А.Құнанбаев айтқан: «Балалар өздігінен кішкентай кезінен оқуға ұмтылмайды. Балаларды білімге деген құштарлығы артқанша оларды күштеп тарту арқылы үйрету керек» деген екен. Бүгінгі жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында білім беріп отырған ұстаздар осы бір ойды ескеріп, баланың қызығушылығын арттыруға жағдай жасау қажет. Оның бір айқын көрінісі – оқу үдерісінде дидактикалық ойындарды қолдану [2].

Бала ойын процесінде бір-бірімен қарым-қатынас жасауды үйренеді. Қазіргі дидактикалық жүйеде оқыту әдістерін таңдау оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне, оқу материалының күрделілік дәрежесіне, жаңалығы мен мазмұнына, сонымен қатар оқушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне, мектепте оқытудың шарттарына, оқу материалының жаңашылдығы мен мазмұнына байланысты.

Ойын тапсырмалары балалардың тапқырлығын дамытады. Олардың көпшілігі мәлімдеме, пайымдау, қорытынды жасау қабілетін талап етеді; ақыл-ойды ғана емес, сонымен бірге ұйымшылдықтың ерікті күш-жігерін, төзімділікті, ойын ережелерін сақтай білуді, өз мүдделерін ұжымның мүддесіне бағындыруды талап етеді.

Оқу іс-әрекетінің барлық мотивтерінің ішінде ең тиімдісі оқу процесінде туындайтын танымдық қызығушылық екенін біле отырып, оқу процесін белсендіруге, тұрақты зейінге жетуге болады. Ол қазіргі уақытта зейінді, ақыл-ой әрекетін белсендіріп қана қоймайды, сонымен қатар оны әр түрлі мәселелерді кейіннен шешуге бағыттайды. Тұрақты танымдық қызығушылық пен зейін әртүрлі құралдар арқылы қалыптасады. Солардың бірі – дидактикалық ойын. Кез келген ерекше және күтпеген нәрсе балаларда таңқаларлық, оның салдарымен бай, таным процесіне қызығушылық тудырады, кез келген оқу материалын меңгеруге көмектеседі. Ойын оқушыны ізденімпаздық жағдайына келтіреді, жеңіске деген қызығушылығын оятады, демек, шапшаң, зейінді, епті, жинақы болуға, берілген тапсырмаларды дәл орындай білуге, ойын ережесін сақтауға деген құштарлығын оятады [3].

Баланы дамыту, тәрбиелеу, оқыту ойында жүзеге асады, ойын міндетті түрде белсенділік пен ләззат алумен байланысты, сондықтан көптеген мұғалімдер ойынды оқу процесіне қосу қажеттігін атап көрсетті.

Бала ойынының маңыздылығына ерекше баға берген Мағжан Жұмабаев: «Ойын баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма. Баланы бір нәрсені бүлдіріп алмас үшін шеттен бақыла. Егер бала ойынына қатысқың келсе, өзің бала болып қатыс. Яғни, ойындарына бөгет болма. Бала сенің ересек адам екенінді сезбейтін болсын», - деп атап көрсетсе, К.Д. Ушинский ойынның мәнін дербес іс-әрекеті, айналасындағы өзгерістерді танып білуге, белсенді әрекет етуге жол ашушы ретінде түсіндіреді. Ал Н.К. Крупская педагогикалық еңбектерінде «Ойын өсіп келе жатқан бала организміне ауадай қажет деп жазған.

С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев және олардың ізбасарлары ойынды баланың әлемді түсінуі мен меңгеруінің қолжетімді тәсілі деп түсіндірді. Ойын әрекетінің өзіндік ерекшелігі, демек, практикалық әрекетпен бірлікте көрінеді және сондықтан белсенді, әсерлі сипатқа ие болады. Бұл ойынның балаға қолжетімді қажеттіліктерді, ең алдымен, қарым-қатынас пен танымдағы қарқынды дамытудың ерекше тәсілі екенін білдіреді [4].

Дидактикалық ойындардың келесі түрлері бар:

1) Ойындар – саяхат әсерді күшейтуге, балалардың назарын жақын жерде болатын нәрсеге аударуға арналған. Олар бақылауды күшейтеді, қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

2) Ойын-тапсырмалар мазмұны жағынан қарапайым және ойын-саяхаттарға қарағанда ұзақтығы жағынан қысқа. Олар заттармен іс-әрекетке, ауызша тапсырмаларға, ойын-ұсыныстарға, ойын-жұмбақтарға, ойын-әңгімелерге негізделген.

3) Ойлау ойындары. Балаларға тапсырма беріліп, одан кейінгі әрекетті түсінуді қажет ететін жағдай жасалады. Сонымен бірге балалардың ақыл-ой әрекеті белсендіріледі, бір-бірін тыңдауға үйренеді.

4) Пазл ойындары. Олар білім мен тапқырлықты тексеруге негізделген. Жұмбақтарды шешу талдау, жалпылау, пайымдау, қорытынды жасау қабілеттерін қалыптастырады.

5) Ойын-әңгімелесу. Олар коммуникацияға негізделген. Мұндай ойын эмоциялық және ойлау процестерін белсендіруге талаптар қояды. Сұрақ-жауапты тыңдай білуге, мазмұнына зейін қоюға, айтылғанды толықтыруға, өз пікірін білдіруге тәрбиелейді [5].

Ойын формасы әртүрлі болуы мүмкін:

- Ұжымдық;
- Топтық;
- Жеке.

Дидактикалық ойындар балалардағы зейін мен есте сақтау сияқты психикалық процестердің еркіндігін дамытуға мүмкіндік береді. Ойын тапсырмалары балаларда тапқырлықты дамытады.

Әрбір мұғалім үшін ең бастысы ойынның сабақта пайдалы болуы: ол балалардың зейінін шоғырландырады, оқу іс-әрекетіне қызығушылығын арттырады, өз-өзіне сенімділігін арттырады және ойын барысында оқушылардың барынша қуаныш пен ләззат алады.

Сондай-ақ, ұстаздарға ойын әрекетінің мазмұнына қойылатын негізгі талаптар бар:

1. Ойынның сабақтың тақырыбы мен мақсатына сәйкестігі.
2. Білімді тереңдету, кеңейту, тиянақтау.
3. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі.

Сонымен дидактикалық ойындардың мақсаты – оқушылардың оқу тапсырмаларына көшуін жеңілдету, осы пәнге танымдық қызығушылықты ояту. Жоғарыда айтылғандар дидактикалық ойындардың негізгі функцияларын тұжырымдауға мүмкіндік береді:

- Тәрбиелік - ойындар оқу материалын меңгеру процесін жылдамдатады.
- Даму - ойында оқушының қиялы, есте сақтауы, зейіні, ойлауы, шығармашылық қабілеттері дамиды.

- Тәрбиелік - ойындар мінездің әртүрлі қасиеттеріне әсер етеді (ұйымшылдық, жауапкершілік, әділдік, тәуелсіздік).

- Мотивациялық және ынталандырушы - ойын танымдық мотивтердің пайда болуына және күшеюіне, қызығушылықтың дамуына жағдай жасайды, оқуға деген оң көзқарасты қалыптастырады, танымдық әрекетті белсендіреді.

- Коммуникативті - ойында бір команданың ойыншылары (кооперация), қарсыластар (жарыс) арасындағы алуан түрлі субъективті, вербалды және вербалды емес қарым-қатынастар болады.

- Рефлексиялық - ойында оқушы өзін басқалармен салыстырғанда жақсы біледі, өз іс-әрекетін бақылауға және талдауға, қатесін тауып, түзетуге мәжбүр болады [6].

Бастауыш сынып оқушыларының «Сауат ашу» сабағында қолданылатын ойындар маңызды әдістемелік міндеттерді жүзеге асыруға да ықпал етеді:

- балалардың ауызша қарым-қатынасқа психологиялық дайындығын құру;
- материалды бірнеше рет қайталаудың табиғи қажеттілігін қамтамасыз ету;
- оқушыларды дұрыс нұсқаны таңдауға дағдыландыру.

Сабақтар табиғатта ойнақы болуы керек. Осыған орай, әдебиетке дейінгі кезеңде және болашақта сауаттылыққа үйретуде әртүрлі көрнекі және дидактикалық материалдарды: табиғи объектілерді, ойыншықтарды, макеттерді, суреттерді (тақырып, жағдаяттық, сюжеттік) міндетті түрде пайдалану туралы айту керек.), үстел ойындары (сурет лото, домино, мозаика). Көрнекі құралдарды пайдалану олардың саны, көрсету орны мен уақыты байланысты болатын сабақтың міндетіне бағынуы керек.

Тілдік мазмұн тұрғысынан сауат ашу сабақтарында қолданылатын келесі ойындарды бөліп көрсетуге болады: грамматикалық, лексикалық, фонетикалық және орфографиялық.

Бірінші сыныпта саналы оқуға, грамматиканы меңгеруге көп көңіл бөлінеді. Студенттерді қайталап қайталауды қажет ететін грамматикалық құрылымдарды қолдануға жаттықтыру оның бір сарындылығымен шаршап, зейіннің шашыраңқы болып, еріксіз басқа нәрсеге ауып кететіні, жұмсалған күш тез қанағаттанбайтыны белгілі. Егер біз балалардың назарын белгілі бір объектіге аударғымыз келсе, онда үнемі оның жаңа жақтарын көбірек ашу керек.

Бұл жағдайда мұғалімдер көптеген грамматикалық жаттығуларды ойындармен алмастырады. Сондай-ақ, грамматикалық ойындар қызықсыз жұмысты қызықты әрі қызықты етуге көмектеседі.

Грамматикалық ойындардан кейін лексикалық ойындар жалғасады, олар логикалық тұрғыдан сөйлеудің негізін «салуды» жалғастырады. Сауат ашуға дайындықтың қажетті құрамдас бөлігі оқушылардың сөйлеуін дамыту болғандықтан, олардың зейіні мен санасының нысаны сөз бен сөйлем тұтастай алғанда: сөздік қоры пысықталады және байытады, айтылымдардың мақсаттылығы, түсініктілігі мен мәнерлілігі, сөйлеу тілі қалыптасады және жетілдіріледі.

Оқу іс-әрекетінің тиімділігі екі негізгі құрамдас бөлікке байланысты: мұғалімнің өз оқушыларының зейінін басқара алуы және оқушылардың зейінін жоспарлау процесін меңгеруге үйрету. Сауат ашу сабағының құрылымындағы ойынның алатын орны мұғалімнің оны қандай мақсатта пайдаланатынына байланысты. Сабақта ойындар мен ойын сәттерін кезең-кезеңімен бөлуді ойластыру қажет:

Мысалы, сабақтың басында ойынның мақсаты - балаларды ұйымдастыру және қызықтыру және белсенділікті ынталандыру; сабақтың ортасында – дидактикалық ойын тақырыпты меңгеру мәселесін шешуі керек; сабақтың соңында – ойын ізденіс сипатында болуы мүмкін.

Кіші мектеп жасы – мектеп жасындағы ең жауапты кезең. Оқу процесіндегі ойындар кіші жастағы оқушылар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Бұл оқушының өз қабілеттерін тексеруге және дамытуға, соның ішінде басқа оқушылармен бәсекелесуге мүмкіндік беретін ойландыратын ойындар. Балаға арналған ойында өз бетінше білім алуға мүмкіндік бар, ол сәттілік қуанышын және

өз күшіне деген сенімді сезінеді. Әр мұғалім кіші мектеп оқушыларымен ойын іс-әрекетіне түсу үшін оқу күнінде бірнеше минут таба алады. Ойындар оқушының эмоционалды тонусын арттырады, ал жағымды эмоцияларсыз жемісті оқу іс-әрекеті бола алмайды. Ойын технологияларын қолдану сөзсіз балалардың дамуына айтарлықтай әсер етеді, сонымен қатар балалардың эмоционалды жағдайын жақсартады, мектеп оқушыларының мектептегі қолайсыз тенденцияларын айналып өтіп, оқу іс-әрекетіне деген қызығушылығын қолдайды. Сәйкесінше бірнеше ойын түріне тоқтала кетсек:

«Дұрыс – дұрыс емес» (1 сынып оқушыларына арналған)

Мақсаты: әріптерді олардың сыртқы түрін талдай отырып тануға үйрету.

Ойын үшін сізге карточкалар жиынтығы қажет. Карточкалар дұрыс және бұрыс нұсқада баспа шрифтімен жасалған әріптер болады.

Ойынға қатысушылар арасында командалық немесе жеке чемпионат ұйымдастырылуы мүмкін, оның барысында карточкаларды кім дұрыс және тезірек топтарға бөлетіні анықталады.

«Үлкен хат»

Мақсаты: тиісті атауларды, өзендердің, қалалардың аттарын, жануарлардың аттарын жазу ережелерін қайталау.

Егер мен айтқан сөздерді бас әріппен жазу керек болса – қолыңызды жоғары көтеріңіз, егер кішкене болса – алақаныңызды қысыңыз [8]

Асан, мысық, қала, Алматы, Арайлым, өзен, Еділ, ит, дос, Шымкент, сабақ.

Мұғалімнің дидактикалық ойыны оқыту формасы ретінде де, өз бетінше ойын әрекеті ретінде де, тұлғаның әртүрлі жақтарын тәрбиелеу құралы ретінде де қолданылуы мүмкін. Оны жүйелі түрде қолдану бастауыш мектеп жасындағы балалардың зейінін дамыту бойынша психологиялық-педагогикалық жұмыстың тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Ойынның зерттеушілері оның оқу-тәрбие процесінде қолдануынан көп жақсы жақтарын көреді. Ойын оқушылардың танымдық іс-әрекетін ынталандырады, психологиялық жағынан ыңғайлы, ойында баланың интеллектуалдық күштері жұмылдырылады, тапсырманы орындау оңайырақ, оқушылардың танымдық мотивтері мен қызығушылықтарының пайда болуына және дамуына жағдай жасалады.

Ойдан шығарылған жағдаяттардың көмегімен ойын баланың оқу әрекетін шындыққа жақындатады, оқу мақсаттарын айқын етеді. Ойын мен оқу екі түрлі әрекет, олардың арасында айтарлықтай сапалық айырмашылықтар бар. Дидактикалық ойындар – балаларды оқыту мен тәрбиелеу мақсатында педагогиканың арнайы жасаған ережелері бар ойын түрі, олар зейінін, байқағыштығын, есте сақтауын, ойлауын дамытуға, дербестік, бастамашылдықты дамытуға ықпал етеді.

Мұғалімнің тапсырмасы- балалардың ойыннан оқу әрекетіне көшуін дұрыс, адекватты ету. Мұндай мұғалімге сыныптың зейінін бақылау әлдеқайда жеңіл, өйткені оқу процесіндегі немесе ойындағы ең маңызды қайнар оның қызығушылығы болып табылады. Қызығушылықты ояту бір мәнді түрде зейіннің оянуына әкеледі.

Сонымен дидактикалық ойын күрделі көп қырлы құбылыс. Дидактикалық ойындарда тек оқу білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын меңгеру ғана емес, сонымен бірге балалардың барлық психикалық процестері, олардың эмоционалды-еріктік аясы, қабілеттері мен дағдылары дамиды. Дидактикалық ойын оқу материалын қызықты өткізуге көмектеседі. Сондықтан дидактикалық ойын арқылы оқу үлгілері тезірек меңгеріледі, оқуға тұрақты қызығушылық пен танымдық процестердің, оның ішінде зейіннің дамуы қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. В.И.Логинова, П.Г.Саморукова М. Дошкольная педагогика / В.И.Логинова, П.Г.Саморукова / - М. - 1983. - 4-19 с.
2. Тамберг Ю.Г. Развитие творческого мышления ребенка / Ю.Г. Тамберг. – СПб: Речь, 2002. – 176 с.
3. Бондаренко А.К. Дидактические игры в детском саду/ – М. - 1990. – 103 с.
4. Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение. – М. - 1975. – 65 с.
5. Л.А. Абрамян. Игра дошкольника / Под ред. – М.: Просвещение, 1989.
6. С.А. Новоселовой. Игра дошкольника / Под ред.– М.: Просвещение, 1989.
7. М.А. Васильевой. Руководство играми детей в дошкольных учреждениях / Под ред. - М.: Просвещение, 1986.
8. Сборник дидактических игр для учащихся 1-4 классов <https://infourok.ru/material.html?mid=56967>

РЕЗЮМЕ/RESUME

Әукен Айнаш Орынбасарқызы
Сафарова Натаван Бахрамқызы
Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПРАВИЛА ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье затронуты теоретические основы использования дидактических игр в процессе обучения младших школьников, а также Значение дидактических игр. В процессе обучения дидактическим играм прописывается, какие задачи ставятся перед детьми, и какие действия выполняются для их решения. Обосновывает, что дидактические игры помогают развивать у детей способность к восприятию, формированию понятий, усвоению знаний. В ходе статьи описываются виды дидактических игр, приводятся примеры, рассказывается о важности игры для ребенка. Доказано, что игра интересна и эффективна в учебном процессе, способствует формированию у детей веселого рабочего состояния и преодолению трудностей в усвоении учебного материала. Поделится взглядами ряда великих ученых-педагогов, которые рассказали детям младшего школьного возраста о значении использования дидактических игр в учебном процессе. Во время занятий дети обретают свободу, трансформируя дидактические игры, получают возможность прочно закрепить усвоенные в этот день знания в сознании детей.

Ключевые слова: дидактические игры, грамматические игры, лексические игры, форма обучения, игровая деятельность, учебный процесс, правила игры.

Auken Ainash, Safarova Natavan
Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
RULES FOR CONDUCTING CLASSES USING DIDACTIC GAMES IN
ELEMENTARY SCHOOL

The article touches upon the theoretical foundations of the use of didactic games in the process of teaching younger schoolchildren, as well as the significance of didactic games. In the process of teaching didactic games, it is prescribed what tasks are set for children, and what actions are performed to solve them. Substantiates that didactic games help to develop children's ability to perceive, form concepts, and assimilate knowledge. In the course of the article, the types of didactic games are described, examples are given, and the importance of the game for the child is described. It is proved that the game is interesting and effective in the educational process, contributes to the formation of a cheerful working state in children and overcoming difficulties in mastering educational material. He shared the views of a number of great scientists and teachers who told primary school children about the importance of using didactic games in the educational process. During classes, children gain freedom by transforming didactic games, get the opportunity to firmly consolidate the knowledge acquired on this day in the minds of children.

Keywords: didactic games, grammatical games, lexical games form of learning, game activity, educational process, rules of the game.

List of references:

1. V.I.Loginova, P.G.Samorukova M. Preschool pedagogy / V.I.Loginova, P.G.Samorukova / M. - 1983. - 4-19 p.
2. Tamberg Yu.G. Development of creative thinking of a child / Yu.G. Tamberg. - St. Petersburg: Speech, 2002. - 176 p.
3. Bondarenko A.K. Didactic games in kindergarten/ - M. - 1990. - 103 p.
4. Zhukovskaya R.I. The game and its pedagogical significance. - M. - 1975. - 65 p.
5. L.A. Abrahamyan. A preschooler's game / Ed.- M.: Enlightenment, 1989.
6. S.A. Novoselova. A preschooler's game / Ed.- M.: Enlightenment, 1989.
7. M.A. Vasilyeva. Guidance of children's games in preschool institutions / Ed. - M.: Enlightenment, 1986.
8. Collection of didactic games for students of grades 1-4 <https://infourok.ru/material.html?mid=56967>

Жузбаева Гульмира Окебаевна
gulmirago@mail.ru

Секишева Динара Гишбаевна
s_dinara_t@mail.ru

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан

КЛЮЧЕВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЕЗУЛЬТАТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА LESSONSTUDY

В статье рассматриваются возможности использования практики Lesson Study для улучшения качества обучения и формирования ключевых компетенций у обучающихся.

Показана эффективность использования педагогического подхода Lesson study и на улучшение практики педагогов, так как это исследование направлено также и на развитие профессиональных навыков учителей. Уроки рассматриваются как инструмент, поддерживающий развитие и совершенствование образования с целью развития у обучающихся и педагогов способности критически анализировать проблемы и находить пути по их решению.

Приведены данные, показывающие, что педагогический подход Lesson Study помогает создать оптимальные условия для формирования универсальных способностей школьников через современные подходы в проведении уроков. Педагогический подход Lesson Study подразумевает изучение средств и методов развития образовательных способностей учащегося для обеспечения качественного усвоения программы.

Ключевые слова: Lesson Study, педагогический подход, универсальные компетенции, педагогическое исследование, сетевые сообщества, стратегии, активная деятельность.

Подход Lesson-Study направлен на развитие и совершенствование процесса обучения и воспитания. Lesson-Study – это педагогическая технология, которая характеризуется особой формой исследования в действии на уроках, направленной на совершенствование знаний в области учительской практики [1]. В педагогической литературе широко используется термин «исследование урока» [2]. Питер Дадли почетный профессор г. Лестер (Великобритания) в настоящее время занимается разработкой научных основ и продвижением методов исследования урока [3]. Он является автором ряда монографий в области образования в средних школах Восточного Лондона и зарубежных стран, а также консультирует различные исследовательские программы по применению технологии Lesson Study в сфере образования [4].

Для развития ключевых компетенций учащихся важна активная деятельность учащихся на уроке. Поэтому задача учителя заключается в организации активной деятельности учащихся по поиску, усвоению и переработке информации. Необходимым условием эффективности обучения в компетентностном подходе является личное включение ученика в активную деятельность. От того, насколько четко учитель определит какие компетентности будут формироваться при изучении дисциплины, темы, зависят цели конкретного урока, организации всей учебной деятельности. При этом особое внимание необходимо уделить тем методам, которые способствуют включению обучающихся в активную деятельность, ответственности и способствовать развитию критического мышления (табл.1) [6].

<i>Компетенция</i>	<i>Методы формирования</i>
Коммуникативная	Дискуссия, дебаты, устная презентация, публичное выступление, защита проектов, рефератов, групповая форма работы, работа в паре, диалог, доклады и сообщения, учебные исследования, обсуждения спорного вопроса, обмен мнениями, анализ текстов, мозговой штурм, синквейн, пятиминутное эссе, точка зрения, обсуждение, сочинений и т.д.
Информационная	Работа с учебником, справочной литературой и в сети Интернет, наблюдение, создание Web-сайтов и т.д. (создание кроссвордов, кластеров, концептуальных таблиц, тестовых заданий, эссе т.д.)

Учебно-познавательная	Метод эвристических вопросов, метод сравнения, метод эвристических наблюдений, метод гипотез. Презентация продукта деятельности, увеличение доли самостоятельной работы учащихся (проектирование, исследование), выполнение тестов, деловые игры, проблемные ситуации, выполнение проектов, дискуссия, экспериментальная деятельность, социальное проектирование, открытая познавательная позиция (Лови ошибку, толстые и тонкие вопросы, ключевые слова, написание граф-схем, опорных конспектов, кластеров и т.д.)
-----------------------	--

Компетенция Методы формирования

Коммуникативная Дискуссия, дебаты, устная презентация, публичное выступление, защита проектов, рефератов, групповая форма работы, работа в паре, диалог, доклады и сообщения, учебные исследования, обсуждения спорного вопроса, обмен мнениями, анализ текстов, мозговой штурм, синквейн, пятиминутное эссе, точка зрения обсуждение, сочинений и т.д.

Информационная Работа с учебником, справочной литературой и в сети Интернет, наблюдение, создание Web-сайтов и т.д. (создание кроссвордов, кластеров, концептуальных таблиц, тестовых заданий, эссе т.д.)

Учебно-познавательная Метод эвристических вопросов, метод сравнения, метод эвристических наблюдений, метод гипотез. Презентация продукта деятельности, увеличение доли самостоятельной работы учащихся (проектирование, исследование), выполнение тестов, деловые игры, проблемные ситуации, выполнение проектов, дискуссия, экспериментальная деятельность, социальное проектирование, открытая познавательная позиция (Лови ошибку, толстые и тонкие вопросы, ключевые слова, написание граф-схем, опорных конспектов, кластеров и т.д.)

Таблица 1. Соотнесение аспектов ключевых компетенций и методов.

С целью совершенствования преподавательского потенциала, создания совместных профессиональных знаний и умений в формировании ключевых компетенций обучающихся, был проведен педагогический эксперимент, который проходил в несколько этапов. Исследование проводилось на базе КГУ «ОШ имени Ю.Н. Павлова» г. Караганды в период 2019-2021 годы. Основным направлением школы является естественно-гуманитарное обучение, организованы «Сетевые сообщества».

В реализации педагогического исследования участвовали 3 учителя естественно – гуманитарного цикла (естествознания, информатики, истории) и психолог школы. Данное педагогическое исследование проводилось в 6 «В» классе. Всего в классе обучается 24 учащихся, из них 12 мальчиков и 12 девочек.

Психологом школы были проведены исследования психологических компонентов школьников: тест Айзенка; тест на определение интроверта и экстраверта. Результаты показали типы темперамента обучающихся исследуемого класса: сангвиников – 10 человек, холериков – 4 человека, меланхоликов – 7 человек, флегматиков – 3 человека; интроверта – 10 человек, экстраверта – 14 человек.

Планирование серии последовательных уроков включало совместно разработанные исследования учебной деятельности учеников категорий А, В, С; способы и формы обратной связи. Планы соответствовали и целям и задачам, обозначенных исследованием. Исследование включало содействие в развитии профессионального уровня каждого педагога и поэтому были реализованы ключевые функции:

- проведение срезов знаний по основным предметам с целью выявления динамики учебно-познавательных компетенций учащихся;
- анкетирование и тестирование учащихся (на сплоченность коллектива, на психологическую атмосферу в классе, на определение типа темперамента и т.п.).
- внесение изменений в свое профессиональное развитие, анализ практики через серию последовательных уроков;

Психолого-педагогический анализ учащихся 6 «В», проведенный на начало педагогического исследования, выявил: класс на хорошем уровне, дети активно включаются во все новое. При работе в группах учащиеся старались придерживаться основного правила «Внимательно слушать друг друга», но, конечно, отвлекались и не всегда могли сконцентрироваться на работе. При защите результатов групповой работы некоторые обучающиеся могут еще доделывать свою работу, что не позволяет им прослушать внимательно тех, кто сейчас отвечает. Сотрудничество выявлено не у всех учащихся исследуемого класса.

В рамках серии последовательных уроков учителем естествознания проведены 4 урока. На первом уроке обозначены цель и задачи исследования с учащимися, обозначены ожидаемые результаты, созданы памятки «Правила работы в группе». На уроках использовались все элементы семи модулей, но в большей степени преобладал модуль критического мышления и его стратегии.

На этапе введения в тему с целью развития критического мышления учителем предложена стратегия «Знаю. Узнал. Хочу узнать». В ходе данной стратегии ученики соотносили между собой уже знакомое и новое, определяли свои познавательные запросы. При заполнении таблицы, учащиеся работали в паре, реализуя элементы сотрудничества друг с другом. В основной части предложена стратегия «Инсерт». Школьники читали текст и обозначали уловными значками (v/+/?), затем обсуждали в паре, что они знали, что для них новое, и какие у них были вопросы. Также ребята учились составлять вопросы высокого и низкого порядка, к сожалению не все ребята справились с этим заданием, в итоге, успели выполнить задание, заключающееся в составлении диаграммы Вена. Самооценивание и взаимооценивание происходило с использованием «Сигнальных карточек».

На втором уроке использовалась стратегия «Знаю. Узнал. Хочу узнать», стратегия «Инсерт». При заполнении таблицы и чтения текста в классе не возникли проблемы, ребята сотрудничали друг с другом. Самооценивание и взаимооценивание происходило с использованием «Сигнальных карточек». В заключении урока учащиеся составляли постер в группе.

На третьем уроке проводилось «Суммативное оценивание за четверть». Учащиеся выполняли суммативную работу за четверть самостоятельно.

На четвертом уроке также использовалась стратегия «Знаю. Узнал. Хочу узнать», стратегия «Толстые и тонкие вопросы». При заполнении таблицы и чтения текста в классе не возникли проблемы, ребята сотрудничали друг с другом. Самооценивание и взаимооценивание происходило с использованием «Сигнальных карточек». В заключении урока учащиеся составляли кластер в паре.

Таким образом, проведенная серия уроков показала, что парная и групповая формы работы дают хороший результат на уроках. Учащиеся на уроках были вовлечены в процесс при работе в стратегии «Знаю. Узнал. Хочу узнать» и «Толстые и тонкие вопросы». При выполнении задания старались помочь друг другу, сотрудничали. Атмосфера в классе была благоприятная, дети чувствовали себя комфортно. Выявлено повышение уровня мотивации к обучению, отмечена динамика повышения уровня знаний в классе, что мы объясняем эффективностью проводимых изменений в практике.

По итогам проведенных серии последовательных уроков можно сделать следующие выводы по психолого-педагогическим параметрам:

- во время занятий класс стал работать более активно, все учащиеся задействованы на уроке, появилась поддержка друг друга;
- появилась позиция «наравне», учащиеся стали более лояльно относиться к мнениям других и понимать их, что любое их мнение важно выслушать;
- появился более демократичный стиль общения, то есть ребята стали развивать равенство между собой, нет худших и лучших;

Учителями-участниками исследования также были проведены серии последовательных уроков. На уроках использовались стратегии «Чтение с остановками», «Инсерт», «Кластер», «Постер», «Ментальная карта», «Мозговой штурм», «Батарея вопросов», «Глоссарий», «Верные и неверные утверждения», «Дерево вопросов», «Толстые и тонкие вопросы».

Все уроки коллег наблюдались учителями - участниками исследования, проводилось обсуждение результатов наблюдений; внесение улучшений в практику, документирование.

Таким образом, обсуждение, анализ и учет того, что было изучено с помощью наблюдаемых учеников и учителей-исследователей в рамках проведения учителями серии последовательных уроков показали, что учащиеся на уроках активизировались, ученики научились самостоятельно координировать свои действия и действия членов своей группы, выявлена динамика развития навыков высокого уровня мышления, психологическая атмосфера в классе значительно улучшилась.

При анализе полученных результатов проведенного исследования по итогам успеваемости класса на начало и конец эксперимента выявлено повышение качества знаний по естествознанию в исследуемом классе на 20 %, по информатике на 15% и по истории Казахстана на 18% (рис.1.)

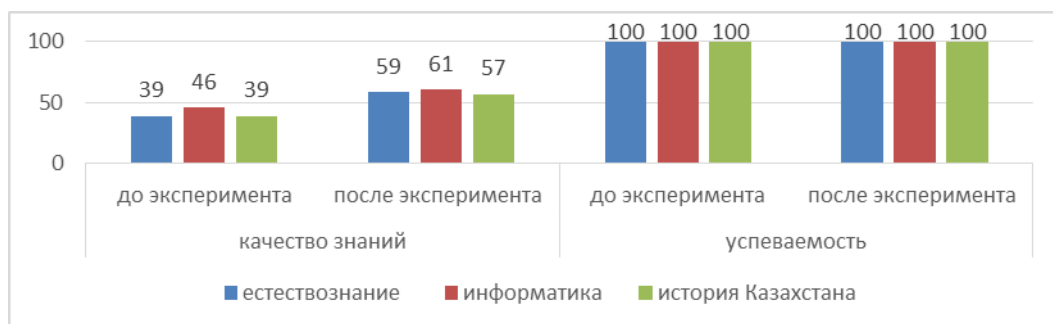

Рисунок 1. Показатели успеваемости и качества знаний по естествознанию, информатике и истории Казахстана в исследуемом классе.

Понятие «компетентность» в современной педагогике широко распространено, однако разные авторы по-разному понимают его содержание, достаточно часто можно встретить употребление в качестве синонимов терминов компетентность и компетенция. В данной статье мы используем понятие компетентность, понимая под этим способность (умение) ученика действовать на основе полученных знаний. Основное внимание было уделено формированию следующих ключевых компетенций школьников: коммуникативной, информационной и учебно-познавательной. На рисунке 2 показана динамика обозначенных показателей в исследуемом классе в течение педагогического эксперимента.

Рисунок 2. Основные показатели компетентности до и после педагогического эксперимента б «В»

Данную динамику мы объясняем эффективностью применения новых подходов в обучении, основанных на самостоятельности учащегося: повышается ответственность учащегося за самообразование, развивается речевая коммуникация, развиваются лидерские качества; развиваются коммуникативные компетенции и культура диалога.

Результаты проведенного теоретического и экспериментального исследования подтвердили основные положения гипотезы и свидетельствуют, что Lesson study - это один из наиболее эффективных способов профессионального развития, который способствует созданию профессионального сообщества учителей, помогает решать вопросы комплексного использования классических, традиционных и новейших технологий обучения. Изучение теоретических основ позволило нам более точно сформировать основные направления этой работы, помогло разработать методические подходы в подготовке серии последовательных уроков и внедрить их в учебный процесс. Разработанная нами модель представляет собой открытую и методическую систему, характерными чертами которой является учет взаимосвязи и взаимозависимости всех участников исследования, выявление успешных стратегий, методов и методических приемов [2].

Самым главным результатом необходимо признать, что благодаря Lesson study, можно формировать и развивать ключевые компетенции учащихся.

Список литературы:

1. Галияхметова А.Т. Комплексная инновационная деятельность педагогических работников в образовательном учреждении // Мир науки и образования. – 2016. – № 2(6). – С. 15–21.

2. Дадли П. LessonStudy: руководство [Электронный ресурс]. URL: <http://lessonstudy.co.uk/wp-content/uploads/2013/07/Lesson-Study-Handbook-Russian.pdf> (дата обращения: 22.11.2018).
3. Дадли П. LessonStudy: теория и практика применения. – Астана: AptPrint XXI, 2013. – 46 с.
4. Куксо Е. Технология «Исследование урока» (lessonstudy)
5. Department for Children, Schools and Families. (2008). Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders
6. Пашкевич А.В. Создание системы оценивания ключевых компетенций учащихся массовой школы: Монография. - М.: РИОРИНФРА-М, 2013;

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

**Жузбаева Гульмира Окебаевна, Секишева Динара Тишбаевна
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті**

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

LESSON STUDY БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада Lesson Study тәжірибесін оқыту сапасын арттыру және студенттерде негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады.

Lesson study педагогикалық тәсілін қолданудың және мұғалімдердің іс-тәжірибесін жетілдірудегі тиімділігі көрсетілген, өйткені бұл зерттеу де мұғалімдердің кәсіби шеберлігін дамытуға бағытталған. Сабақ оқушылар мен мұғалімдердің проблемаларды сыни тұрғыдан талдап, оларды шешу жолдарын табу қабілетін дамыту мақсатында білім беруді дамыту мен жетілдіруге көмектесетін құрал ретінде қарастырылады.

Бұл мақалада оқу үдерісінде Lesson Study әдісін қолданудың тиімділігі сипатталған. Lesson Study педагогикалық тәсілі сабақты оқытудың заманауи тәсілдері арқылы мектеп оқушыларының әмбебап қабілеттерін қалыптастыруға оңтайлы жағдай жасауға көмектесетінін көрсететін деректер. Lesson Study педагогикалық тәсілі бағдарламаны сапалы меңгеруді қамтамасыз ету үшін студенттің білім беру қабілетін дамытудың құралдары мен әдістерін зерттеуді көздейді.

Тірек сөздер: Lesson Study, педагогикалық тәсіл, әмбебап құзыреттер, педагогикалық зерттеулер, желілік қауымдастықтар, стратегиялар, белсенді жұмыс.

Zhuzbaeva Gulmira, Sekisheva Dinara

E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

KEY COMPETENCES OF SCHOOLCHILDREN AS AN EDUCATIONAL RESULT OF THE USE OF LESSONSTUDY PEDAGOGICAL APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The article discusses the possibilities of using Lesson Study practice to improve the quality of learning and the formation of key competencies in students.

The effectiveness of using the pedagogical approach of Lesson study and at improving the practice of teachers is shown, since this study is also aimed at developing the professional skills of teachers. Lessons are seen as a tool that supports the development and improvement of education with the aim of developing students and teachers' ability to critically analyze problems and find ways to solve them.

This article describes the effectiveness of using the Lesson Study approach in the educational process. The data showing that the pedagogical approach of Lesson Study helps to create optimal conditions for the formation of universal abilities of schoolchildren through modern approaches to teaching lessons. The pedagogical approach of Lesson Study involves the study of the means and methods of developing the student's educational abilities to ensure high-quality assimilation of the program.

Key words: Lesson Study, pedagogical approach, universal competences, pedagogical research, network communities, strategies, active work.

List of references:

1. Galiakhmetova A.T. Complex innovative activity of pedagogical workers in the educational institution // The world of science and education. – 2016. – № 2(6). – Pp. 15-21.
2. Dudley P. Lesson Study: manual [Electronic resource]. URL: <http://lessonstudy.co.uk/wp-content/uploads/2013/07/Lesson-Study-Handbook-Russian.pdf> (accessed: 11/22/2018).
3. Dudley P. Lesson Study: Theory and practice of application. - Astana: Apt Print XXI, 2013. - 46 p.
4. Kukso E. Technology «Lesson study» (lesson study):
5. Department for Children, Schools and Families. (2008). Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders
6. Pashkevich A.V. Creating a system for assessing the key competencies of mass school students: Monograph

Кенесбекова Салтанат Амангельдикызы

saltanat1982kaz@mail.ru

Мухаметжанова Айгуль Олжабаевна

aigul_mo@mail.ru

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

«COVID-19» ПАНДЕМИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ МЕН ОНЛАЙН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗДІК БІЛІМ АЛУҒА ӘСЕРІ

Авторлар қашықтан оқыту мен онлайн оқытуға түсінік береді. Қашықтан оқыту мен онлайн оқытудың басты ерекшеліктерін, артықшылықтары мен кемшіліктерін ашып көрсетеді. Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қашықтан оқыту тәжірибесіне тоқталады. Қашықтан оқыту мен онлайн оқытудың COVID – 19 пандемиясы жағдайында жүзеге асу барысына талдау жасайды.

Тірек сөздер: қашықтан оқыту, онлайн оқыту, онлайн курстар, өздік білім алу, электронды оқыту, жоғарғы оқу орны, болашақ маман, COVID – 19 пандемиясы.

Интернет желісіндегі ақпараттық технологиялардың жиі қолданылуы нәтижесінде білім алуға деген көзқарас түбегейлі өзгерді. Біліктілікті арттыру үшін дәстүрлі сабақтарға бару қажеттілігі азайды. Қашықтан оқу немесе онлайн оқу мүмкіндігі молайды.

Неліктен кейбір курстар қашықтан, ал кейбіреулері онлайн деп аталады? Олардың бір-бірінен айырмашылығы неде?

Қашықтан оқыту – бұл оқытушы мен студент ақпараттық технологиялар арқылы өзара әрекеттесетін білім беру нысаны. Қашықтан оқыту кезінде студент әзірленген бағдарлама бойынша өз бетінше білім алады, вебинарлар жазбаларын қарайды, мәселелерді шешеді, онлайн-чатта оқытушымен кеңеседі. Қашықтан оқыту интернеттің пайда болуымен танымал болды, шалғай елді мекендердің тұрғындары мен тығыз жұмыс кестесі бар іскер білім алушылар үшін жаңа даму мүмкіндіктерін ашты. Бастапқыда қашықтан оқыту білім алудың немесе емтиханға дайындалудың қосымша әдісі ретінде ғана пайдаланылды. Қазір әлемнің кез келген нүктесінде бола отырып, әртүрлі елдердің беделді университеттерінен, коммерциялық және коммерциялық емес компанияларынан толыққанды қашықтан оқыту курстары мен біліктілікті арттыру бағдарламаларынан өтуге болады.

Онлайн оқыту – бұл «осында және қазір» режимінде интернетке қосылған компьютердің немесе басқа гаджеттің көмегімен білім алу. Бұл оқыту форматы e-learning немесе электронды оқыту деп те аталады. «Онлайн» сөзі тек білім алу тәсілін және оқытушының студентпен байланысын көрсетеді. Онлайн оқыту кезінде білім алушы дәрісті бейнежазда немесе тікелей эфирде көреді, интерактивті тесттерден өтеді, тьютормен файл алмасады, курстастарымен және оқытушыларымен чаттарда сөйлеседі. Мұндай оқыту білім беру ортасына толықтай енуге және жұмыс процесінен қол үзбей біліктілікті арттыруға мүмкіндік береді.

Онлайн оқыту мен қашықтықтан оқытудың басты ұқсастығы – аудиториялардан тыс жаңа білім игеру, оқытушылармен тікелей байланыс жасау процесі. «Қашықтан оқыту» ұғымы білім алушы мен оқытушы арасында қашықтық бар екенін көрсетеді. Ал «онлайн оқыту» бұл оқыту интернет байланысы мен гаджеттер арқылы жүзеге асырылатындығын білдіреді. Әйтпесе, олар іс жүзінде бірдей.

Сонымен, қашықтан оқытуды білім алудың жалпы форматы, ал онлайн оқытуды осы форматта ақпарат алу тәсілі ретінде қарастыратын болсақ, онда бұл ұғымдар өзара байланысты.

Егер осы ұғымдардың ара жігін нақты ажыратып айтар болсақ, онда: қашықтықтан оқыту дегеніміз – оқу орнына бармай-ақ, ақпараттық технологиялар арқылы жоғары, орта немесе орта арнайы білім алу.

Онлайн курстар – бұл интернет желісіндегі әртүрлі білім беру платформаларында (Coursera, Skillbox, Нетология және басқалары) жаңа білім алу.

Екі оқу форматында да білім алушылар:

– Оқу материалдарын қалаған уақытында сабақ уақыты мен орнына сілтеме жасамай-ақ оқи алады;

– Оқытудың барлық кезеңінде оқытушылармен тиімді кері байланыс орната алады;
– Кез-келген уақытта жазбаны немесе өткізіп алған вебинарды қарап, оқу материалдарын жүктеп, оқу тапсырмаларын тапсыра алады.

Қашықтан оқыту мен онлайн оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне тоқталайық:

Артықшылықтары:

– Сапалы оқу бағдарламалары мен білікті оқытушылары бар оқу орындарының көпшілігі ірі мемлекеттерде, қалаларда шоғырланған. Білім алғысы келгендердің барлығы дерлік барып оқи алмайды. Ал, қашықтан немесе онлайн оқу бұл мәселені шешеді. Тек интернет желісіне қосылған компьютер болса болғаны;

– Шағын қалаларда орналасқан университеттерде білім сапасы үнемі жоғары бола бермейді. Оқу бағдарламасы бірнеше жыл артта қалып, оқытылуы мүмкін. Электронды білім беру порталдарында көптеген бағдарламалар модульдерге бөлініп, олардың әрқайсысына оқу материалдары жүктеледі, қосымша материалдарға сілтеме жасалады. Оқу үшін инфографика, видео материалдар мен подкасттар қолданылады, білім бірден практикада қолданылады;

– Егер университеттегі толық оқу құны мен қашықтан білім алу құнын салыстырсақ, екіншісі әлдеқайда арзан болады. Көптеген курстарды тегін өтуге болады. Кейде бір білім беру платформасында үш курсты екі бағамен сатып алуға болады;

– Жолға уақыт жұмсалмайды, білім алушы өзіне ыңғайлы уақытта оқи алады. Көптеген онлайн курстарда білім алушы өзіне ыңғайлы кесте жасайды. Бұл жұмыс істейтіндер үшін өте тиімді;

– Әр модульде ұсынылған білім қорын игерген соң білім алушылар тест тапсырады, ұсынылған тапсырмаларды орындайды, пән аясында жобалар жасайды. Білім алушының орындаған тапсырмаларынан оқу нәтижесі бірден көрінеді. Егер білім алушы тапсырмаларды орындай алмаса, ол пән оқытушысымен кеңесіп, түсініксіз тақырыпты тағы бір рет өтуі мүмкін;

– Болашақ мамандар білім алуды өз уақытымен, мүмкіндігімен, жеке бас ерекшелігімен, қарқынымен үйлестіру мүмкіндігіне ие;

– Физикалық және қаржылық жағынан қол жетімді;

– Физикалық тұрғыдан шектеулі адамдарға жоғары сапалы білімге қол жеткізуге мүмкіндік береді;

– Болашақ мамандарға жеке және кәсіби мақсаттарға жету үшін дағдыларын дамытуға жағдай жасайды;

– Болашақ мамандарға қажетті ақпараттардан хабардар болуға, қоғаммен тығыз қарым-қатынас орнатуына және ақыл-ой жағынан белсенді болуға көмектеседі.

Кемшіліктері:

– Кейбір білім алушылар сыртқы факторлар ықпал етпеген кезде өз бетінше білім алуға қабілетті болмайды. Университетте білім алушы оқытушылар, студенттер, кітапхана және студенттік бауырластық атмосферасы бар ортада болады. Мұның бәрі оқуға итермелейді. Үй жағдайында өзге іс-әрекеттерге алаңдаушылық басым болады. Қашықтан оқу үшін қатаң тәртіпті сақтау керек;

– Университетте білім алушылар бюджеттік орындарға ие бола алады, яғни тегін оқи алады. Қашықтан оқуда мұндай мүмкіндік жоқ;

– Қашықтан немесе онлайн оқыту курстарының жарнамасы сапасына сай келмеуі мүмкін. Сондықтан, оқу орнын немесе оқу курстарын таңдау кезінде қызмет ұсынған оқу орны жайлы қосымша мәлімет жинау керек;

– Университетте қарым-қатынас жасай алу және командада жұмыс істей білу сияқты қасиеттер дамиды. Ал, жалғыз оқу барысында білім алушының қарым-қатынас жасау аясы шектелуі мүмкін.

Десек те, қашықтан оқыту – бұл білім беру жүйесінің ғаламдық жаңа беталысы, оны Stanford, Berkley, MIT секілді ірі университеттер жүзеге асырып келеді. COVID – 19 пандемиясы қазақстандық университеттер үшін сынақтан өту, әрі осы бағыттағы жетістіктерді көрсету мүмкіндігі болды.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті жаһандық дамуға ілесе отырып, мемлекет карантин жарияланғанға дейін өзінің e.ksu.kz электронды порталы арқылы қашықтан оқытуды жүзеге асырды. Алғашқы кезеңде бұл қызмет екінші жоғары білім және колледжден кейінгі жоғары білім беруге арналды.

Пандемия кезеңінде қашықтан оқыту туралы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің нормативтік құжаттары негізінде [1] 2020 жылдың наурыз айынан бастап күндізгі бөлім студенттері онлайн форматта білім алуға көшірілді. Сабақ кестесіне сай дәріс сабақтар ZOOM платформасы арқылы, семинар, студенттердің өзіндік жұмысы, оқытушының басқаруымен

студенттің өзіндік жұмысы сабақтары e.ksu.kz электронды порталы арқылы жүргізілді. Оқу-әдістемелік материалдар онлайн сабақтарға бейімделіп енгізілді.

COVID – 19 пандемиясы жағдайында қашықтан оқытуға жаппай көшу болашақ мамандардың өздік білім алу әрекетін белсендендірді. Олар цифрлық дәуірде өздік білім алу бұрынғыға қарағанда әлде қайда жеңіл екенін аңғарды. Тәулік бойғы жаңалықтардан хабардар етіп тұратын және тұрақты ақпарат ағынымен қамтамасыз ететін веб-сайттардың қызметінің қол жетімді екендігіне көз жеткізді.

COVID – 19 пандемиясы басталғаннан бері көріп отырғанымыздай, алдағы уақытта онлайн режимінде оқыту білім беруде шешуші рөл атқаруы мүмкін. Бұл болашақ мамандарға әлемнің қай жерінде болмасын, оқытушылармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Алғашқы оқшаулау кезінде болашақ мамандар пән аясында электронды оқу-әдістемелік құралдарды жиі пайдалана бастады, интернет желісі арқылы қосымша сабақтар оқыды.

Қашықтан оқудың ерекшеліктеріне жоғарыда тоқталып өттік.

Алайда, автономияның жоғары деңгейіне бейімделу және ресурстарды басқару стратегияларын сәтті қолдану кейбір болашақ мамандар үшін қиын өтуде екендігі заманауи зерттеушілер еңбегінде жазылуда.

Онлайн білім алуға келіскен студенттер оқу стратегияларын өз бетінше құра алмайтындығын көрсетті. Болашақ мамандар өз ресурстарын тиімді пайдаланана алмауды, оқу мотивациясын бір қалыпты ұстай алмауды, көмек алу және технологиялық құзыреттіліктерін негізгі мәселе ретінде көрсетті [2].

Кейбір болашақ мамандар үйде оқудың алғашқы екі аптасынан кейін онлайн режимнен жалықты, ата-анасының табысы төмен субъектілерде айтарлықтай алаңдаушылық болды, өйткені оларға онлайн режимінде оқуға қатысу үшін қосымша материалдық көмек қажет. Сондай-ақ, оқшауланған жағдайда оқу тапсырмаларын орындауда психологиялық күйзеліске түскен болашақ мамандар кездесті [3].

Әдеттегі онлайн білім алумен салыстырғанда, COVID-19 кезінде қашықтан оқытуға көшу шұғыл түрде, әрі болашақ мамандардың еркінен тыс жүрді. Жоғарыда атап көрсетілген психологиялық мәселелерді осы фактімен байланыстыруға болады.

Әлемдегі әртүрлі елдер қашықтан білім беру жүйесін тиімді етудің түрлі жолдарын қарастырды. Соның ішінде телевизиялық оқыту, онлайн кітапханалар жұмысын жандандыру, электронды ресурстар санын молайту, бейне дәрістер арқылы сабақ беру әдіс-тәсілдері кеңінен қолданылды.

Қашықтан білім беруге жаппай өту электрондық оқыту сапасын жоғарылату қажет екенін көрсетті. COVID – 19 пандемиясы кенеттен басталып кетуіне байланысты электронды оқытудың немесе онлайн режимінде оқыту процесінің сапасын қамтамасыз етуге уақыт жетпеді, өйткені жаһандық дағдарыс кезінде білім беру процесін кез-келген жағдайда және барлық мүмкін форматтарда сақтауға және жалғастыруға баса назар аударылды.

ЮНЕСКО-ның COVID-19 порталы бүкіл әлемдегі көптеген елдерге үздіксіз білім алуға көмектесу және білім берудегі сәтсіздіктерді азайту, әсіресе халықтың осал топтарының мүдделері үшін (ЮНЕСКО-ның 2020 ұлттық білім беру платформалары мен құралдары аясында) жедел қолдау көрсетті. Электрондық оқытуға байланысты бірнеше мәселелер болса да, бұл әлемдегі білім алушылар мен оқытушылар үшін артықшылыққа айналды [4].

Көптеген зерттеушілер қашықтан оқыту және онлайн білім берудің қарқынды өсуі және оның жоғары білім беру әлеуеті туралы айтып, жазып жүр. Қай мамандық болса да білім алушылардан онлайн оқуға деген сұраныс өсіп келеді. Осы орайда қашықтан оқыту мен онлайн оқытуың тиімділігі терең зерттеле түсуі керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пандемия кезеңіндегі қашықтан оқыту. Дистанционное образование в период пандемии: сборник статей /главный редактор Сыдыков Е. – Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2020. – 435 с.

2. Rasheed Abubakar Rasheed, Amirrudin Kamsin, Nor Aniza Abdullah. An Approach for Scaffolding Students Peer-Learning Self-Regulation Strategy in the Online Component of Blended Learning. IEEE Access (Volume: 9). 16 February 2021. 2169-3536.

3. Andi Wahyu Irawan, Dwisona Dwisona, Mardi Lestari. Psychological Impacts of Students on Online Learning During the Pandemic COVID-19. May 2020. KONSELI Jurnal Bimbingan dan Konseling (E-Journal) 7(1). 53-60

4. Vishal Dineshkumar Soni. Global Impact of E-learning during COVID 19. SSRN Electronic Journal. June 2020. [///ssrn.com/abstract=3630073](https://ssrn.com/abstract=3630073)

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кенесбекова Салтанат Амангельдиқызы
Мухаметжанова Айгуль Олжабаевна
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
Караганда, Республика Казахстан**

ВЛИЯНИЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ «COVID-19» НА САМООБРАЗОВАНИЕ

Авторы дают представление о дистанционном обучении и онлайн-обучении. Раскрывает основные особенности, преимущества и недостатки дистанционного обучения и онлайн-обучения. Рассказывают о практике дистанционного обучения в Карагандинском университете имени академика Е.А.Букетова. Анализирует внедрение дистанционного обучения и онлайн-обучения в контексте пандемии COVID-19.

Ключевые слова: дистанционное обучение, онлайн обучение, онлайн курсы, самообразование, электронное обучение, высшее учебное заведение, будущий специалист, пандемия COVID-19.

**Kenesbekova Saltanat, Mukhametzhanova Aigul
Karaganda University named after Academician E.A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan**

THE IMPACT OF DISTANCE LEARNING AND ONLINE LEARNING IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON SELF-EDUCATION

The authors give an idea of distance learning and online learning. Reveals the main features, advantages and disadvantages of distance learning and online learning. They talk about the practice of distance learning at the Karaganda University named after Academician E.A.Buketov. Analyzes the introduction of distance learning and online learning in the context of the COVID-19 pandemic.

Keywords: distance learning, online learning, online courses, self-education, e-learning, higher education institution, future specialist, COVID-19 pandemic.

List of references:

1. Distance learning during the pandemic period. Remote education in the pandemic period: collection of articles / main editor Sydykov E. – Nur-Sultan: introduction of L. N. Gumileva, 2020. - 435 P.
2. Rasheed Abubakar Rasheed, Amirrudin Kamsin, Nor Aniza Abdullah. An Approach for Scaffolding Students Peer-Learning Self-Regulation Strategy in the Online Component of Blended Learning. IEEE Access (Volume: 9). 16 February 2021. 2169-3536.
3. Andi Wahyu Irawan, Dwisona Dwisona, Mardi Lestari. Psychological Impacts of Students on Online Learning During the Pandemic COVID-19. May 2020. KONSELI Jurnal Bimbingan dan Konseling (E-Journal) 7(1). 53-60
4. Vishal Dineshkumar Soni. Global Impact of E-learning during COVID 19. SSRN Electronic Journal. June 2020. [///ssrn.com/abstract=3630073](http://ssrn.com/abstract=3630073)

УДК 378
МРНТИ 14.35.01

**Коростелева Наталья Александровна
korostel_@mail.ru
Сибирский университет потребительской кооперации
Новосибирск, Российская Федерация**

МНОГООБРАЗИЕ СУБЪЕКТОВ И ОБЪЕКТОВ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье представлены обзор и характеристики основных субъектов и объектов проектирования в области педагогического проектирования. Особое внимание авторов в работе уделено трактовке понятия «совокупный субъект проектирования» и различным аспектам его рассмотрения в научной педагогической литературе. Рассмотрено смысловое значение понятий «субъекты проектирования», «объекты проектирования» и проектные роли», которые тесно связаны с процессом создания педагогических проектов в сфере образования.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, объект проектирования, проектная деятельность, субъект проектирования, проектные роли, проектирование, образование.

В настоящее время в педагогическом проектировании субъектами могут быть как взрослые, так и дети. Характерной особенностью позиции «субъекта проектирования» является осознанное

преобразование существующей действительности. В зависимости от количества участников субъекты проектирования можно разделить на индивидуальные и совокупные.

В образовательном и социально-педагогическом проектировании в качестве субъектов проектной деятельности могут выступать менеджеры образования и педагогические работники различных уровней, а также представители педагогической общественности. К участию в учебном проектировании привлекаются дети разного возраста в соответствии с их способностями и возможностями. Уровень развития субъектов проектной деятельности и наличие предыдущего опыта проектирования определяются основной замысел будущего проекта и технология его исполнения.

Субъекты проектной деятельности могут исполнять различные функции и в зависимости от специфики этих функций выступать в роли заказчиков, разработчиков, лидеров, координаторов, руководителей, исполнителей проекта или экспертов. Дифференциация проектных ролей обусловлена потребностями самих субъектов проектной деятельности или в наличии определенного социального заказа. Для предотвращения возможных конфликтных ситуаций уже на начальном этапе педагогического проектирования следует документально разграничить и закрепить функции участников проектирования в соответствии с выполняемой проектной ролью.

Кроме того, целесообразно задокументировать обязанности и права каждого участника проектной деятельности на всех этапах работы над проектом, так как от точности распределения функций между участниками во многом зависит конечный результат проектирования.

В качестве совокупных субъектов проектной деятельности могут выступать различные объединения ее участников (рис.1).

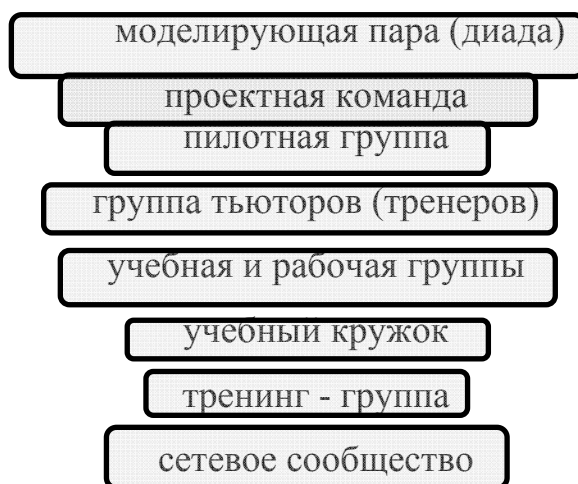

Рисунок 1. Варианты совокупного субъекта проектирования

Моделирующая пара представляет собой сотрудничество двух участников проектирования, которые могут иметь разный уровень образования, возраст и разный опыт проектной деятельности. В ходе парного взаимодействия, в соответствии с целью проектирования моделируются инновационные изменения, которые впоследствии переносятся в реальный процесс профессионального взаимодействия.

По итогам работы моделирующей пары целесообразно провести публичную дискуссию, в ходе которой каждый из участников поделится своими впечатлениями о работе пары.

Проектная команда - это группа людей, которые непосредственно участвуют в педагогическом проектировании. Внутри данной группы четко выделяются и распределяются функции каждого ее участника. К таким функциям участников проектной команды можно отнести: исследование, обучение, экспертизу, подготовку и ведение документации, координацию общей деятельности и руководство ею, консультирование, методическое сопровождение, техническая поддержка.

Пилотная группа - группа специалистов, которые осуществляют пробные, экспериментальные действия в структуре проекта или апробацию инновационного продукта в ситуациях неопределенности. В состав пилотной группы, как правило, включают наиболее опытных и профессиональных сотрудников, которые могут принимать нестандартные решения.

Тьюторская группа (группа тренеров) - группа участников проектирования, которая проходит опережающее по отношению к остальным обучение, с целью передачи своих знаний и полученного опыта другим участникам.

Учебные и рабочие группы включают в себя участников проектирования, которые выполняют определенную функцию в логике всего проектировочного процесса. Например, консалтинговая группа, экспертная группа и т.д.

Учебный кружок - разновидность неформальной группы участников системы дополнительного образования.

Специфическим совокупным субъектом проектирования выступают *тренинг-группы*, которые ситуативно формируются для профилактики или преодоления трудностей, связанных с проведением тех или иных процедур проектной деятельности. Цели создания тренинг-групп могут быть различными и часто переплетаются между собой (рис.2).

Рисунок 2. Цели тренинг-групп в процессе проектирования

К совокупным субъектам проектирования можно отнести различные виды внешних по отношению к самим проектам социальных объединений, таких как наблюдательный или консультативный, экспертный, редакционный советы и т.д. Создание любого совокупного субъекта проектирования и функционирование его деятельности следует осуществлять на основе закономерностей социального взаимодействия в коллективе и особенностей той или иной совместно выполняемой проектной процедуры (групповое целеполагание, деловая коммуникация, групповая рефлексия). Поэтому очень важно правильно сформировать состав той или иной проектной группы. Не смотря на то, что участники совокупного субъекта проектирования могут меняться, желательно, чтобы основной состав группы оставался постоянным, так как сам процесс проектирования предусматривает постоянное самосовершенствование его участников на отдельных этапах проектирования [1]. Наиболее крупными совокупными субъектами педагогического проектирования являются различные *образовательные организации*, которые могут одновременно являются и проектировочными объектами.

Особым совокупным субъектом проектирования в настоящее время является *сетевой субъект проектирования*. Популярность создания сетевых проектов объясняется возросшими сегодня возможностями сетевого взаимодействия, которое основано на неформальном общении, личном опыте участников и их социальной инициативе. В основе формирования сетевого субъекта проектирования лежит общее для участников коммуникативно-информационное пространство, которое дает им возможность не только обмениваться информацией внутри сообщества, но и создавать собственные информационные каналы.

Существуют различные способы создания совокупного субъекта проектирования, но начальным этапом при любом из них является создание положительной проектной мотивации у потенциальных участников проектной деятельности. В рамках данного параграфа мы рассмотрим ключевые проблемные моменты, с которыми может столкнуться педагог при формировании совокупного субъекта проектирования. К таким моментам можно отнести следующие задачи:

- обоснованный выбор участников проектирования;
- формирование у участников общих ценностно-смысловых ориентаций и установок, связанных с целью проекта;
- создание общего категориально-понятийного пространства проектной деятельности;
- психологическое обеспечение эффективной межличностной и деловой коммуникации;
- учет особенности совместной проектной деятельности детей и взрослых.

Обоснованный выбор участников проектирования. Обоснованием круга участников проектирования являются следующие факторы:

- личная степень заинтересованности и уровень мотивации;
- уровень профессиональной компетентности;
- характер взаимоотношений и ролевые позиции;
- наличие социального заказа и государственного финансирования;
- уровень притязаний и характер ожиданий конкретных людей.

Несомненно, наиболее подготовленными участниками для педагогического проектирования являются лица, имеющие педагогическое образование и опыт работы в образовательных учреждениях. Но в создании педагогических проектов могут принимать участие различные специалисты, все зависит от направленности и тематики того или иного проекта [2].

Формирование у участников общих ценностно-смысловых ориентаций и установок, связанных с целью проекта. Достижение ценностно-смыслового согласования между всеми участниками предстоящей проектной деятельности должно быть сформировано уже на начальном этапе проектирования, так как именно наличие общих ключевых ориентиров и целевых установок является залогом успешности всего процесса проектирования. Для этой цели можно использовать тематические дискуссии по уточнению миссии будущего проекта, тренинги сплочения коллектива, неформальные встречи, методы групповой рефлексии и т.д.

Создание общего категориально-понятийного пространства проектной деятельности. Как правило, эта задача решается путем совместного обучения, целью которого является выработка общего проектного языка (тезауруса проекта) у участников проектирования для последующего использования в совместной проектной деятельности. Целесообразно письменно закрепить смысловое лексическое наполнение основных категорий и понятий, которые будут использованы в рамках работы над проектом и ознакомить с этим документом всех участников проектирования.

Психологическое обеспечение эффективной межличностной и деловой коммуникации. Организуя групповую работу по созданию педагогического проекта, следует особое внимание уделить вопросам, связанным с созданием эмоционально-позитивных условий для командообразования, сплочения проектного коллектива и развитием эффективной межличностной и деловой внутригрупповой коммуникации.

В ходе коллективной работы над созданием проекта на различных его этапах между участниками могут возникать конфликтные ситуации и проблемы взаимопонимания. Причинами для этого могут стать как интеллектуальная и психологическая усталость, так и неудовлетворенность ходом или результатами проектирования. Для предотвращения проблемных ситуаций в общении необходимо устранить коммуникативные проблемы, которые мешают качественному информационному обмену между участниками проектирования и эффективной командной работе.

В настоящее время коммуникативное взаимодействие участников проектирования может осуществляться как в реальном, так и в виртуальном пространстве, поэтому уровень развития коммуникативной компетенции проектировщиков должен быть достаточно высоким. Созданию и обеспечению эффективной межличностной и деловой коммуникации внутри проектной команды способствуют надежная обратная связь между участниками проектной деятельности, открытость внутригрупповых взаимоотношений [3].

Эффективными приемами предотвращения конфликтных ситуаций между участниками проектирования являются:

- установление постоянной обратной связи в конце и (или) начале каждого рабочего дня по поводу анализа эмоционального состояния участников, отношения их к совместной работе и друг ко другу;

- создание контекстного фона для коллективной работы за счет визуализации промежуточных результатов проектирования (наглядное представление информации на специальных стендах, листовках и др.);

- проведение совместных семинаров, конференций и других деловых встреч;

- использование упражнений и психологических тренингов по сплочению команды;

- введение правил нормирования деятельности (четкое разграничение функциональных прав и обязанностей участников).

Учет особенности совместной проектной деятельности детей и взрослых. Часто в процесс педагогического проектирования вовлекаются дети, т.е., дети включаются в воплощение замысла проектировщиков.

Позиция ребенка в процессе проектирования могут быть различными. Ребенок может выступать в роли «заказчика», «непосредственного участника проектной деятельности», «эксперта по отношению к деятельности и ее результатам». При этом в процессе проектирования дети имеют возможность, а иногда и необходимость проявить свою самостоятельность. Это может произойти в ситуациях, требующих:

- информирования других участников проекта о своих представлениях о себе и объекте проектирования, видения собственного варианта цели, отстаивания своей позиции в общении со сверстниками и взрослыми;

- согласования собственных целей и ценностей с целями и ценностями других участников проектирования;

- осознание собственных трудностей и проблем, попыток найти их причины в самом себе (саморефлексия);

- умения работать в команде и строить свое поведение на основе обратной связи;

- совместной с другими участниками рефлексии по поводу своих действий и полученного проектного результата.

Совместность участия детей и взрослых в проектной деятельности реализуется на разных уровнях взаимодействия:

- информационный уровень (содержательный обмен исследовательской, обучающей, диагностической и другими видами информации, получаемой в ходе проектной деятельности);

- практический уровень (совместная проектная деятельность);

- эмоциональный уровень (личные и совместные впечатления, переживания, приобретаемые в ходе проектирования);

- этический уровень (правила и нормы взаимодействия).

Можно сказать, что участие в проектной деятельности как для взрослых, так и для детей, открывает хорошую возможность взаимосовершенствования и самореализации. Особенно продуктивными и эффективными для данных процессов являются разновозрастные, многонациональные и межкультурные совокупные субъекты проектирования (проектные группы).

Еще одной важной проблемой при организации совокупного субъекта проектной деятельности выступает *проблема авторского права*. В создании совместного педагогического проекта каждый из участников может внести свой личный вклад, а социальная значимость некоторых готовых проектных продуктов иногда требует от их создателей подтверждения их авторства.

Во избежание подобных проблемных ситуаций, целесообразно систематически фиксировать, документировать авторство промежуточных результатов каждого из участников группового проектирования на отдельных этапах создания проекта.

В качестве *объекта проектирования* может выступать окружающая действительность, среда или процесс, в рамках которых, находится предмет проектирования.

Предмет проектирования представляет собой прогнозируемый, ожидаемый продукт (результат), образ которого первоначально представлен в проекте.

Можно сказать, что объект и предмет педагогического проектирования соотносятся между собой как общее и частное. В рамках одного и того же объекта проектирования могут быть заключены несколько предметов проектирования [4].

Объектом педагогического проектирования является именно педагогическая действительность и различные явления, процессы, происходящие в этой действительности (рис. 3).

На представленном рисунке отражены далеко не все возможные объекты педагогического проектирования, так как их перечень достаточно велик.

В рамках каждого из объектов педагогического проектирования можно выделить свои предметы проектирования.

Рисунок 3. Объекты педагогического проектирования

Например, если в качестве объекта проектирования выступает содержание образования, то предметом могут быть образовательные стандарты, образовательные программы, учебные планы и т.д. Если в качестве объекта проектирования рассматривается структура личности (например, обучающихся), то предметом могут быть учебная мотивация, возрастные особенности, темперамент, способности, характер и т.д. [5].

Так как проектная деятельность направлена на преобразование и изменение предмета проектирования, то сам предмет проектирования характеризуется изменчивостью, пластичностью, способностью к трансформации. Поэтому в процессе педагогического проектирования целесообразно систематически проводить повторную диагностику состояния и границ выделенного предмета проектирования.

Список литературы:

1. Щербина Я.Ю. Историко-культурные источники развития проектирования //Символ науки. - 2016. - № 3-4 (15). - С. 118-120.
2. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А.Колесникова, М.П.Горчакова-Сибирская; Под ред. И.А. Колесниковой. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 288 с.
3. Непрокина И.В. Проектирование как тренд современной системы обучения //Общество: социология, психология, педагогика. - 2018. - № 4. - С. 90-93.
4. Жиркова З.С. Основы педагогического проектирования: учебное пособие. – М.: Акад. естествознания, 2014. - 129 с.
5. Основы педагогического дизайна / Автор-составитель С.А. Курносова. – Челябинск, 2014. – 168 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Коростелева Наталья Александровна

**Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы
ЖОБА ҚЫЗМЕТІНІҢ ПӘНІ МЕН ОБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ТҮРЛІЛІГІ**

Мақалада педагогикалық дизайн саласындағы жобалаудың негізгі субъектілері мен объектілеріне шолу мен сипаттамалар берілген. Жұмыста авторлардың ерекше назары «жобалаудың жиынтық пәні» ұғымын түсіндіруге және оны ғылыми педагогикалық әдебиеттерде қарастырудың әртүрлі аспектілеріне аударылады. Білім беру саласындағы педагогикалық жобаларды құру процесімен тығыз байланысты «жобалау субъектілері», «жобалау объектілері» және жобалау рөлдері» ұғымдарының семантикалық мәні қарастырылады.

Тірек сөздер: педагогикалық дизайн, жобалау объектісі, жобалау әрекеті, жобалау пәні, жобалау рөлдері, дизайн, білім беру.

Korosteleva Natalia

**Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation
VARIETY OF SUBJECTS AND OBJECTS OF PROJECT ACTIVITY**

The article provides an overview and characteristics of the main subjects and objects of design in the field of pedagogical design. Particular attention of the authors in the work is paid to the interpretation of the concept of «aggregate subject of design» and various aspects of its consideration in the scientific pedagogical literature. The semantic meaning of the concepts «design subjects», «design objects» and design roles, which are closely related to the process of creating pedagogical projects in the field of education, is considered.

Keywords: pedagogical design, design object, design activity, design subject, design roles, design, education.

List of references:

1. Shcherbina Ya.Yu. Historical and cultural sources of design development // Symbol of Science. - 2016. - No. 3-4 (15). - S. 118-120.
2. Kolesnikova IA Pedagogical design: Textbook. manual for higher. study. institutions / I.A.Kolesnikova, M.P.Gorchakova-Sibirskaya; Ed. I.A. Kolesnikova. - M: Publishing Center «Academy», 2005. - 288 p.
3. Neprokina I.The. Design as a trend of the modern education system // Society: sociology, psychology, pedagogy. - 2018. - No. 4. - P. 90-93.
4. Zhirkova Z.S. Fundamentals of pedagogical design: a tutorial. - M.: Acad. Natural Science, 2014. - 129 p.
5. Basics of pedagogical design / Compiled by S.A. Kurnosov. - Chelyabinsk, 2014. - 168 p.

ӨОК 373.24

ҒТАХР 14.25.01

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна

kalimash.70@mail.ru

Дүрімхан Майгүл

maigul-27@mail.ru

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚУЛЫҚ МӘТІНДЕРІ АРҚЫЛЫ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын оқулық мәтіндері арқылы даму мәселесі жайлы айтылады. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс- әрекетін қалыптастыру жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: шығармашылық, таным, әдіс, іс-әрекет, білім беру.

Қазақстанда білім беру сапасын жетілдіру, оны әлемдік деңгейде жақындату негізгі мақсат болып табылады. Жалпы білім беретін орта мектептің бастауыш сатысында оқушының білімді күтілетін нәтижеге қарай сапалы меңгеруі, білім мен білім берудің әлеуметтік мәнін ұғыну арқылы кіріктіру мәселесі әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейде көтеруді талап ететіні сөзсіз.

Қоғамның білім беру жүйесіне қойып отырған әлеуметтік тапсырысының жүзеге асырылуы, өз кезегінде, Республикада жаңа буын оқулықтарын өмірге енгізуді қажет етеді.

Оқулық, бір жағынан, білім мазмұнының материалданған таратушысы, ал, екінші жағынан, оқушылардың осы мазмұнды меңгеру процесінің ұйымдастырушысы болып табылады. Сондықтан оқулық оқу - әдістемелік кешенінің өзегі және оқыту құралы ретінде басым мақсаттарды, оқу бағдарламаларының мазмұны мен негізгі дидактикалық - әдістемелік міндеттерді жүзеге асыруда шешуші мәнге ие.

Шығармашылық - бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Ал, бүгінгі күрделі жаңарулар тұсында балалардың шығармашылық бастамасы басты нысанасы болып отыр. Мұндай күрделі мәселені шешуде бастауыш мектептің алар орны ерекше. Баланың шығармашылық бастамасын дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық ұғымы мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болған. Ежелден-ақ ойшылдарымыз әл-Фараби, Жүсіп Баласұғын, Абайды ерекше толғандырып, өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытуды үнемі көтеріп отырған. Педагогтар К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, А.С.Макаренконың шығармаларында шығармашылықты дамытудың жолдары қарастырылса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш мазмұнына енгізген М.Жұмабаев болатын.

Адамның танымдық қабілеттілігі негізінде оның шығармашылық әрекеті өрістеп, жасампаздық мәні ашылады. Шығармашылық түсінігі жаңаның пайда болуымен сипатталады. Өйткені ол жаңа әрекеттің барлық саласында болады, осы негізде кейбір зерттеушілер шығармашылықты табиғатпен қатар қояды. Мына бір көзқарас бойынша: «шығармашылық өлі табиғатқа да, ал тірі табиғатқа-адам пайда болғанға дейін және де адамға да, қоғамға да тән. Шығармашылық-материяның дамуының қажетті шарты, оның жаңа түрлерінің құрылуы, оның жаңа түрлерінің пайда болуы, шығармашылық түрлерін де өзгертеді.

А.Коршуновтың пайымдауынша, бейнелеу мен шығармашылықтың әр түрлі сипатын атап көрсете отырып, біз, олардың байланысын да көре білуіміз керек, өйткені шығармашылық бейнелеусіз болуы мүмкін емес. Шығармашылық белгілері адамда, сезімдік түсініктер құрамында, түсініктер бейнесі жүйесінде, пайымдап қарау мен эмпирикалық және теориялық түсінуде де болады. Адам санасында болашақты меңзейтін идеалды типтегі түсініктер де қызмет етеді. Сезімдік бейнелеу болашақта жүзеге асатын практиканың дәрежесімен, болашақпен, жаңа шығармашылық ұғымдармен анықталады [1].

Шығармашылық әрекеттердің өзіндік ерекшеліктері, шығармашылық термин «эврика» - қандай да бір мәселені шешуде табысты ой, идея мен «пікір» тыңдағанда қуанышты білдіретін сөз процестердің құрылымы, сатылары шығармашылық әрекеттер типтері, ғылыми және көркемөнер шығармашылығы сәйкестігі, болжам мен оқиғалар рөлдері, шығармашылық процестерді ынталандырушы және жоятын факторлар талант пен дарындылық туралы, шығармашылық қабілеттілік пен шығармашылық прогреске әлеуметтік жағдайлардың ықпал етуі, шығармашылық өнімділік пен шығармашылық жас шамасы туралы, ғылыми шығармашылықтың тәсілдері мен түрлері ретіндегі өнімді ойлау, ғылым мен шығармашылықтағы диалог пен пікір таластағы ойлау үлгілері т.б. мәселелерді қамтиды.

«Шығармашылық» феноменіне қатысты бірнеше жайларға тоқталуға болады. Шығармашылық бірегей емес: шығармашылық көрінудің көп түрлілігі әр түрлі негіздер бойынша жіктеуге болады.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерінің түрлерінің бірі – шығармашылық жұмыс. Қазіргі кезде негізгі талап – оқушылардың белсенді іс-әрекеттік сезімін оята отырып, оларды басқара білу. Оқушылардың өз бетінше ізденуі арқылы білімін көтеруі, біліктілікке талпынуы, ептілікке дағдылануы оқу процесінде олардың белсенділігін арттырудың бір түрі екендігі ертеден белгілі.

Шығармашылық жұмыс – оқушының ойлау қабілетін, ақыл-ой және іс-тәжірибесінен туындайтын оқу, тану әрекеті.

Әрбір зерттеушінің шығармашылық процеске қатыстырудың әдістемесі түрліше сипат алды. Солардың ішінде Дж.Диксонның шығармашылық процестің мәнін (жаңалығы, бірегейлігі, пайдалылығы немесе құндылығы, шешімнің көркемдігі) және ойлап табушы үшін жеке тұлғаның сапалық қасиетін қарастырумен, идея алуды ынталандыратын бір қатар нақты төмендегідей әдістерді қарастыратыны жөнінде Д.Ж.Кішібаева өз еңбегінде былай деп жазады:

1. «Миға шабуыл» әдісі, оның тәртібі: ешқандай сын болмайды; неғұрлым идея көп болса, соғұрлым жақсы; қысылып-қымтырылусыз ойды айту.

2. Инверсия әдісі, тапсырмаға бұрынғы көзқарастан бөлек, оған кейбір жаңа немесе өзгерген тұрғыдан қарап психологиялық инерцияны саналы жеңуді талап етеді. Ол жөнінде автордың сөзі: «Жаңа тәсілдерді іздендер, зерделенетін заттардың өнін айналдырып, түбін жоғары қаратып қойындар, қозғалатын бөліктерді тоқтатындар және қозғалмайтынын қозғалысқа келтіріндер».

3. Эмпатия әдісі, ойлап табушылық саласында әзірленген затпен, бөлшекпен немесе процеспен адамды теңгестіруді және шешетін тапсырмаға жаңа көзқараспен келуді білдіреді.

4. Фантазия (қиял) әдісі, бұл әдіс арманмен байланысты, нені қаласаң соның болғанымен елестетумен сипатталады. Ол жөнінде автор былай дейді: «Жақсы (идеал) шешімдерді қарастырғанда, егерде ол тек қана қиялдың жемісі болса, оны жаңадан алынған пікірмен ынталандыруға болады».

5. Психологиялық инерттілік әдісі. Психологиялық инерттілік әдісі дәстүрлі көзқарастар мен түсініктер схемасын бұзу үшін керек.

6. Жаңа комбинацияны жүйелі зерттеу әдісі немесе оны «морфологиялық талдау» әдісі деп те атайды. Оның мәнісі жөнінде автор былай деп жазады: «...егерде шешілетін мәселеде зерттелетін элементтер мен жүйелердің талап етілетін функцияларының санына байланысты екі немесе одан да көп басты бағыттар анықталуы мүмкін. Содан соң әрбір функционалдық бағыттар бойынша идеяларды түрлендіру жүзеге асырылады және барынша көп әдістердің тізімі жасалады. Соңынан осы тізімдерді әрбір амал-әдістерді көру үшін кестеге түсіреді.

Қазіргі мектепте (бастауыш, орта, жоғары сыныптарда) және жоғары оқу орындарындағы оқыту процесінде, оқушылардың сыныптан тыс жұмыстарында педагогтар кеңінен қолданып жүр [2].

Шығармашылық өзіндік жұмыстар оқушылардың пәнге деген ынтасын қалыптастырады, оқуға деген көзқарасын өзгертеді, ой-өрісін кеңейтеді.

1. Тапсырмаларды әдеттен тыс, жаңа тәсілмен орындау.

2. Тапсырмаларды бірнеше жолмен орындау.

3. Оқушылардың өз бетінше мысалдар құрауы.

4. Баяндамалар және басқа жұмыс түрлері.

Мысалы: анықтаманы оқу, сұрақтарға жауап, текст бойынша жоспар құру, материалдарды негіздей отыра таблица, схема, графиктер жасау.

Шығармашылық жөнінде жазылған еңбектерді талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады: шығармашылық - өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан, тек адамға ғана тән.

Әдебиеттер тізімі:

1. Коршунов А.М., Шаповалов В.Ф. Творчество и отражение в историческом познании. - М.: Педагогика, 1984. 84 с. <http://irbis.bolashaq.edu.kz>

2. Кішібаева Д.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін пәнаралық байланыс негізінде қалыптастыру. Шымкент, 2006. 142 б.

3. Горещкий Г. Обновление содержания образования. Концепция // Начальная школа. №5. 2009. С.242.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна, Дүрімхан Майгүл

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

С ПОМОЩЬЮ ТЕКСТОВ УЧЕБНИКА

В статье освещается проблема развития творчества учащихся начальной школы через тексты учебника. Рассмотрены пути формирования творческой деятельности учащихся начальной школы.

Ключевые слова: творчество, познание, метод, деятельность, текст, деятельность, развитие.

Sarbassova Kalimash, Durimkhan Maigul

PE «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE PROBLEM OF DEVELOPING THE CREATIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

THROUGH TEXTBOOK TEXTS

The article discusses the problem of developing the creativity of Primary School students through educational texts. Ways to form creative activities of Primary School students are considered.

Key words: creativity, cognition, method, action.

List of references:

1. Korshunov A.M., Shapovalov V.F. Creativity and reflection in historical knowledge. M.:Pedagogy, 1984. 84 p. <http://irbis.bolashaq.edu.kz>
2. Kishibayeva D.Zh. Formation of creative activity of younger schoolchildren on the basis of interdisciplinary connections. Shymkent, 2006. 142 p.
3. Goretsky G. Updating the content of education. Concept // Elementary school. No.5. 2009. p.242.

ӘОЖ 373.3

ҒТАХР 14.25.01

Сарбасова Қалимаш Амангелдіқызы

kalimash.70@mail.ru

Саят Жадыра Сәкенқызы

zhadyra.sakenovna01@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ

Мақалада қазақ тілі сабағында оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамыту мен кеңейтудің артықшылықтары қарастырылған. Интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерді дамытудың негізгі жолдары келтірілген. Мақалада оқу процесінде когнитивтік және алгоритмдік тапсырмаларды қолданудың тиімді жақтары қарастырылады.

Тірек сөздер: интеллектуалдық қабілеттер, қазақ тілі, танымдық тапсырмалар, алгоритмдік тапсырмалар, шығармашылық, ойлау, есте сақтау, елестету.

Бүгінгі таңда қазақ тілі сабағында оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамыту және кеңейту мәселесі ерекше өзекті болып отырғандықтан, осы мәселеге көптеген ғылыми еңбектер мен басылымдар арналған. Атап айтқанда, зерттеуде бейіндік мектепте оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамыту жүйесінің жобалау ерекшеліктері қарастырылған [1].

Интеллектуалды даму кез келген адам қызметінің ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді. Өзінің қарым-қатынасқа, оқуға, жұмысқа деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адам әлемді қабылдауы, әрекеттің әртүрлі құрамдас бөліктеріне назар аударуы, не істеу керек екенін елестетуі, есте сақтауы, ойластыруы керек.

Ұсынылған жұмыс моделі қазіргі білім берудің өзекті мәселелерін шешуге, студентті кәсіби интеллектуалдық еңбекке дайындауға, негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал ғылыми жұмыста интеллектуалдық іс-әрекеттің тиімділігіне әсер ететін жағдаяттық және тұлғалық факторларды эксперименттік зерттеу нәтижелерінен туындайтын бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалдық қабілеттерін дамыту тұжырымдамасы берілген [2].

Л. Терстоун өз кезегінде 7 фактордан тұратын интеллект моделін жасады:

1. Кеңістік қабілеті.
2. Қабылдау жылдамдығы.
3. Сандық материалмен жұмыс істеудің жеңілдігі.
4. Сөздерді түсіну.
5. Ассоциативті жад.
6. Беглость сөйлеу.
7. Түсіну немесе ойлау.

Интеллект құрылымында жетекші рөл кез-келген танымдық процесті ұйымдастыратын ойлау болып табылады. Бұл осы процестердің мақсаттылығы мен міндеттерінде көрінеді: қабылдау байқауда көрінеді, есте сақтау белгілі бір көзқараста маңызды құбылыстарды белгілейді және оларды ойлау процесінде іріктеп береді, қиял шығармашылық мәселені шешуге қажетті буын ретінде енеді, яғни психикалық процестердің әрқайсысы субъектінің ойлау актісіне органикалық түрде енеді.

Интеллект – ойлау қабілеті, жеке тұлғаның барлық танымдық функцияларының жиынтығы, әртүрлі мәселелерді шешу және қоғамда тиімді бейімделу қабілеті. Интеллектуалдық қабілеттер

сонымен қатар есте сақтау, ойлау, зейін, елестету т.б. Оларды дамыту қазақ тілі сабағында оқушыларды оқытудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Интеллектуалдық қабілеттердің дамуы өздігінен емес, оқушының басқа адамдармен көп жақты әрекеттесуінің нәтижесінде: қарым-қатынаста, оқу іс-әрекетінде жүреді.

Интеллектуалды қабілеттерді дамыту үшін жоғары танымдық белсенділік қажет. Айта кету керек, жасөспірім кезінде баланың интеллектуалды қабілеттерін дамытудың белгілі бір деңгейі бар. Алайда кейбір қиындықтар бар. Логикалық ойлаудың төмен деңгейі, ұқыпсыздық, есте сақтау қабілеті нашар — 5-6 сыныптарда осылай күресуге тура келеді. Сондықтан жасөспірімдермен айналысу керек. Іс-шаралар жағымды және достық жағдайда өтуі керек. Жағдайды жетістіктері ықпал етеді мүдде жасөспірім. Әрине, танымдық процестер мектепте ғана емес, отбасында да қалыптасады. Көп нәрсе өз жұмысына байланысты және интеллектуалды қабілеттерін дамыту қажет.

Педагогикалық энциклопедияда «зияткерлік тәрбие – бұл жас ұрпақтың өмірі мен жұмысына дайындықтың маңызды жағы, ол зияткерлік қызметке деген қызығушылықты ояту, біліммен, оларды алу және практикада қолдану әдістерімен қаруландыру, зияткерлік еңбек мәдениетін қалыптастыру арқылы интеллект пен танымдық қабілеттердің дамуын басқарудан тұрады». Өсіп келе жатқан зияткерлікті тәрбиелеуге қамқорлық жасау отбасының, мектептің және педагогикалық ғылымның олардың тарихи дамуының барлық жолындағы міндеті болып табылады.

Интеллектуалды даму – бұл ілімде, жұмыста, ойындарда, өмірлік жағдайларда жүзеге асырылатын үздіксіз процесс және ол білімді белсенді игеру және шығармашылық қолдану барысында, яғни интеллектті дамыту үшін ерекше құнды операцияларды қамтитын актілерде өте қарқынды жүретіні дәлелденді.

Интеллектуалды даму тұжырымдамасын әртүрлі зерттеушілер әртүрлі түсіндіреді.

Н.а. Менчинская өз қызметкерлерінің тобымен ақыл-ой дамуы мәселесін жемісті зерттеді. Бұл зерттеулер Д.Н.Эпифания мен Н. А.Менчинскийдің ақыл-ой дамуы құбылыстардың екі категориясымен байланысты деген тұжырымынан туындайды. Біріншіден, білім қорының жинақталуы болуы керек. П.П. Блонский бұған назар аударды: «Бос бас себеп болмайды: бұл бастың тәжірибесі мен білімі неғұрлым көп болса, соғұрлым ол ойлауға қабілетті болады», сондықтан білім ойлаудың қажетті шарты болып табылады. Екіншіден, ақыл-ой дамуын сипаттау үшін білім алынған ақыл-ой операциялары маңызды. Яғни, ақыл-ой дамуының тән ерекшелігі-интеллектуалды дағдыларға жатқызуға болатын жақсы дамыған және берік бекітілген ақыл-ой әдістерінің арнайы қорын жинақтау. Бір сөзбен айтқанда, ақыл-ой дамуы санада не көрінетіндігімен және одан да көп дәрежеде шағылысумен сипатталады.

3-4 сынып оқушыларының интеллектуалды дамуына басты назар ауызша-логикалық тұжырымдамалық ойлауды қалыптастыруға, ішкі іс-қимыл жоспарын жетілдіруге аударылады.

Қазақ тілі сабақтары балалардың ойлау, есте сақтау, зейін, байқау, ойлаудың қатаң дәйектілігі мен оның дәлелдерін дамытуға ықпал етеді; оқушылардың логикалық ойлауының дамуына, олардың ойларын қысқаша, дәл, анық және дұрыс жеткізе білуге үйрету үшін алғышарттар береді. Бастауыш сынып оқушыларының өз бетінше қорытынды жасау қабілеттерін дамытуға бағытталған жұмыс оқытудың әртүрлі кезеңдерінде жүзеге асырылуы керек: жаңа материалмен танысу кезеңінде, қазақ тіліндегі бекіту және орфографиялық тапсырмалар кезеңінде, сондай-ақ логикалық тапсырмалар мен жаттығуларды орындау кезінде.

Барлық сабақтарда оқушылардың логикалық ойлауын дамыту оқу сапасын қамтамасыз ететін маңызды талаптардың бірі болып табылады. Адамдардың психикалық белсенділігі ақыл-ой операциялары арқылы жүзеге асырылады: салыстыру, талдау, синтез, абстракция, жалпылау және нақтылау.

Интеллектуалды даму жүйесінде қазақ тілі сабақтарын ұйымдастыру келесі принциптерге негізделген:

1. Баланың ақыл-ойына жан-жақты әсер ету принципі. Мұғалім жаттығуларды таңдайды және құрастырады, олардың барысында студенттер лингвистикалық білімді, дағдыларды қалыптастырады, бірқатар зияткерлік қасиеттерді дамытады және жетілдіреді: ойлау, зейін, есте сақтау, сөйлеу.

2. Принципі пәрменді тәсіл оқыту жасалады іздеп, балалармен жеке, бірегей мәселелерді шешу жолдарын барынша ой әрекеті белсендіріледі.

3. Негізделген жауап принципі. Тапсырмалар оқушылар өз көзқарастарын, мәселені шешудің өзіндік нұсқасын негіздеу қажеттілігіне тап болатындай етіп жасалады.

4. Мұғалім мен оқушылардың ынтымақтастық, іскерлік серіктестік қағидаты. Қазақ тілі сабақтарында осы принциптерді жүзеге асыру жаңа материалды үйрену кезінде жақсы. Қазіргі

сабақтың ерекшелігі-теориялық білім белсенді түрде алынады, яғни танымның іздеу жолы немесе ішінара іздеу әдісі қолданылады.

Оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың ең тиімді әдісі-ауызша оқыту әдістерін көрнекіліктермен үйлестіру. Көрнекі материалмен оқушылардың белсенділігі неғұрлым белсенді және мазмұнды болса, байқаусызда есте сақтаудың өнімділігі соғұрлым жоғары болады. Оқушылардың интеллектісін, атап айтқанда есте сақтау қабілетін дамытуда оқытудың әртүрлі әдістері мен формалары қолданылады. Атап айтқанда: эвристикалық әңгіме, мұғалімнің проблемалық презентациясы, зерттеу жұмысы, әңгіме, түсіндіру, кроссвордтар, ребустар, дидактикалық ойындар, схемалар, анықтамалық кестелер және т. б.

Осы әдістердің көмегімен студенттер тұрақтылық пен зейінді, абстракттілі ойлауды, талдау қабілетін, жалпылаудың жоғары деңгейіне ауысуды, тұжырымдамаларға анықтама беруді, жіктеуді жүзеге асыруды, объектілер арасындағы логикалық реттілікті орната білуді, себеп-салдарлық байланыстарды бақылауды дамытады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың сәтті интеллектуалды дамуының маңызды алғышарттарының бірі олардың әлемге аңғалдық-ойын қарым-қатынасын қамтуы керек. Бұл оларға қиындықтардан қорықпай, белгілі бір эмоционалды көтерілісте өмірді түсінуге және оның тікелей қатысушылары болуға мүмкіндік береді. Ата-аналар мен тәрбиешілер шебер қолдана отырып, бұл баланың табиғи сапасы ойлаудың ресми жағын жаттықтыру мүмкіндігін кеңейтеді. Сондай-ақ, балалық шақ ерекше, қиялдың ұтқырлығына үйренудің жеңілдігімен сипатталады. Қабылданған жаңалық, қиялға негізделген ойындар, іс-шаралар, жаттығулар баланың түйсігі, байқағыштығы, тез тапқырлығы, тапқырлығын дамытады және сәйкесінше осы қасиеттерді дамытады. Қарастырылған алғышарттар бұл ең маңызды мектеп жасы екенін және жеке тұлғаның бірқатар қасиеттері тұрғысынан интеллекттің тиімді дамуының жалғыз мүмкін кезеңі екенін көрсетеді.

Сонымен, адамның ақыл-ойының көптеген компоненттері (есте сақтау, зейін, қиял, логикалық ойлау қабілеті, сөйлеу, эрудиция және т.б.) өзара байланысты және өзара байланысты. Бұл өз кезегінде жеке тұлғаның қалыпты интеллектуалды дамуы интеллекттің бірнеше қасиеттерін бір уақытта жан-жақты дамытуды білдіреді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, оқушылардың тұлғалық ойлау қабілетін қалыптастырумен сипатталатын интеллектуалдық қабілеттерін ерте жастан дамытуға көңіл бөлу қажеттігін атап өткім келеді. Жаңа білімді меңгеру адамның өмірде өзін-өзі табысты жүзеге асыруы үшін жеткіліксіз болғандықтан, қажетті шарттардың бірі - өз бетінше әрекет ету қабілетін дамыту, соның арқасында адам әртүрлі мәселелерді өз бетінше шеше алады, қиын өмірлік жағдайлардан шығу жолы, сондықтан интеллектуалдық қабілетті дамыту біздің күндерімізде өте өзекті.

Әдебиеттер тізімі:

1.Маренкова Ирина Борисовна Мамандандырылған мектеп оқушыларының интеллектуалдық қабілеттерін дамытуды жобалау // Тамбов университетінің хабаршысы. Серия: Жаратылыстану және техникалық ғылымдар. 2012. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proektirovanie-razvitiya-intellektualnyh-sposobnostey-obuchayuschih-sya-profilnoy-shkoly>

2.Масленников В.А. Кіші жастағы оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың теориялық және педагогикалық негіздері // НовГУ хабаршысы. 2007. № 40. URL:

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сарбасова Калимаш Амангельдиевна, Саят Жадыра Сакеновна

Частное учреждение «Академия «Volashaq»

Караганда, Республика Казахстан

РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрены преимущества развития и расширения интеллектуальных способностей учащихся на уроках казахского языка. Приведены основные пути развития интеллектуальных и творческих способностей. В статье рассматриваются эффективные стороны использования когнитивных и алгоритмических задач в учебном процессе.

Ключевые слова: интеллектуальные способности, казахский язык, познавательные задачи, алгоритмические задачи, творчество, мышление, память, воображение.

Sarbassova Kalimash, Sayat Zhadyr
Private institution «Academy «Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS
IN KAZAKH LANGUAGE LESSON

In the article discusses the advantages of developing and expanding students' intellectual abilities in the Kazakh language lesson. The main ways of developing intellectual and creative abilities are presented. The article discusses the most effective aspects of using cognitive and algorithmic tasks in the educational process.

Key words: intellectual abilities, Kazakh language, cognitive tasks, algorithmic tasks, creativity, thinking, memory, imagination.

List of references:

1. Korshunov A.M., Shapovalov V.F. Creativity and reflection in historical knowledge. M.:Pedagogy, 1984. 84 p. <http://irbis.bolashaq.edu.kz>
2. Kishibayeva D.Zh. Formation of creative activity of younger schoolchildren on the basis of interdisciplinary connections. Shymkent, 2006. 142 p.
3. Goretsky G. Updating the content of education. Concept // Elementary school. No.5. 2009. p.242.

ӨОК 371.21
ҒТАХП 14.25.01

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна
kalimash.70@mail.ru
Шопанбекова Газиза Жокеновна
shopanbekova@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ІС-ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада оқушылардың зерттеу іс-әрекеті жеке тұлғаның танымдық қызығушылығы қажетсінуін, белсенділігі мен ізденімпаздығын қамтитын танымдық, еріктік сезімталдық үдерістер мен мотивтері бірлігі нәтижесінде оқушылардың интеллектуалды, жеке қасиеттерін және кәсіби біліктерін дамытатын оқу материалының мазмұны мен қажетті көлемін игеруді көздейтін жан-жақты оқу-зерттеу жұмысы жайлы тоқталады. Мақалада оқушылардың оқу-танымдық дербестігі, шығармашылық және оқу-зерттеушілік іс-әрекеті қарастырылады.

Тірек сөздер: танымдық, зерттеу, белсенділік, жоба, ғылыми мақала, жаратылыстану, қызығушылық.

Бүгінде жалпы білім беру мектебі - бұл болашақтың мектебі, ол заманына сай даму дәрежесіне жетуі қажет, қазіргі өмір қоятын талаптарына жауап беруі керек. Жаңа замандағы мектепті тиімді басқару үшін қажетті білім саласындағы заманауи үдерістердің қарама-қайшылықтары мен күрделілігі мұғалімнің зерттеу мәдениетінің белсенді болуын талап етеді.

Оқушылардың танымдық белсенділігі мәселесі педагогика ғылымы мен практикасының ең көкейкесті проблемаларының біріне жатады.

Адамдар өмірінің барлық салаларында- материалдық өндірісте, қоғамдық қатынастарда болып жатқан терең өзгерістер мектеп бітірушілерден, қазіргі білім беру жүйесінен ақыл- ой мен дененің жоғары дамуын, өндірістің ғылыми-техникалық және экономикалық негізін терең білуді талап етеді. Нарықтық экономика жағдайында адамның кәдеге асуының шешуші факторы оның белсенділігі, жаңа әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастарда өз позициясын табу қабілеті болып табылады. Сондықтан қазіргі мектеп оқушылардың белсенділігін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Мұнда жетекші бағыт мектептегі іс- әрекеттің негізгісі -зерттеу іс- әрекетін қалыптастыру болып табылады.

Зерттеуші Б.Т.Абыканова [1] өзінің ғылыми жұмысында танымдық белсенділіктің үш компоненті оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде қамтылып, диалектикалық тұрғыда бір-бірімен өте тығыз байланыста болатындығын көрсетеді. Олар:

1. Мотивациялық-тұлғалық (өзін-өзі тану; өзіне-өзі сену, дамыту; өзінің танымдық қабілетін дамытуға және қызығушылығын қанағаттандыруға ұмтылу);

2. Мазмұндық-амалдық (тіректік білім; жалпы дидактикалық және арнайы дидактикалық дағдылар; білімін жетілдіру дағдысы);

3. Процессуалдық-еріктік (танымдық іс-әрекет үдерісінде кездесетін қиындықтарды жеңуге дайындық; өз бетінше жұмыс істей алу дәрежесі; танымдық белсенділікке ұмтылыс).

Жалпы білімнің жүйесі қоғамдық дамумен бірге дамып, онымен бірге үнемі өзгеріп отырады. Қоғамдық үдеріс сараланған сайын жалпы білімнің міндеттері де өсе түспекші. Елдегі әлеуметтік-саяси жаңғырулар мектептегі білім беру мазмұнына да үлкен өзгерістер әкелуде. Демократиялық бағыттағы ақпараттық сауатты, сын тұрғысынан ойлау қабілетіне ие бүгінгі оқушының білім алудың дәстүрлі үдерістері деңгейінен әлдеқайда алға шығып бара жатқаны сөзсіз. Осындай оқушылардың білімін ары қарай дамыту үшін бүгінгі ұстазға ең қажетті үдеріс – технологиялық бетбұрыс. ҚР жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартындағы жалпы орта білім мазмұнында былай делінген: «Оқытудың негізгі сатысының міндеттеріне оқушылардың жеке тұлға ретінде тәрбиеленуіне, қалыптасуына, олардың бейімділігінің, қызығушылығы мен қабілеттерінің дамуына жағдай туғызу жатады. Оқытудың жоғарғы сатысының міндеттеріне саралап оқыту негізінде оқушылардың танымдық қызығушылығын, шығармашылық қабілеттіліктерін дамыту, өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыру жатады» [2].

Зерттеу тақырыбына жастардың жасына, психологиясына байланысты белгілі бір талаптар қойылады. Жасөспірімдердің білім деңгейінің әлі де жеткіліксіздігіне, көзқарастың толық қалыптаспағанына, өзіндік талдау деңгейлерінің толық дамуына байланысты оларға зерттеу саласында көп тапсырма беру олардың жалпы білім деңгейіне, дамуына нұқсан келтіруі мүмкін. Сондықтан ғылымның кейбір мәселелерін зерттеуді мектептерде жүргізу тиімді болмауы да мүмкін. Мұндай ғылыми мәселелер оқушылардың жобалау, зерттеу жұмыстарын жүргізудің жалпы талаптарын қанағаттандыруы қажет.

Ғылыми мәселелерде зерттеу шамаларына әсер ететін факторлар көп және күрделі болады. Мұндай мәселелерді талдау кең білімді және ғылыми интуицияны қажет етеді, оларды білім үдерісінде қолдану аса қиындықты тудырады, сондықтан тиімді болмауы мүмкін.

Қазіргі кезеңде зерттеу нәтижесін көрсете білудің маңызы барлық жұмыстар үшін аса зор. Зерттеу жұмысының нәтижесін көрсетудің бірнеше қалыпты көрсеткіштері бар: тезистер, ғылыми мақала, ауызша баяндама, диссертация, монография, мақала. Осы әр көрсеткіштің тілі, көлемі, құрылымы анықталған. Нәтижелерді көрсетуде жетекші мен оқушы алдын ала қай жанрда жұмыс істейтінін анықтап алулары керек, содан кейін сол жанрдың талаптарына сәйкес жұмыс істеулері тиіс. Қазіргі кездегі жастар конференцияларында қолданылатын жанрлар: тезистер, мақалалар, баяндамалар. Жанрлардың бұл түрінде зерттеу жұмыстарының нәтижелелері ғана емес, сонымен қатар рефераттар немесе сипаттау жұмыстары да берілуі мүмкін.

Жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар саласындағы оқушылардың шығармашылық жұмыстарының жіктелуі. Конференциялар мен конкурстарға берілген жұмыстарды мынадай түрлерге бөлуге болады:

- проблемалық-реферативтік — бірнеше әдебиет көздеріне негізделіп жазылған, әр көздердің деректерін салыстырып, қойылған мәселе бойынша өз көзқарасын қалыптастыратын шығармашылық жұмыстар;

- эксперименттік — ғылымда сипатталған және белгілі нәтижесі бар шығармашылық жұмыс. Көбінесе суреттеу түрінде беріледі және нәтиженің ерекшеліктеріне өзіндік түсініктеме бере алатын шығармашылық жұмыстар;

- табиғи және суреттемелік — белгілі бір құбылысты бақылауға және сапалы сипаттауға бағытталған шығармашылық жұмыстар. Ғылыми жаңалықтың элементтері болуы да, болмауы да мүмкін. Айырмашылық ерекшелігі зерттеудің әдістемесінің болмауы мүмкін. Табиғи жұмыстардың бірі ретінде қоғамдық-экологиялық бағыттағы жұмыстарды атауға болады. Соңғы кезде «экология» терминінің тағы бір лексикалық мағынасы пайда болды: қоршаған ортаның антропогендік ластануына қарсы қозғалыс экологиялық деп айтылатын болды. Бұл бағытта жасалған зерттеу жұмыстары, көбінесе, оларда ғылыми әдістің жоқтығын көрсетеді.

- зерттеулік — ғылыми тұрғыдан қарағанда нақты әдістемелік негізде жасалған және осы әдістеме бойынша алынған эксперименталдық материалдар бар және осы материалдар негізінде зерттеу құбылысы бойынша талдау және қорытынды жасалған шығармашылық жұмыстар. Мұндай жұмыстардың ерекшеліктері – зерттеу бойынша анықталатын нәтижелердің алдын-ала белгісіздігі [3].

Жалпы білім беру ұйымдарындағы ұйымдастырып оқыту – жалпы және қосымша білімнің интеграцияланған бағдарламалар шеңберінде жүргізілетін зерттеу іс-әрекеттері болып табылады. Бұл

жағдайда зерттеулік іс-әрекет типтік оқу жоспарына кірген курстар (инварианттық компонент), мектеп компонентіндегі курстар; қосымша білімдегі курстар, теориялық және практикалық даярлық жүйесі, каникулярлық уақытта сыртқа шығатын ісшаралар (экскурсиялар, экспедициялар) кезіндегі өзіндік зерттеу жұмыстары негізінде жасалады. Зерттеулік іс-әрекеттер технологиясының негізінде бейіндік мектеп моделі жалпы мектеп немесе қосымша білім ұйымы мен жоғары оқу орындарының базасында іске асырылатын болады.

Оқушылардың зерттеу іс-әрекеті қосымша білім технологиясына ұқсас болып табылады, себебі оның қосымша білімге тән екі белгісі бар:

- жұмыс қойылған мәселенің ерекшелігіне байланысты нақты білім алушының икемділігіне қарай жасалады;

- педагог пен оқушының жеке жұмыс түрі ретінде топтық және жеке сабақтар мен консультациялар, семинарлар мен конференциялар есепке алынады [3, 15].

Білім беру үдерісіндегі әр қатысушы оқушылардың осы іс-әрекетін жоспарлауда және ұйымдастыруда өз жұмысын жақсы меңгеруі қажет.

6-7-ден 11-12-ге дейінгі жастағы балалардың танымдық іс-әрекетін белсендіру үдерісін зерттегенде, міндетті түрде оқушылардың жас және дербес ерешеліктерін және әрбір пәнді оқытудың өзіне тән ерекшеліктерін есепке алу керек.

Балада жаңа психологиялық құрылымдардың пайда болуы міндетті түрде баланың өз белсенділігімен байланысты. Жаңа құрылым, тіпті ол оқыту үстінде, мысалы, тәсіл үстінде сырттан берілсе де, іс-әрекетке еңгізілуі, осы іс-әрекетті өзгеріске түсірумен байланыстырылуы тиіс.

Белгілі бір материалды игерудің өзі түрліше жүзеге асады, демек, баланың даму дәрежесіне қарай түрлі педагогикалық шарттарды талап етеді. Игеру үдерісінде бала бағыттылық, сана және іс-әрекет ерекшеліктері бар жеке адам ретінде көрінеді. Баланың жеке басының негізгі жақтарының дамуы игеру механизмдерінің өзгерісін туғызады, бұлар оқыту әдістерінде көрінуге тиіс. Мысалы, белгілі бір жастағы балаларға тән жетекші бағыттылық ерекшеліктері ескеріліп отырылуы қажет. Мектепке дейінгі шақта көптеген аса маңызды жаңа құрылымдардың ойын әрекеті негізінде пайда болатыны белгілі. Сондықтан бұл арада сабақтар көбінесе дидактикалық ойын түрінде өтеді; мұнда баланың жаңа білімдер мен тәсілдерге ие болу үстіндегі белсенділігі неғұрлым көбірек дәрежеде көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абыканова, Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың дидактикалық шарттары. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 31 с.

2. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандарты // <http://www.edu.gov.kz/>

3. Жобалау және зерттеу қызметі негізінде 12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 45

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна

Шопанбекова Газиза Жокеновна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье исследуемая деятельность учащихся представляет собой комплексную учебно-исследовательскую работу, предполагающую овладение необходимым объемом и содержанием учебного материала, развивающего интеллектуальные, личностные качества и профессиональные умения учащихся в результате единства познавательных, волевых чувственных процессов и мотивов, включающих в себя познавательную любознательность, активность и любознательность личности. В статье рассматривается учебно-познавательная самостоятельность, творческая и учебно-исследовательская деятельность учащихся.

Ключевые слова: познавательные, исследовательские, деятельностные, проектные, научные статьи, естественно-научные, любознательные.

Sarbassova Kalimash, Shopanbekova Gaziza
PE «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
FEATURES OF THE FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS
THROUGH RESEARCH ACTIVITIES

Annotation. In the article, the research activity of students is a comprehensive educational and research work, which provides for mastering the content and necessary volume of educational material that develops intellectual, personal qualities and professional skills of students as a result of the unity of cognitive, volitional processes and motives, including the need for cognitive interest, activity and curiosity of the individual. The article examines the educational and cognitive independence, creative and educational and research activities of students.

Key words: cognitive, research, activity, project, scientific article, natural science, interest.

List of references:

1. Abykanova, B. T. Didactic conditions for increasing cognitive activity of students using computer technology. - Almaty: Kazakh University, 2005. - 31 P.
2. Obligatory standard of education of the Republic of Kazakhstan // <http://www.edu.gov.kz/>
3. Formation of functional literacy of students in the conditions of 12-year education on the basis of project and research activities. Methodical manual. - Astana: National Academy of Education named after Y. Altynsarin, 2013. - 45

УДК 372.4
МРНТИ 14.01.85

Сафарова Натаван Бахрамовна

safarova079@mail.ru

Әукен Айнаш Орынбасаровна

kosan_92@mail.ru

**Қарағандинский университет имени академика Е. А. Букетова,
Қарағанда, Республика Қазақстан**

**ФОРМИРОВАНИЕ БЕРЕЖНОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ
У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Повышение бережного отношения учащихся к окружающей среде на сегодняшний день является одним из основных направлений работы с молодежью. Эффективность воспитательной работы будет настолько высокой, что мы начнем быстрее формировать у детей экологическую культуру и начнем устанавливать связи и зависимости с научной точки зрения на этот процесс, то есть с четким определением всех его ветвей. Цель экологического воспитания-формирование ответственного отношения к окружающей среде, построенного на основе экологического сознания. Это означает соблюдение морально-правовых принципов природопользования и пропаганду идей его оптимизации, активную деятельность по изучению и охране природы своей территории. Ответственное отношение к природе-сложная характеристика человека. Это означает понимание закономерностей природы, определяющих жизнь человека, проявляющееся в соблюдении нравственно-правовых принципов природопользования, активной творческой деятельности по изучению и охране окружающей среды, пропаганде идей правильного природопользования, борьбе со всем, что негативно влияет на окружающую природу.

Ключевые слова: бережное воспитание; воспитание; отношение к природе; младшие школьники; экологические проблемы; экологическое воспитание; экологическая культура.

Глобальные экологические проблемы поставили перед школьной практикой новые задачи воспитания молодого поколения в духе бережного, ответственного отношения к природе, рационального природопользования и защиты природных богатств. Для того, чтобы эти требования стали нормой поведения каждого человека, нужно с детских лет целенаправленно прививать чувство ответственности за состояние окружающей среды, бережного отношения к природе. В казахстанских школах должен появиться новый предмет – экологическое образование, так как нужно «заниматься проблемами экологии». «Нам нужно заниматься проблемами экологии, которые становятся все более актуальными с общественной точки зрения». Об этом сообщил Президент Республики Казахстан Касым - Жомарт Кемелевич [1].

Экологическое образование достигается в результате целенаправленного, систематического обучения. В процессе изучения различных школьных предметов, учащиеся обогащаются экологическими знаниями, если учитель обращает внимание на связь своего предмета с жизнью.

Нравственное и эстетическое воспитание акцентирует внимание детей на природе, любви к ней и наслаждении ее красотой. Общественно полезный труд учит школьников экологическому труду. Например, посадка дерева, уход за садом и цветником, уборка территории от сухих листьев и так далее. Эта взаимосвязь и обусловленность различных видов деятельности определяют систему экологического образования [2].

В рамках реализации государственных задач по созданию благоприятных условий для целенаправленного процесса экологического образования и воспитания образовательных организаций разработаны программы в современной системе школьного образования, особенно на уровне начального общего образования, в которых цели и задачи экологического образования в полной мере реализуются в контексте предмета «естествознание», в том числе формирование сознательного, бережного отношения к природе у учащихся начальных классов. Формирование бережного отношения к природе происходит в основном на уроках предмета «Естествознание» и может быть эффективным в условиях целенаправленной и систематической педагогической деятельности с использованием различных видов работы, в том числе практико-ориентированных. Формирование бережного отношения к природе приходится на этап обучения детей в начальной школе (7-10 лет), поскольку по определению педагогов и психологов, этот возрастной период считается наиболее благоприятным периодом в жизни человека, создающим условия для формирования определенных психологических качеств и поведения. (Л.С.Выготский, О.В.Запорожец). Поэтому в начальной школе особое внимание следует уделять основам бережного отношения к природе.

В учебном процессе учитель должен учитывать все возможные уровни ответственности учащихся, находить соответствующие методы оценки, поощрения, выговора и отношения учащихся, развивать их способности и готовность стать субъектами ответственности за целое и природу.

Эффективность формирования внимательного отношения, ответственности студента зависит от того, насколько в образовательном процессе учитываются основные звенья превращения общественных отношений в компоненты внутренней структуры личности: социальные отношения - потребности-интересы-цели-мотивы-установки-ценностные ориентации. Экологическое сознание определяется как совокупность взглядов, теорий и эмоций, которые отражают проблемы взаимоотношений общества и природы с точки зрения их наилучшего решения в соответствии с определенными социальными и природными вероятностями. Экологическое сознание предполагает такую реформу взглядов и мнений человека, чтобы изучаемые им экологические нормы стали нормами его поведения по отношению к окружающей природе. Сознание - это единство знания и опыта. Поэтому приобретение экологических знаний должно сопровождаться эмоциональными переживаниями учащегося и способствовать формированию у него экологических убеждений как основной составляющей экологической ответственности [3].

Педагогический процесс должен быть направлен на формирование психологических качеств личности, например, интереса к познанию ее законов, потребности в общении с природой, причин природоохранной деятельности и поведения (ведущего, стабильного, сознательного); убеждения в социальной обусловленности отношения людей к природе, необходимости управления природными явлениями.

В качестве конечной цели, обучение предполагает усвоение учащимися связей человек-человек, человек-природа, человек-общество, человек-история, которые в целом отображают связь человек-мир.

Конкретную цель бережного отношения младших школьников к природе можно сформулировать следующим образом: формирование эмоционально-нравственного научно-познавательного, по сути – активного отношения к окружающей среде, здоровью, основанного на единстве рационального и чувственного познания социальной и природной среды человека. Это выражение представляет собой целостное восприятие, основанное на психофизиологических особенностях учащихся начальной школы, таких как эмоциональная чувствительность и врожденное любопытство; желание овладеть методами изучения правил и норм поведения в природе и обществе в природной и социальной среде, научиться помогать природному населению [4].

На современном этапе проблемы его традиционного взаимодействия с людьми превратились в глобальную экологическую проблему. Если люди в ближайшем будущем не научатся быть внимательными к природе, они уничтожат самих себя. А для этого необходимо воспитывать экологическую культуру и ответственность. Экологическое образование должно начинаться в возрасте начальной школы, потому что знания, полученные в это время, могут стать еще более сильными убеждениями.

Проблема сосуществования общества и природы всегда занимала сознание человечества. С раннего возраста дети должны знать, как относиться к окружающей среде вокруг нас. Поэтому с раннего детства взрослые должны хорошо заботиться о детях. Учителя вместе с родителями должны понимать важность экологического образования для детей, начиная с начальной школы.

Для устойчивого развития в системе образования экологическое образование должно носить характер моделирования, прогнозирования и структурирования будущего, и должен работать механизм анализа учебного материала на соответствие его целям и принципам неизменного развития. Поэтому очевидно, что образование должно быть переориентировано на новые универсальные принципы, ценности и цели, соответствующие новой цивилизованной парадигме [5].

Вопросы ценностного отношения к природе, слаженности отношений человека и окружающей среды, а также вопросы экологической нравственности, экологического взаимодействия рассматривались многими учеными, в том числе Н.А. Бердяевым, В.И. Вернадским, И.В. Киреевским, В.С. Соловьевым, Н.Ф. Федоровым, П.А. Флоренским, А.С. Макаренко, С.Т. Шацким, В.А. Сухомлинским и др [6].

Как отмечает И.Н. Гелетканич, в основе ценностного отношения к познанию природы лежит сформированность слаженных отношений человека с окружающей его природой, освоение норм экологической нравственности, экологического взаимодействия [6].

Выдающиеся педагоги А.С. Макаренко, К.Д. Ушинский, С.Т. Шацкий, В.А. Сухомлинский отмечали, что организация здорового и целесообразного педагогического процесса вне природы, вне нравственных, эстетических взаимосвязей с ней практически невозможна.

Соглашаясь с И.Д. Зверевым, мы можем отметить, что младший школьный возраст является наиболее благоприятным периодом для формирования основ экологической культуры, т. к. в этот период развития ребёнка интенсивно формируются свойства и качества личности, которые находят её сущность в будущем. [7].

Экологическое образование является самым важным в наше время. Студенты, получившие определенные экологические идеи, более внимательны к природе. В будущем это может оказать влияние на улучшение экологической ситуации в нашем регионе и стране.

Экологическое образование, направленное на воспитание ответственного отношения к окружающей природной среде, является основным и обязательным компонентом общеобразовательной подготовки учащихся.

Изучение естественных наук обогащает кругозор, развивает у детей наблюдательность, мышление, прививает бережное отношение и любовь к природе, закладывает основы экологического образования.

Повышение экологической культуры школьников, вооружение их навыками экономного, бережного использования природных ресурсов, формирование активной нравственной позиции по отношению к природе, ответственности за судьбу общего дома – планеты Земля – вот главное в этой работе. Очень важно донести до студентов идею Артуана де Сент-Экзюпери: «Вот мы, дитя одного корабля под названием Земля», а это значит, что с него некуда двигаться. Если у человечества нет сил, средств и разума, чтобы ладить с природой, то в мертвом, пыльном неживом месте, возможно, стоит установить надгробия с печальной надписью: «Каждый желает себе только лучшего!»

Для решения этих задач разработана программа экологического образования на краеведческой основе. Начальная школа занимает здесь важное место, так как она закладывает основы взаимодействия человека с природой и социальной средой.

Одним из важнейших условий формирования экологической культуры на краеведческой основе является пристальное наблюдение детей за объектами и явлениями природы. Поэтому определяется состав объектов и явлений, которые могут наблюдаться непосредственно в природной среде, и их временные параметры. Результаты наблюдений фиксируются, обобщаются в «календарях природы» и дневниках. Основу практической работы составляют экскурсии, на которых студенты знакомятся с объектами краеведения и их экологическим состоянием. Каждая экскурсия вызывает эмоции, создает хорошее настроение, формирует дружеские отношения в группе детей.

Переплетение экологии и краеведческой работы позволяет расширить границы познания учащихся, средствами предметного освоения окружающего мира как бы по спирали – от родного «гнезда», родного края к Отечеству.

В ходе такой эколого-краеведческой работы дети духовно обогащаются через общение с природой, раскрываются личностные качества ребенка, его внутренний мир, отношение к одноклассникам.

Современный этап гуманизации образования ориентирован на развитие экологической культуры детей дошкольного и младшего школьного возраста. Развитие экологической культуры-это развитие экологического сознания, экологической чувствительности к природе в повседневном общении с ней, педагогического общения.

Ежедневное осознание природы, ее присутствие способствует развитию интеллектуальной, эмоциональной, продуктивной и практической деятельности, а также психологическому, физическому и духовному развитию. В умственном развитии улучшается восприятие, эмоции и представления. Процесс формирования детского восприятия как сложного биологического механизма связан с функцией памяти, слов и словосочетаний. На ранних стадиях развития процесс восприятия связан с моторикой. Из этого следует, что чем чаще дети входят в природу, тем быстрее происходит развитие всех психических функций личности и сложных мозговых процессов.

Формирование экологического сознания необходимо для того, чтобы экологическое образование не было необоснованным. Когда экологически образованный человек осознает, в какой степени те или иные действия наносят вред природе, он формирует свое отношение к этим действиям и решает вопрос об их правомерности. Если человек экологически образован, нормы и правила экологического поведения приобретают прочную основу и становятся убеждениями этого человека [8].

В организации экологического воспитания очень важно определить тип отношения ребенка к природе, что дает основание для создания соответствующей технологии педагогической деятельности. Для детей младшего школьного возраста характерно особое единство знаний и опыта, что позволяет говорить о возможности формирования надежных основ ответственного отношения к природе. Интерес к темам, касающимся неживой и особенно дикой природы, появляется очень рано.

Младший школьный возраст-оптимальный этап любви младших школьников к природе. Любовь к природе предполагает бережное отношение к ней, бережное отношение к ее богатству, рациональное использование природных ресурсов.

Список литературы:

1. <https://liter.kz/prezident-pro-ekologiyu/> (дата обращения: 10.07.2020)
2. Птушкина О.В. Нет ничего прекраснее рябины/О.В.Птушкина// Начальная школа. – 2012. - №5. – С.89-91.
3. Алексеев С.В. Идея ценности в системе экологического образования младших школьников / С.В.Алексеев, Л. В. Симонова // Начальная школа. – 2011. – № 1. – С. 19-22.
4. Землянская Е.Н. Учебные проекты младших школьников/ Е.Н.Землянская// Начальная школа. -2005. - №9. – С.55-59
5. Цветкова И. В. Экологический светофор для младших школьников: методическое пособие по воспитанию экологической культуры детей младшего школьного возраста / И. В. Цветкова. – Москва: Владос, 2013. – 256 с.
6. Гелетканич И.Н. Моделирование формирования ценностного отношения к познанию природы/ И.Н.Гелетканич // Начальная школа. -2015. — №12. – С.72-75.
7. Зверев И. Д. Экология в школьном обучении. Новый аспект образования / И. Д. Зверев. – Москва: Знание, 1980. – 96 с.
8. Экологические занятия/ Н.С. Дежникова, Л.Ю. Иванова и др.- М.: Пед. Об.-во России, 2000.- 64с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Сафарова Натаван Бахрамқызы
Әукен Айнаш Орынбасарқызы**

**Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ТАБИҒАТҚА ҰҚЫПТЫ ҚАРАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Оқушылардың қоршаған ортаға ұқыпты қарауын арттыру бүгінгі күні жастармен жұмыстың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Тәрбие жұмысының тиімділігі соншалықты жоғары болады, біз балаларда экологиялық мәдениетті тезірек қалыптастыра бастаймыз және осы процеске ғылыми тұрғыдан, яғни оның барлық тармақтарын нақты анықтай отырып, байланыстар мен тәуелділіктерді орната бастаймыз. Экологиялық тәрбиенің мақсаты-экологиялық сана негізінде құрылған қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру. Бұл табиғатты пайдаланудың моральдық-құқықтық қағидаттарын сақтауды және оны онтайландыру идеяларын насихаттауды, өз аумағының табиғатын зерттеу мен қорғау бойынша белсенді қызметті білдіреді. Табиғатқа жауапты көзқарас-адамның күрделі сипаттамасы. Бұл адам өмірін анықтайтын табиғат заңдылықтарын түсінуді, табиғатты пайдаланудың моральдық-құқықтық принциптерін сақтауда,

қоршаған органы зерттеу мен қорғаудағы белсенді шығармашылық қызметте, табиғатты дұрыс пайдалану идеяларын насихаттауда, қоршаған ортаға теріс әсер ететін барлық нәрселермен күресуде көрінеді.

Тірек сөздер: ұқыпты тәрбие; тәрбие; табиғатқа деген көзқарас; кіші мектеп оқушылары; экологиялық мәселелер; экологиялық тәрбие; экологиялық мәдениет.

Safarova Natavan, Auken Ainash

Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

FORMATION OF A CAREFUL ATTITUDE TO NATURE AMONG YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Increasing the careful attitude of students to the environment today is one of the main areas of work with young people. The effectiveness of educational work will be so high that we will begin to form ecological culture in children faster and begin to establish connections and dependencies from a scientific point of view on this process, that is, with a clear definition of all its branches. The purpose of environmental education is the formation of a responsible attitude to the environment, built on the basis of ecological consciousness. This means observing the moral and legal principles of nature management and promoting the ideas of its optimization, active activity in the study and protection of the nature of its territory. Responsible attitude to nature is a complex characteristic of a person. This means an understanding of the laws of nature that determine human life, manifested in compliance with the moral and legal principles of nature management, active creative activity in the study and protection of the environment, propaganda of the ideas of proper nature management, the fight against everything that negatively affects the surrounding nature.

Keywords: careful upbringing; upbringing; attitude to nature; younger schoolchildren; environmental problems; environmental education; ecological culture.

List of references:

- 1 <https://liter.kz/prezident-pro-ekologiyu/> (accessed: 10.07.2020)
- 2 Ptushkina O.V. There is nothing more beautiful than mountain ash / O.V.Ptushkina// Elementary school. - 2012. - No.5. - pp.89-91.
- 3 Alekseev S. V. The idea of value in the system of environmental education of younger schoolchildren / S.V.Alekseev, L. V. Simonova // Elementary school. - 2011. - No. 1. - pp. 19-22.
- 4 Zemlyanskaya E.N. Educational projects of younger schoolchildren/ E.N.Zemlyanskaya// Elementary school. - 2005. - No.9. - pp.55-59
- 5 Tsvetkova I. V. Ecological traffic light for younger schoolchildren: a methodological guide for the education of ecological culture of children of primary school age / I. V. Tsvetkova. - Moscow: Vlado, 2013. - 256 p.
- 6 Geletkanich I.N. Modeling of the formation of a value attitude to the knowledge of nature/ I.N.Geletkanich // Elementary school. -2015. - No.12. - pp.72-75.
- 7 Zverev I. D. Ecology in school education. A new aspect of education / I. D. Zverev. - Moscow: Znanie, 1980. - 96 p.
- 8 Ecological classes/ N.S. Dezhnikova, L.Y. Ivanova, etc. - Moscow: Pedagogical Institute of Russia, 2000.- 64s.

УДК 159.96

МРНТИ 15.21.41

Эльрих Ирина Владимировна

elrih_irina@mail.ru

Кучмасова Ольга Владимировна

ov-ku@mail.ru

АФ «Московский педагогический государственный университет»

Анапа, Россия

САМОРЕГУЛЯЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ ПЕДАГОГА КАК УСЛОВИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье авторами рассматривается актуальность такой проблемы, как саморегуляция функциональных состояний и ее значение в целостностном профессиональном развитии педагога. Современная система образования требует активных, коммуникативных, самостоятельных, творческих, способных принимать решения и добиваться соответствующих результатов педагогов, в связи с чем приоритетным для высшей школы сегодня должно стать создание условий, среди которых саморегуляция психических состояний является значимым условием личностно-профессионального совершенства преподавателей.

Ключевые слова: саморегуляция, функциональные состояния, профессиональное развитие, образовательный процесс, эмоциональное перенапряжение, информационная нагрузка, профессиональные деструкции, психические состояния.

Проблема функционального состояния педагогов работающих в системе высшего и средне специального образования напрямую связана с эффективностью и совершенствованием их профессиональной деятельности. Профессия преподавателя требует от него терпения, эмоционального благополучия, создания благоприятного психологического климата и борьбы с негативными последствиями межличностного взаимодействия – конфликтом, неблагоприятием, усталостью, что проявляется в отношениях с коллегами и студентами. Представители высших учебных заведений испытывают постоянно увеличение информационной нагрузки, эмоциональное перенапряжение и необходимость быстрого решения разнообразных педагогических задач. Всё это требует создания таких условий, при которых педагоги могли бы управлять своим функциональным психическим состоянием, поскольку от них зависит продуктивность учебно-воспитательного процесса высшей школы.

В связи с чем, актуальным является поиск научно обоснованных возможностей управления функциональным психическим состоянием педагогов в процессе обучения и воспитания студентов посредством саморегуляции. Саморегуляция очень важная составляющая профессиональной деятельности педагогов – это способность контролировать свое психическое состояние с целью нахождения оптимального решения в сложившейся педагогической ситуации. Овладение методами и приемами психической саморегуляцией позволит педагогам управлять собственным эмоциональным состоянием путем воздействия педагога на самого себя, что и является одним из условий успешного самосовершенствования.

Большое внимание проблеме саморегуляции уделяли К.А.Альбуханова-Славская, М.И.Борщевский, Л.Г.Дикая, О.А.Конопкин, А.О.Прохоров, В.И.Моросанова, Е.Останкина, С.Л.Рубинштейн и др. Следует отметить, что сегодня нет единого мнения в трактовке понятия «функциональная саморегуляция». В широком смысле слова термин «саморегуляция» обозначает один из уровней регуляции живых систем, характеризующийся использованием психических средств отражения и моделирования реальной действительности [1].

Значительный вклад в исследование саморегуляции психических состояний внесла Л.Г.Дикая [2], которая считала, что психическая саморегуляция функционального состояния в напряженных и стрессовых ситуациях профессиональной деятельности - это вид деятельности субъекта, включающий в себя следующие блоки психологической системы деятельности - мотивы, цели, программы и др.

Один из первых основоположников психологии саморегуляции О.А.Конопкин, автор нормативной модели и теории осознанной саморегуляции, обосновал роль сознательной саморегуляции как критерия субъективности. Он также отметил, что «психическая осознанная саморегуляция раскрывается как наиболее системная и всеобщая форма субъектной психической активности, реализуемая всем арсеналом психического развития человека и являющаяся результатом и критерием общего психического развития человека, его развития как личности и как субъекта деятельности, общения, самосознания и поведения в целом» [3].

Взгляды еще одного ученого в области механизмов саморегуляции психических состояний А.О.Прохорова, основываются на том, что возникновение психического состояния обусловлено взаимоотношениями психологических макросистем: ситуации, личности и смысла. По его мнению, достижение уравновешенности человека со средой становится возможным, благодаря функционированию целостного системно-организационного механизма, состоящего из связанных между собой личностных смыслов, субъектных особенностей и ситуаций [4].

«По существу, развитие индивидуальности как субъекта - это развитие целостной системы саморегуляции, а точнее, ее проекций на все более высокие уровни индивидуальности человека. И в этом смысле важнейшим критерием является становление психической регуляции - сначала произвольной, а затем осознанной», - констатирует В.И.Моросанова. Далее она подчеркивает, что «возможно и необходимо использование показателей развития индивидуальной саморегуляции как интегральных показателей психического развития» [5].

Описание основных тенденций психологии саморегуляции позволяет сделать вывод о многообразии подходов и сближении позиций исследователей. Важный момент в расширении области прикладных проблем, в решении которых психология саморегуляции показала состоятельность и необходимость.

Несомненно, результативность профессиональной деятельности педагогов высшей школы во многом зависит от их целеустремленности, психолого-педагогической культуры и реализации профессиональных задач, а также их психического состояния. В связи с неблагоприятной

эпидемиологической обстановкой во всем мире, содержание и условия деятельности преподавателей высшей школы постоянно изменяются - переход на дистанционное обучение требует активных, коммуникативных, самостоятельных, творческих, способных принимать решения и добиваться соответствующих результатов педагогов.

Сегодня педагоги работают в условиях высокой ответственности и свободы профессиональной деятельности, при этом особое внимание уделяется их личностным качествам. Профессиональное развитие преподавателя включает в себя построение карьерных планов, реалистичность профессиональных достижений, повышение педагогического мастерства, ощущение удовлетворенности от педагогической деятельности и стабильность занимаемой должности.

Влияние профессии на становление и развитие личности преподавателей носит дихотомический характер. С одной стороны, профессиональная деятельность оказывает положительное влияние на психику педагогов, направляет развитие личности и формирует важнейшие аспекты их индивидуальности, а с другой - оказывает негативное влияние на человека, нарушает его целостность, снижает его независимость и устойчивость. Это обусловлено тем, что осваивая педагогическую профессию, преподаватели интенсивно развивают те качества, которые приводят к продуктивному результату деятельности и способствуют успешному ее осуществлению. Однако структуры, которые не участвуют в этом процессе изменяются: подавляются, разрушаются и деформируются [6].

Таким образом, можно констатировать, что на стадии профессионализации у субъекта труда неизбежно развиваются профессиональные деструкции. Профессиональные деструкции преподавателей - это образующиеся в процессе осуществления педагогической деятельности негативные качества, меняющие профиль личности к дезинтеграции его профессионального и личностного развития, снижения продуктивности труда и эффективности взаимодействия с участниками педагогического процесса.

К профессиональным деструкциям относятся профессионально обусловленные деформации, акцентуации и профессиональное «выгорание». Профессиональное «выгорание» преподавателей обуславливается наличием рассогласования в ценностно-мотивационной сфере. Необходимость саморегуляции возникает в различных педагогических ситуациях, среди которых следует выделить основные:

- трудноразрешимая, новая или необычная проблема;
- дефицит времени на разрешение проблем;
- наличие альтернативных вариантов решения проблем;
- информационные перегрузки;
- состояние повышенного эмоционального напряжения, побуждающего к импульсивным поступкам;
- взаимоотношения с администрацией, коллегами и студентами;
- оценивание педагогической деятельности с угрозой авторитету и престижу;
- ожидание санкций за невыполнение педагогической деятельности.

В этих ситуациях для преподавателей особое значение приобретает не только результативность профессиональной деятельности, но и личное удовлетворение от процесса и результата педагогической деятельности, сохранение работоспособности, психического и физического здоровья. Поэтому приоритетным становится создание условий, среди которых саморегуляция функциональных психических состояний является значимым условием личностно-профессионального совершенства педагогов.

Саморегуляция - это системный процесс, который имеет многоуровневую детерминацию. Особенностью профессиональной саморегуляции является то, что преподаватель выступает как субъект педагогической деятельности, включенный в учебно-воспитательный процесс. В связи с чем возникает острая необходимость в разработке современных программ психологического сопровождения личностно-профессионального развития педагогов; подходов, методик и техник саморегуляции, с помощью которых можно получить психологическую помощь или самостоятельно сформировать навыки саморегуляции. Спектр использования психотехник саморегуляции весьма разнообразен и включает в себя:

- дыхательные техники, которые способствуют успокоению личности;
- релаксационные техники, которые снимают напряжение;
- медитативные техники, снимающие эмоциональное напряжение и останавливают поток мыслей; эти техники саморегуляции основаны на различных способах сосредоточения внимания (например, на каком-либо объекте, олицетворяющем покой);

- аутогенные техники, способствующие снятию эмоционального и мышечного напряжения, а также улучшают психическое состояние здоровья педагогов, повышают его работоспособность и увеличивают его педагогическую отдачу; любой педагог сможет освоить аутогенную тренировку и самостоятельно применять ее на практике;

- мотивационно-волевые техники, способствующие улучшению психологической устойчивости личности.

Овладение и систематическое использование преподавателями методов, приемов и способов саморегуляции помогут сформировать ценностные ориентации, снизить уровень профессионального «выгорания», ситуативной и личностной тревожности, уменьшить хроническое утомление, сознательно регулировать собственное эмоциональное состояние и поведение [7].

Реальность показывает, что педагоги, владеющие навыками осознанного саморегулирования, имеют определенные преимущества: менее конфликтны, живут в гармонии с самими собой и окружающим их миром; у них лучше развита социально-психологическая адаптация к постоянно изменяющимся условиям внешней среды; сами «снимают» негативные психические состояния, что улучшает их жизненный тонус, сохраняет психическое здоровье; имеют высокую продуктивность и успех в профессиональной деятельности.

Таким образом, развитие у педагогов навыков осознанного саморегулирования имеет практическую ценность, поскольку позволяют предотвратить личностные и профессиональные деформации, достичь гармонии с собой и окружающей действительностью. Развита саморегуляция способствует целенаправленности, профессиональному росту, концентрации внимания и направленности усилий на решении важных педагогических задач.

Список литературы:

1. Психология состояний: учебное пособие / ред. А. О. Прохоров. – М.: Когито-Центр, 2011. – 613 с. – (Университетское психологическое образование). – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=86253> – ISBN 978-5-89353-337-8.

2. Дикая Л.Г. Психологическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход) М.; ИП РАН, 2013 – 318 с

3. Конопкин О.А. Осознанная саморегуляция как критерий субъективности // Вопросы психологии № 3 за 2008 г., С.22-34

4. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А.О.Прохоров. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 350 с. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=86332> – ISBN 5-9292-0139-0.

5. Психология саморегуляции в XXI веке под ред. Моросановой В.И. – М.- СПб.; «Нестор-история», 2019. – 468 с.

6. Шаповалова В. С. Организация профессиональной деятельности психолого-педагогического направления: учебное пособие: в 2 частях / В. С. Шаповалова, О. И. Ефремова; под ред. В. С. Шаповаловой. - М.; Берлин: Директ-Медиа, 2021. – Часть 2. – 120 с. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=602468> – Библиогр.: с. 103-107. – ISBN 978-5-4499-2116-1.

7. Останкина Е. Основы психической саморегуляции: учебное пособие / Е. Останкина; науч. ред. В. Г. Маралов; Череповецкий государственный университет, Факультет биологии и здоровья человека. – Череповец: Череповецкий государственный университет (ЧГУ), 2020. – 126 с.: ил. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=434835> – Библиогр. в кн. – ISBN 978-5-85341-478-5.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Эльрих Ирина Владимировна, Кучмасова Ольга Владимировна
«Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті АФ

Анапа, Ресей

МУҒАЛІМНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫН ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ КӘСІБИ **ДАМУДЫҢ ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ**

Мақалада авторлар функционалды жағдайларды өзін-өзі реттеу және оның педагогтың тұтас кәсіби дамуындағы маңызы сияқты мәселенің өзектілігін қарастырады. Қазіргі білім беру жүйесі белсенді, коммуникативті, дербес, шығармашылық, шешім қабылдауға және оқытушылардың тиісті нәтижелеріне қол жеткізуге қабілетті, сондықтан жоғары білім беру үшін басымдық жағдай жасау керек, оның ішінде психикалық жағдайларды өзін-өзі реттеу педагогтардың жеке және кәсіби шеберлігінің маңызды шарты болып табылады.

Тірек сөздер: өзін-өзі реттеу, функционалды күйлер, кәсіби даму, білім беру процесі, эмоционалды шамадан тыс жүктеме, ақпараттық жүктеме, кәсіби деструктивті, психикалық күйлер.

Elrich Irina, Kuchmasova Olga
АФ «Москов педагогический университет», Анапа, Россия
SELF-REGULATION OF A TEACHER'S FUNCTIONAL STATES AS A CONDITION FOR THE
INTEGRITY OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

In the article, the authors consider the relevance of such a problem as self-regulation of functional states and its importance in the holistic professional development of a teacher. The modern education system requires active, communicative, independent, creative, capable of making decisions and achieving appropriate results of teachers, and therefore the priority for higher education today should be the creation of conditions, among which self-regulation of mental states is a significant condition for personal and professional excellence of teachers.

Keywords: self-regulation, functional states, professional development, educational process, emotional overstrain, information load, professional destructions, mental states.

List of references:

1. Psychology of states: textbook / ed. A. O. Prokhorov. - M.: Kogito-Center, 2011– - 613 p. - (University psychological education). - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=86253> - ISBN 978-5-89353-337-8.
2. Dikaya L.G. Psychological self-regulation of the functional state of a person (system-activity approach) M.; IP RAS, 2013 - 318 p
3. Konopkin O.A. Conscious self-regulation as a criterion of subjectivity // Questions of psychology No. 3 for 2008, pp.22-34
4. Prokhorov A. O. Self-regulation of mental states: phenomenology, mechanisms, patterns / A. O. Prokhorov. - M.: PER SE, 2005. - 350 p. - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=86332> - ISBN 5-9292-0139-0.
5. Psychology of self-regulation in the XXI century, ed. Morosanova V.I. - M.- St. Petersburg; «Nestor-history», 2019. - 468 p.
6. Shapovalov V. S. Organization of professional activity of psycho-pedagogical direction: textbook: in 2 parts / V. S. Shapovalova, O. Yefremov; under the editorship of V. S. Shapovalova. – M.; Berlin: Direkt-Media, 2021. – Part 2. – 120 p. – access Mode: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=602468> – Bibliogr.: S. 103-107. – ISBN 978-5-4499-2116-1.
7. Ostankina E. Fundamentals of mental self-regulation: a textbook / E. Ostankina; scientific ed. V. G. Maralov; Cherepovets State University, Faculty of Biology and Human Health. - Cherepovets: Cherepovets State University (ChSU), 2020. - 126 p.: ill. - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=434835> - Bibliogr. in the book - ISBN 978-5-85341-478-5.

УДК 377.8
МРНТИ 14.07.07

Эльрих Ирина Владимировна
elrih_irina@mail.ru
АФ «Московский педагогический государственный университет»,
Анапа, Россия
Таликова Галия Тюляковна
talikova_galya@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА В УСЛОВИЯХ
РЕАЛИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье авторами рассматривается актуальность такой проблемы, как развитие коммуникативных компетенций будущих учителей начальных классов в условиях реализации дистанционного обучения. Авторы показывают значение коммуникативной компетенции для современного педагога и в этой связи важность применения в дистанционном обучении комплекса психолого-педагогических мероприятий, которые способствуют межличностной коммуникативной деятельности. Основы коммуникативной компетенции учителя начальной школы базируются на системных изменениях педагогических знаний и умений, которые всегда направлены на процесс поиска оптимальных способов решения профессиональных и личностных ситуаций.

Ключевые слова: коммуникативные компетенции, дистанционное обучение, учитель начальных классов, коммуникативные способности, образовательный процесс.

Пандемия коронавируса, охватившая все мировое сообщество и ставшая одним из серьезнейших экзистенциальных глобальных рисков, повлекла за собой кардинальные изменения во всех сферах жизнедеятельности общества. В системе образования в том числе, происходят преобразования, инновационные изменения, целью которых является повышение конкурентоспособности образования и социально-инновационного потенциала общества в целом.

В условиях реализации дистанционного обучения осуществляется активный поиск новых приемов и способов улучшения подготовки специалистов, владеющих углубленными научными знаниями, исследовательским опытом, педагогическим мастерством, коммуникативными способностями. При этом также предъявляются высокие требования к профессиональной подготовке будущего педагога, его эрудированности, образованности и уровню культуры.

Один из способов решения данной задачи заключен в процессах реализации целенаправленного подхода к кадровой подготовке и становлению личности будущих учителей начальных классов путем формирования у студентов коммуникативных компетенций, что, в свою очередь, поможет им быть более конкурентноспособными в новых социально-экономических условиях на рынке труда.

Значимость овладения коммуникативными навыками в любой профессиональной деятельности достаточна актуальна, однако стоит отметить особую ее важность и необходимость в профессиональной деятельности педагога. Посредством коммуникативных умений происходит передача знаний ученикам, что является непосредственной целью образовательного процесса, более того, педагог представляет собой пример для каждого учащегося, особенно на этапе младшего школьного возраста, когда ребенок копирует образцы поведения значимого взрослого.

Сегодня профессиональное обучение ставит перед современными студентами задачу перестройки своей активности в соответствии с требованиями, где на первый план выходит самостоятельность. А в условиях дистанционного обучения, процент самостоятельности учебной деятельности студентов увеличивается в два раза. Отсюда следует, что успехи в обучении достигаются в том случае, если студент способен сознательно ставить перед собой учебные цели и добиваться их исполнения, видеть возможности дальнейшего профессионального совершенствования.

Определенно трудности сейчас возникают при выполнении заданий, усвоении знаний и применении их на практике, организации и распределении свободного времени для подготовки к занятиям и развитию коммуникативных способностей.

Анализ статей по проблемам осуществления дистанционного обучения позволил выделить основной недостаток в его реализации, который напрямую влияет на формирование коммуникативной компетенции будущих учителей, это отсутствие прямого очного общения между студентом и преподавателем. Парадигмальный подход, основанный на субъект-субъектных отношениях, подразумевает обучение, построенное на диалоге; ее главной отличительной чертой становится обмен мыслями и смыслами, что сложно реализовать в процессе дистанционного обучения [1].

В связи с этим, одной из наиболее значимых задач для современной высшей школы является формирование у студентов принципиально новых типов и форм мышления, которые помогут развитию у них познавательной активности, коммуникативной компетенции, а также способности адаптироваться к совершенствующимся формам обучения, к внедряющимся новшествам в структуре дисциплин, и самостоятельному поиску межпредметных связей. Сегодня под дистанционными образовательными технологиями понимаются технологии, осуществляемые главным образом с использованием телекоммуникационных и информационных устройств при опосредованном или не полностью опосредованном взаимодействии обучающегося и преподавателя. Именно коммуникативная компетентность в сочетании с дистанционным образованием призвана в высшей школе наделить обучающихся такими навыками и умениями, которые они смогут применить в своей будущей профессиональной деятельности.

С использованием дистанционных образовательных технологий в ходе учебного процесса развитие коммуникативной компетентности можно осуществлять с помощью комплекса психолого-педагогических мероприятий, которые способствуют пониманию проблем, возникающих в межличностной коммуникативной деятельности, а также усвоению умений и навыков регуляции поведения во всевозможных отношениях. Данный комплекс может быть направлен на расширение

поля вербальных и невербальных средств общения в области субъективных взаимодействий, создание ситуаций, расширяющих поведенческие реакции и ситуативную адаптивность, создание позитивной Я-концепции или переформирование когнитивных структур «Я образа».

Активное участие в веб-конференциях и семинарах различного уровня и направленности, прохождение дистанционных курсов, контакт со студентами на различных веб-страницах – все это способствует умению слушать, анализировать и делать выводы, отстаивать свою активную личную позицию.

Развитие коммуникативных компетенций с применением дистанционных образовательных технологий в системе высшего образования имеет прикладной характер:

- направлено на использование различных приемов в общении и на получение информации о причинах затруднения межличностного общения.

- развитие навыков и умений, направленных на умение контактировать в современном мире с использованием как вербальных, так и невербальных средств общения, способствующих становлению адекватной самооценки [2].

Коммуникативная составляющая всегда считалась определяющей в профессионально-педагогической компетентности учителя, ведь главным в профессиональной деятельности учителя является процесс общения с учениками. Без оптимально выстроенной ситуации общения педагога и воспитанника не может идти речь об эффективности образовательного процесса. Учитель начальных классов представляет собой пример для учащихся, в том числе манеры поведения, способа выражать свои мысли. Педагог должен обращать внимание на свою речь и на уроках, и при построении актов личностного общения с учащимися. При этом необходимо отметить важность коммуникативных навыков при общении учителя с родителями учащихся, с коллегами, с администрацией образовательного учреждения [3].

Процесс формирования коммуникативных компетенций при обучении будущих учителей начальных классов, методикам преподавания должен опираться на единую структуру умений, с учетом специфики коммуникативных компетенций.

Существует немало образовательных сред, которые могут стать базой для дистанционного курса, но широкое использование дистанционной платформы Moodle объясняется: - огромным мотивационным потенциалом; конфиденциальностью; большой степенью интерактивности обучения; отсутствием «ошибкобоязни»; возможностью многократных повторений изучаемого материала; модульностью; динамичностью доступа к информации; доступностью; возможностью самоконтроля; соответствии принципу развивающего обучения; индивидуализация; обеспечению наглядности и многовариантности представления информации. Все это помогает решить одну из основных задач современного образования - формирование у обучаемых коммуникативной компетенции [4].

Несомненно, существует множество технологий, способствующих развитию речевой деятельности будущих учителей начальных классов, но на современном этапе, когда информационная компетенция становится всё более востребованной, дистанционное обучение – это уже необходимость. Коронакризис послужил стимулом для инноваций в сфере профессионального образования. Исследовательские работы, направленные на сравнение дистанционного обучения с традиционным контактным показали, что дистанционное обучение может быть таким же эффективным, как и традиционное при использовании методов и технологий, обеспечивающих взаимодействие обучаемых между собой, обратную связь между педагогом и обучаемым, активность обучаемого на всех этапах познавательной деятельности.

Очевидно, что внедрение дистанционного обучения в систему образования будет расширяться по мере развития Интернет-технологий, обеспечивающих максимальную интерактивность. Думается, что главным при организации дистанционной формы обучения является создание электронных курсов, разработка дидактических основ, направленных на формирование коммуникативных компетенций студентов педагогических специальностей. Основа педагогической деятельности – это общение во всех его проявлениях, данный факт должен быть осознан каждым практикующим педагогом. В связи с изменением сути педагогического взаимодействия прорисовываются новые содержательные парадигмы в образовании будущих учителей.

Список литературы:

1. Технологии формирования коммуникативной компетенции в начальном образовании / О.Ю.Ашаева, С.А.Бабина, В.И.Белюсова [и др.]; под ред. Н.В.Кузнецовой, С.А.Бабиной; Мордовский государственный

педагогический университет имени М. Е. Евсевьева. – Саранск, 2020. - 115 с.: ил., табл. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=620933>. – Библиогр. в кн. – ISBN 978-5-8156-1252-5.

2. Зимулина Г.Д. Особенности развития коммуникативной компетентности с применением дистанционных образовательных технологий // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 4. Ч. 5 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2015/04/49024>.

3. Алиева Р. Р., Абдулкадыров У. У., Киреев С. М. Роль дистанционной формы обучения в современном образовании // Актуальные вопросы современной науки и образования: сборник статей. Материалы Международной научно-практической конференции (Россия, г. Махачкала, 25.12.2020 г.) / под ред. Ф. Н. Алипхановой; Дагестанский государственный педагогический университет. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2021. – С. 395-399. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=603035> – Библиогр. в кн. – ISBN 978-5-4499-1884-0. – DOI 10.23681/603035.

4. Шрамко К.И. Использование информационно-коммуникационных технологий при обучении студентов педагогических специальностей. Филологические аспекты начального образования: история, современность и перспективы развития: материалы Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых, г. Москва, 13 апреля 2019 г / под общ. ред. И. Л. Масандиловой; Московский педагогический государственный университет, Институт детства, Факультет начального образования. – эл. изд. – М.: Московский педагогический государственный университет (МПУ), 2019. – С. 6-10.: схем. – Режим доступа: – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=613618> – Библиогр. в кн. – ISBN 978-5-4263-0852-7.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Эльрих Ирина Владимировна

«Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті» АФ

Анапа, Ресей

Таликова Галия Тюляковна

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК

ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Мақалада авторлар қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту сияқты мәселенің өзектілігін қарастырады. Авторлар қазіргі мұғалім үшін коммуникативті құзыреттіліктің маңыздылығын және осыған байланысты тұлғааралық коммуникативті іс-әрекетке ықпал ететін психологиялық-педагогикалық іс-шаралар кешенін қашықтықтан оқытуда қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Бастауыш мектеп мұғалімінің коммуникативті құзыреттілігінің негіздері педагогикалық білім мен дағдылардағы жүйелі өзгерістерге негізделген, олар әрқашан кәсіби және жеке жағдайларды шешудің оңтайлы жолдарын іздеуге бағытталған.

Тірек сөздер: өзін-өзі реттеу, функционалды күйлер, кәсіби даму, білім беру процесі, эмоционалды шамадан тыс жүктеме, ақпараттық жүктеме, кәсіби деструктивті, психикалық күйлер.

Elrich Irina

AF «Moscow Pedagogical State University», Anapa, Russia

Talikova Galiya

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

**COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AS A
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM IN THE CONTEXT OF DISTANCE LEARNING**

In the article, the authors consider the relevance of such a problem as the development of communicative competencies of future primary school teachers in the context of distance learning. The authors emphasize the importance of communicative competence for a modern teacher and, in this regard, the importance of using in distance learning a set of psychological and pedagogical activities that contribute to interpersonal communicative activity. The basics of communicative competence of a primary school teacher are based on systematic changes in pedagogical knowledge and skills, which are always aimed at finding optimal ways to solve professional and personal situations.

Keywords: self-regulation, functional states, professional development, educational process, emotional overstrain, information load, professional destructions, mental states.

List of literatures:

1. Technologies for the formation of communicative competence in primary education / O.Yu. Ashaeva, S.A.Babina, V.I.Belousova [and others]; ed. N.V.Kuznetsova, S.A.Babina; Mordovia State Pedagogical University named after M.E. Evseviev. - Saransk, 2020. - 115 p.: ill., Tab. - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=620933>. - Bibliography. in the book. - ISBN 978-5-8156-1252-5.

2. Zimulina G.D. Features of the development of communicative competence with the use of distance educational technologies // Modern scientific research and innovations. 2015. No. 4. Part 5 [Electronic resource]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2015/04/49024>.

3. Alieva R.R., Abdulkadyrov U.U., Kireev S.M. The role of distance learning in modern education // Actual problems of modern science and education: collection of articles. Materials of the International Scientific and Practical Conference (Russia, Makhachkala, 25.12.2020) / ed. F. N. Alipkhanova; Dagestan State Pedagogical University. - Moscow; Berlin: Direct-Media, 2021. - S. 395-399. - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=603035> - Bibliography. in the book. - ISBN 978-5-4499-1884-0. - DOI 10.23681 / 603035.

4. Shramko KI The use of information and communication technologies in teaching students of pedagogical specialties. Philological aspects of primary education: history, modernity and development prospects: materials of the All-Russian scientific and practical conference of young scientists, Moscow, April 13, 2019 / under total. ed. I.L. Masandilova; Moscow State Pedagogical University, Institute of Childhood, Faculty of Primary Education. - email ed. - M.: Moscow State Pedagogical University (MPGU), 2019. - S. 6-10.: schemes. - Access mode: - URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=613618> - Bibliography. in the book. - ISBN 978-5-4263-0852-7.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абилкасімова Гульзам, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Алексеева Евгения Андреевна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Арунова Жанна Ануаровна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Әукен Айнаш Орынбасарқызы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ануфриева Дина Юрьевна, социология ғылымдарының кандидаты, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Атажанова Гаянэ Абдухақимовна, химия ғылымдарының докторы, профессор, «Қарағанды медицина университеті» КАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Галынская Юлия Сергеевна, социология ғылымдарының кандидаты, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Дүрімхан Майгүл, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жузбаева Гульмира Окебаевна, биология ғылымдарының кандидаты, зоология кафедрасының доценті, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кенесбекова Салтанат Амангельдиқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, «МДЖППД» кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коростелева Наталья Александровна, педагогика ғылымдарының кандидаты, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Кучмасова Ольга Владимировна, аға оқытушы, «Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті» АФ, Анапа, Ресей Федерациясы;

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мухаметжанова Айгүль Олжабаевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, «БОПмӘ» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Орунбай Бибігүл Амангелдіқызы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Санай Акмарал, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сафарова Натаван Бахрамовна, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сатемирова Динара Айтымовна, 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Саят Жадыра Сәкенқызы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Секишева Динара Тишбаевна, магистрант, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Таликова Галия Тюляковна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Храпченкова Надежда Ивановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Эльрих Ирина Владимировна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушысы, «Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті» АФ, Анапа, Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абилкасымова Гульзам, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Алексеева Евгения Андреевна, магистр образования, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Арунова Жанна Ануаровна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Әукен Айнаш Орынбасарқызы, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Ануфриева Дина Юрьевна, доктор педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Атажанова Гаянә Абдухакимовна, доктор химических наук, профессор, Некоммерческое Акционерное Общество «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Галынская Юлия Сергеевна, кандидат педагогических наук, доцент, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Дүрімхан Майгүл, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жузбаева Гульмира Окебаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор кафедры зоологии, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Кенесбекова Салтанат Амангельдикызы, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «ДиППП», Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Коростелева Наталья Александровна, кандидат педагогических наук, доцент, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Кучмасова Ольга Владимировна, старший преподаватель, АФ «Московский педагогический государственный университет», Анапа, Российская Федерация;

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна, ассоциированный профессор, Некоммерческое Акционерное Общество «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Мухаметжанова Айгүль Олжабаевна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «ПиМНО», Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Орунбай Бибігүл Амангелдіқызы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Санай Акмарал, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сарбасова Калимаш Амангельдиновна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сафарова Натаван Бахрамовна, магистрант, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сатмирова Динара Айтымовна, магистрант, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Саят Жадыра Сакеновна, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Секишева Динара Тишбаевна, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Таликова Галия Тюляковна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Храпченкова Надежда Ивановна, кандидат педагогических наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Эльрих Ирина Владимировна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, АФ «Московский педагогический государственный университет», Анапа, Россия.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abilkassimova Gulzam, Associate Professor, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Alekseeva Evgeniya, Senior Lecturer, Master of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Arunova Zhanna, senior lecturer, master's degree «Bolashaq» Academy Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Әукен Айнаш, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Anufrieva Dina, Doctor of Pedagogy Sciences, Siberian University of Consumer Cooperatives, Novosibirsk, Russian Federation;

Atazhanova G.A., Doctor of Chemical Sciences, Professor, Non-Profit Joint Stock Company «Medical University of Karaganda»;

Galynskaya Yulia, candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Siberian University of Consumer Cooperatives, Novosibirsk, Russian Federation;

Durimkhan Maygul, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhuzbaeva Gulmira, candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Korosteleva Nataliya, Associate Professor, Siberian University of Consumer Cooperatives, Novosibirsk, Russian;

Olga Kuchmasova, Senior Lecturer, AF «Moscow State Pedagogical University», Anapa, Russian;

Murzalieva Gulnara, Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor, Non-Profit Joint Stock Company «Medical University of Karaganda», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Mukhametzhanova Aigul, Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor of the Department of «PaMPE», Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Orunbai Bibigul, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sanay Akmaral, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarbasova Kalimash, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Safarova Natavan, Master's student, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Satemirova Dinara, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sayat Zhadyr, Private institution «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sekisheva Dinara, undergraduate student, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Talikova Galiya, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Chrapchenkova Nadezhda, Associate Professor Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Elrikh Irina, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology, AF «Moscow State Pedagogical University», Anapa, Russian.

ӨОК 339.138
ҒТАХР 06.81.55

Кадырова Гульжан Адилевна

kadirova.77@mail.ru

Сейтжанова Данагуль Саматовна

danasamatovna@mail.ru

«Bolashaq» академиясы Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТ

Қазіргі уақытта нарықтық шаруашылықты басқару иерархиясының барлық деңгейлерінде маркетингтік қызметтің теориясы мен тәжірибесінің дамуына байланысты. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, маркетинг кез келген бизнестің негізгі элементі, нарықтың барлық субъектілері арасындағы тепе-тең және тұрақты қатынастар ортасын жасайтын және қамтамасыз ететін қазіргі заманғы нарықты дамыту құралы болып табылады. Жұмыстың өзектілігі Қазақстандағы экономиканы цифрландыру жағдайындағы маркетингтік қызметтің негізгі бағыттарын талдау болып табылады. Осы трансформацияны табысты дамыту үшін компанияларға ақпаратты жинаудың, өңдеудің, талдаудың цифрлық әдістерін жетілдіру, цифрлық ортада тұтынушылармен өзара іс-қимылды кеңейту қажеттігін, бәсекелес ортаның тұрақсыздандыратын факторларын уақтылы анықтау және туындайтын қауіп-қатерлерге ден қоюды көрсетті. Цифрландырудың маркетингтік алгоритмдері ең жақсы тәжірибелерді жалпылауды және жасанды интеллект жүйелерінде басқару тәжірибесін жинақтауды ғана емес, сонымен бірге компанияның пайда болатын мүмкіндіктер мен қауіптерге жедел реакциясын қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: маркетинг, маркетингтік қызмет, маркетингтік стратегия, нарық жағдайы, маркетингтік зерттеулер, цифрлық маркетинг, цифрлық трансформация, инновациялық стратегиялар, алгоритмдер, тұтынушылармен өзара іс-қимыл, тұрақсыздандыру, бәсекелестік орта.

Нарықтық шаруашылықты басқару иерархиясының барлық деңгейлерінде маркетингтік қызметтің теориясы мен тәжірибесінің дамуына байланысты. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, маркетинг кез келген бизнестің негізгі элементі, нарықтың барлық субъектілері арасындағы тепе-тең және тұрақты қатынастар ортасын жасайтын және қамтамасыз ететін қазіргі заманғы нарықты дамыту құралы болып табылады.

Қазіргі кезеңде, цифрландыру дәуірінде маркетингтің маңызды міндеті - кәсіпорынның цифрлық ортадағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету, компанияға жаңа технологиялардың әсерінен тез болып жатқан өзгерістерге бейімделуге көмектесу болып табылады.

Экономиканы цифрландыру ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуымен, ауқымды деректер аналитикасын, заттар интернетін, жасанды интеллектіні, роботтандыруды енгізумен байланысты.

Цифрлық технологияны қолдану экономика мен білімнің құрылымын, өндірістік қатынастарды, адамның күнделікті өмірін өзгертеді. Деректерді жоғары жылдамдықпен берудің қол жетімділігінің, есептеу қуатының құнын төмендетудің арқасында бизнестің жаңа бағыттарын дамытудың, еңбек өнімділігін арттырудың және шығындарды азайтудың нақты мүмкіндігі пайда болады. Іргелі өзгерістер клиенттермен қарым-қатынаста, бәсекелестікте, компаниялардың жұмыс алгоритмдерінде орын алады.

Инновациялық даму бағдарламаларын іске асыратын бәсекелестердің іс-әрекеттері цифрлық технологияларды енгізуге елеулі ынталандыру болып табылады.

Цифрлық трансформация стратегиясын әзірлеу кезінде компания басшылығы дамудың басымдықтары мен бағыттарын анықтау проблемасына тап болады. Оған компания ресурстарын инвестициялау қажет цифрлық технологиялар мен IT-шешімдерді таңдау; жаңа технологиялардың қызмет тиімділігі мен өтелу мерзімдеріне әсерін бағалау сияқты мәселелер кіреді.

Негізгі бағыттардың бірі ақпаратты жинау, өңдеу, талдау әдістерін жетілдіру болып табылады. Оны іске асыру ең алдымен талдау жүйелерін, әртүрлі деректерді талдаудың мамандандырылған құралдарын құруға бағытталған.

Цифрлық ортада тұтынушылармен өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың негізі - деректерді өңдеу, маркетингтік зерттеулер процестерін клиенттермен қарым-қатынасты басқару жүйелерімен (CRM жүйелері) біріктіру болып табылады. Жасанды интеллект технологиялары, виртуалды және кеңейтілген шындық (реальность) (AR, MR және VR), интернет заттары (IoT) әрбір жеке пайдаланушының айналасында барлық қол жетімді байланыс арналарын біріктіретін маркетингтік өзара әрекеттесудің экожүйесін құруға мүмкіндік береді.

Маркетингтің маңызды міндеті - кәсіпорынның цифрлық ортадағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету, компанияға жаңа технологиялардың әсерінен тез болып жатқан өзгерістерге бейімделуге көмектесу болып табылады.

Цифрлық трансформация процестерінің жылдамдығын ескере отырып, деректерді өңдеу әдістерін формализациялауға және алгоритмдеуге; инновациялық өзгерістер туралы шешімдерді әзірлеуге, қабылдауға және олардың орындалуын бақылауға бірінші кезекте назар аудару қажет. Бұл ең жақсы тәжірибені жалпылауға және жасанды интеллект жүйелерінде басқару тәжірибесін жинақтауға ғана емес, сонымен бірге пайда болатын мүмкіндіктер мен қауіптерге жедел жауап беруге мүмкіндік береді [1].

Цифрлық технологияларды қолданудың сәтті жобаларын талдай отырып, тәжірибеде көрсетілген жоғары технологиялық компаниялардың цифрлық трансформация стратегияларын қалыптастырудың тәсілдерін салыстыра отырып, маркетингтік қызметті цифрлық трансформациялау стратегияларын әзірлеу кезінде назар аудару қажет келесі негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады:

- деректерді жинаудың, өңдеудің, талдаудың цифрлық әдістерін жетілдіру;
- клиенттердің мінез-құлқындағы өзгерістерді анықтау және олардың іс-қимылдарындағы өзгерістерге реакция жасау негізінде цифрлық ортада тұтынушылармен өзара іс-қимылды ұйымдастыру;

- бәсекелестік ортаны бақылау, қатерлерді анықтау және жағымсыз әсерлердің алдын алу.

Аталып өткен бағыттар цифрлық трансформация стратегияларын әзірлеу кезінде қолданылатын басқару алгоритмдері түрінде нақтылануы мүмкін [2].

Дәстүрлі түрде деректерді пайдаланудың негізгі бағыттары мыналар болып табылады:

- пайдаланушылармен өзара іс – қимылдың тиімділігін арттыру мақсатында клиенттердің цифрлық ортадағы іс-әрекеттерін, мінез-құлқын талдау;

- компанияның перспективасы бағыттары мен өсу нүктелерін анықтау;

- мақсатты аудиторияны зерттеу және қалыптастыру;

- тауарлар мен қызметтерді даралау, ұсыныстарды дербестендіру, түпнұсқа контентті ұсыну арқылы клиенттермен өзара іс-қимылды жетілдіру.

Сонымен қатар, бірқатар компаниялар инновациялық даму немесе жаңа бизнес құру барысында деректерді пайдаланудың жаңа тұжырымдамаларын жасайды және оларды сәтті қолданады.

Деректерді пайдаланудың жаңа тұжырымдамаларын құру келесі операцияларды жүзеге асыруды қамтиды:

1. Деректерді пайдаланудың бағытын, мақсатын, міндеттерін анықтау, мысалы, жаңа нарықтарға ену, бәсекелестік ортаны және клиенттердің мінез-құлқын зерттеу. Деректерді пайдалану форматтарын анықтау, мысалы, сауда орталығындағы клиенттердің мінез-құлқы туралы құрылымданбаған бейне-аналитика деректері.

2. Мақсаттарға қол жеткізу және міндеттерді шешу жоспарын әзірлеу, мысалы, адалдық бағдарламаларын іске асыру барысында жиналған мәліметтер негізінде бизнес-сценарий белгілі бір мақсатты аудиторияның клиенттерімен жеке бонустар ұсынумен өзара әрекеттесуді жекелендіруге бағытталуы мүмкін.

3. Қолда бар деректерді талдау және жетіспейтін деректерді, көздерді, оларды жинау және жүйелеу әдістерін анықтау, мысалы, ұсыныстарды нақтылау және жекелендіру үшін клиенттердің мақсатты тобын біріктіретін әлеуметтік желілерді талдау.

4. Техникалық бөлімді, бизнес-процестердің өзгеруін жоспарлауды, деректерді пайдаланудың жаңа тұжырымдамасын тестілеуді және бағалауды қоса алғанда, деректерді пайдаланудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеу.

Бәсекелестердің іс-әрекеттерін жүйелі талдау, технологиялық, өнімді, маркетингтік, ұйымдастырушылық инновацияларды іздеу жедел іріктеумен және нарықтың өз сегменті жағдайында

жаңа идеяларды эксперименттік тексерумен толықтырылуы керек. Бұл ретте, цифрлық технологиялар алуан түрлі ақпараттық ресурстарға, компьютерлік модельдеуге қол жеткізудің арқасында инновацияларды эксперименттік тексерудің мерзімдері мен шығыстарын айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді.

Инновациялық құралдарды эксперименттік тексеру процесі келесі қадамдарды қамтиды.

1. Эксперимент шешуге бағытталған мәселені тұжырымдау.
2. Эксперименттің шекарасын анықтау (компанияның экспериментке жұмсауға дайын уақыт, ресурстары). Экспериментті аяқтау уақыты мен шарттарын анықтау.
3. Экспериментке қатысушылар тобын қалыптастыру, олардың құқықтары мен міндеттерін, жұмыс жағдайларын, басқа қызметкерлерді тарту шарттарын анықтау.
4. Нарық және эксперименттің негізгі параметрлері туралы ақпарат жинау.
5. Алынған ақпаратты талдау және қосымша тексеруді қажет ететін бірнеше гипотезаларды әзірлеу.
6. Эксперимент жүргізу (мысалы, шешімдердің жеңілдетілген прототиптерін жасау, оңайлатылған бизнес-модельді тексеру, алу және т.б.) және оның нәтижелерін талдау.
7. Эксперименттің сәттілігі мен жалғасуы туралы, нәтижені жақсарту және жетілдіру мүмкіндіктері жайлы шешім қабылдау, алынған нәтижелерді компанияның жұмысын жақсарту және эксперименттердің одан әрі бағыттарын таңдау үшін пайдалану.

Цифрландыру жағдайында әлеуетті тұтынушылардың көз алдында өнімнің, қызметтің құндылығының өсуін қамтамасыз ететін инновацияларды уақтылы анықтау және енгізу маңызды [3]. Цифрлық трансформация компанияның өзін де, сонымен қатар нарыққа құндылық ретіндегі ұсынылған шешімдерді де тез өзгертуге мәжбүр етеді және де тұтынушы сатылымның сервистік құрамдас бөлігіне көбірек талапшыл болады.

Құндылық қосымшасын жаңарту алгоритмі келесі кезеңдерді қамтиды.

1. Цифрлық трансформацияның әсерінен клиенттердің мотивациясындағы өзгерістерді зерттеу. Клиенттердің стратегиялық маңызды топтарын, олардың міндеттерін, нарықтағы жұмыс әдістерін, маңызды қажеттіліктерін анықтау.
2. Әр топтағы клиенттердің қазіргі кездегі бар болатын құндылық ұсыныстарын нақтылау.
3. Осы ұсыныстар үшін қауіптерді тану. Клиенттердің жаңа сұраныстарын, сондай-ақ жаңа технологиялардың пайда болуынан туындайтын құндылықтарды, бәсекелестердің жаңа ұсыныстарын, сондай-ақ басқа салалардағы бәсекелестік ұсыныстарды анықтау.
4. Қатерлерді талдау, олардың қолданыстағы құнды ұсыныстарға әсерін бағалау.
5. Пайда болған жаңа технологияларды, клиенттердің сұраныстарын, бизнес-ортадағы өзгерістерді ескере отырып, жаңа ұсыныстар жасау. Клиенттермен және мүдделі тұлғалармен туындайтын мәселелерді белсенді талқылау.
6. Клиенттердің фокус-топтарында жаңа құнды ұсынысты тексеру.

Дамудың инновациялық бағыттарының бірі-жасанды интеллектті қолдану және тұтынушылармен өзара әрекеттесуді жақсартатын виртуалды ассистенттер құру. Мысалы, N&M компаниясының чатботы адамдарға таңдау жасауға және сатып алатын заттарды қоржынға жинауға көмектеседі. EВау шопинг-ассистентінің құрушылары клиенттік сервисті дамытуға және онлайн-тапсырыстарды жүргізуге назар аударады: мысалы, чатбот көмегімен тауарларды қайтару және төлеу мәселеріне.

Цифрлық трансформация жағдайында желілік ресурстар арқылы клиенттермен өзара әрекеттесудің инновациялық стратегияларын әзірлеу алгоритмін келесі кезеңдермен ұсынуға болады:

- 1 кезең - әзірленіп жатқан стратегия шешетін нақты міндеттерді анықтау.
- 2 кезең - мақсатты аудиторияны анықтау.
- 3 кезең - әлеуметтік желілерде қойылған міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін өзара әрекеттесу моделін таңдау.
- 4 кезең - цифрлық ортадағы өзара әрекеттесу шарттарын ескере отырып, өнім тұжырымдамасын қалыптастыру. Өнімнің бейнесі әртүрлі жағдайларда тартымды болуы керек: ол әлеуметтік желілерде талқыланған, смартфон экранында көрсетілген кезде, өнім туралы ақпарат оңай қол жетімді және мобильді құрылғылардың көмегімен әлеуметтік желілерде байланысқан клиенттер арасында берілуі керек.
- 5-кезең - стратегия тиімділігінің критерийлерін айқындау және тауар мен компанияның нарықтағы бәсекелестік позицияларын нығайтудан күтілетін нәтижелерді бағалау.

Цифрлық трансформация және цифрлық платформалардың дамуы нәтижесінде компания тек клиенттермен ғана емес, бәсекелестермен де қарым-қатынастары өзгереді. Дәстүрлі салалық сызықтық модельден бәсекелестіктің желілік моделіне көшуі бар.

Бәсекелестіктің күшеюі компаниялар жұмысының қалыптасқан бизнес-модельдерінің тұрақсыздануына әкеледі. Негізгі себептері: бәсекелестердің басқа салалардан пайда болуы, клиенттерге көптеген жағынан әлдеқайда жоғары тауарлар мен қызметтерді ұсынуы. Бәсекелестер бизнес-модельде артықшылыққа ие болуы мүмкін - алдыңғы қатарлы компьютерлік технологияларға негізделген жетілдірілген платформаны пайдалану, қызметтердің кеңейтілген тізімі, коммерциялық ұсыныстарды жекелендіру, өнімді даралау.

Нақты мысал - смартфондардың пайда болуы. Жаңа бизнес тұжырымдамасының арқасында олар стационарлық және ұялы телефондар нарығының тұрақсыздануына әкеліп қана қоймай, ұялы байланыс, интернетке қол жеткізу нарықтарындағы инновациялық өзгерістер тізбегін тудырды. Смартфон қолданушыларының ұтқырлығы бөлшек сауда және қызмет көрсету, сонымен қатар көптеген басқа салалардағы бизнес-модельдерді өзгертеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Багиев Г.Л., Яненко М.Б., Яненко М.Е. К вопросу формирования и совершенствования цифровой платформы организации и управления маркетинговой деятельностью фирмы: проблемы и задачи // Проблемы современной экономики. - 2017. - № 2. - С. 127–132

2. Вестерман Дж., Боннэ Д., Макафи Э. Цифровая трансформация (электронный ресурс), <http://sloanreview.mit.edu/article>.

3. Kursiv.kz.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Кадырова Гульжан Адилевна, Сейтжанова Данагуль Саматовна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

МАРКЕТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Актуальность статьи заключается в анализе основных направлений маркетинговой деятельности в условиях цифровизации экономики в Казахстане. Для успешного развития данной трансформации компаниям продемонстрирована необходимость совершенствования цифровых методов сбора, обработки, анализа информации, расширения взаимодействия с потребителями в цифровой среде, своевременного выявления дестабилизирующих факторов конкурентной среды и реагирования на возникающие угрозы. Маркетинговые алгоритмы цифровизации обеспечивают не только обобщение лучших практик и накопление управленческого опыта в системах искусственного интеллекта, но и оперативную реакцию компании на возникающие возможности и угрозы. Методологическую основу работы подтверждают исследования как классических, так и современных отечественных и зарубежных авторов.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговая деятельность, маркетинговая стратегия, состояние рынка, маркетинговые исследования, цифровой маркетинг, цифровая трансформация, инновационные стратегии, алгоритмы, взаимодействие с потребителями.

Kadyrova Gulzhan, Seitzhanova Danagul

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

MARKETING ACTIVITIES IN THE DIGITAL ECONOMY

The relevance of the article lies in the analysis of the main directions of marketing activities in the conditions of digitalization of the economy in Kazakhstan. For the successful development of this transformation, companies have demonstrated the need to improve digital methods of collecting, processing, analyzing information, expanding interaction with consumers in the digital environment, timely identifying destabilizing factors of the competitive environment and responding to emerging threats. Marketing algorithms of digitalization provide not only generalization of best practices and accumulation of managerial experience in artificial intelligence systems, but also the company's prompt response to emerging opportunities and threats. The methodological basis of the work is confirmed by studies of both classical and modern domestic and foreign authors.

Keywords: marketing, marketing activity, marketing strategy, market condition, marketing research, digital marketing, digital transformation, innovative strategies, algorithms, interaction with consumers.

List of references:

1. Bagiev G.L., Yanenko M.B., Yanenko M.E. On the issue of formation and improvement of the digital platform for the organization and management of marketing activities of the company: problems and tasks // Problems of modern economics. - 2017. - No. 2. - pp. 127-132

2. Westermann J., Boni D., McAfee E. Digital transformation (electronic resource), <http://sloanreview.mit.edu/article>.

3. Kursiv.kz.

Omarova Balnur
balnur6@bk.ru
«Bolashaq» Academy, Karaganda Kazakhstan

CLUSTER APPROACH TO INDUSTRY DEVELOPMENT

The relevance of the cluster subject-matter is associated with the positive impact that clusters have on the sustainable growth of the national economy. The cluster strategy is becoming an effective instrument of industrial policy, which ensures formation of economic and industrial relations between the participants based on the integration processes formation, which increases production profitability, competitiveness growth and sales markets' expansion. Consideration of foreign experience in the cluster formations development and definition of their formation principles is of great importance. Types of cluster policy give an idea of its scale, goals, tasks of the state, and implementation methods.

Key words: industry, cluster, benefits, models of cluster structures, quantitative and qualitative characteristics, cluster participants, factors, cluster policy.

The main problems of industrial enterprises functioning in the region, as well as in the country as a whole, are lack of capital and investment funds, significant physical and moral depreciation of fixed assets, low competitiveness, weak domestic demand, ineffectiveness of state regulation mechanisms, and loss of the innovative nature of production development.

In addition, a number of requirements for industrial enterprises are not fulfilled, and in particular the need to overcome the lag of domestic enterprises from foreign ones in the field of production informatization, systematic product renewal, providing service in accordance with market requirements and rational use of production resources.

Development of domestic enterprises strategies should be based on the development indicators of the region as a whole and be based on the synthesis of elements of the following schools:

1. Elements of a positioning school focused on developing strategies that take into account the sector-specific issues, market conditions and the nature of competition. The most significant publication for this school is the book by Michael Porter «Competitive Strategy» [1];

2. Elements of a business school, which provides formation of a strategy as a foresight process. The most prominent representative of this school is G. Mintzberg [2];

3. Elements of a training school, which provides flexibility of the development strategy of domestic enterprises and the ability to modify them. The publication by J.Quinn «Strategies for Change: Logical Incrementalism» served as a determining factor for this school [3];

4. Elements of a power school, which considers a strategy formation as a negotiating process. Special attention should be paid to the theory of «co-competition» proposed within this school by A.M. Brandenburger [4] and B.J.Neilbuff [5];

5. Elements of an external environment school, based on the idea that the external environment is the main element of the process of an organizational strategy creation. Among its representatives are such scientists as M. Hannan [6], D. Miller [7], A. Van de Ven [8] and others.

According to M. Porter [1], the cluster formation method consists of three stages.

Firstly, the composition of the cluster is established. There should be determined its core: a large company or a group of companies, from which the technological chains of related lower and higher enterprises are developed vertically. Then, in relation to the core, industries are horizontally defined and pass through common channels or create by-products and services.

Secondly, there are defined group entities within the cluster, in particular the organizations that provide specialized skills, technologies, capital and infrastructure for it, everything that is the basis for obtaining competitive advantages.

Thirdly, the government and other legislative structures are determined that affect behavior of cluster participants.

Most scientists and specialists identify 4 types of clusters based on the principle of geographic location:

1. National cluster – spaceless groups of related competitive industries.
2. Clusters within the region.

3. Trans-border cluster, which is developed in regions of two and more countries.

4. Local clusters located in one city.

Regulation mechanism of economic relations operates on the basis of a number of principles:

1. Independence of structural subdivisions in the use of resources.

2. Equal opportunities for all structural subdivisions.

3. Equal participation in entrepreneurship activities for obtaining economic benefit from joint production.

4. Financial interest and staff responsibility for the results of their activities.

5. Economic responsibility of structural subdivisions when performing mutual obligations.

6. Comparison of production volumes and production costs.

Foreign scientists [9] identify five fundamental characteristics of the most developed clusters, the first three can be considered as starting prerequisites for choosing priorities in their formation.

1. Presence of competitive enterprises.

2. Presence in the region of competitive advantages for the cluster development.

3. Geographic concentration and proximity.

4. A wide range of participants and presence of a «critical mass».

5. Presence of bonds and interaction between cluster participants.

In the cluster, the benefit appears in all areas:

1. New producers, who come from other industries, accelerate their development, stimulate scientific-research works and provide required resources for implementing new strategies.

2. There is a free exchange of information and a rapid dissemination of innovations through the channels of suppliers or consumers, who have contacts with numerous competitors;

3. Interconnections within the cluster, often completely unexpectedly leading to the emergence of new ways in competition and giving rise to completely new opportunities;

4. Human resources and ideas form new combinations [10].

Possibilities of using different models of industrial cluster structures in the world economy:

1. Italian model. It can be used for organizing the products production of a low technological level with a high degree of differentiation.

2. Japanese model. It can be used in production related to manufacture of technologically complex science-intensive products.

3. Finish model. It can be used in small countries, where there is a shortage of natural resources and a small domestic demand for competitive products.

4. Indian-Chinese model. It can be implemented in the countries, which have not enough advanced technologies, experience in implementing activities on the world market.

5. North American model. It can be used, if the production process does not provide establishing of close relationships between enterprises; in a country, where market institutions are well developed; there is a strong competition among products producers.

6. Post-Soviet Countries model. It can be used in the raw materials regions of the Post-Soviet Countries with an underdeveloped manufacturing industry.

Determination of the quantitative and qualitative characteristics of the cluster structure:

1. Definition of industries and productions – «engines» of economic growth in regions.

2. Determination of the dominant types of products in industries and productions – «engines» of economic growth in regions.

3. Assessment of the cluster structures innovative potential.

Determination of the organizational cluster structure:

1. Determination of the cluster structure model.

2. Determination of the cluster core content, as well as additional, servicing and supplementing business entities in the cluster structure.

3. SWOT is an analysis of the cluster strong and old points, opportunities and threats to its effective functioning

Organizational support for effective formation of the cluster structure:

1. Determination of state support levels for cluster structures.

2. Development of a list of measures for the cluster structure effective development.

3. Development of a control model for clustering of the regional economy.

When forming industrial clusters, structural balance is achieved by including various groups of participants:

1. «Cluster driving force» is industrial enterprises-manufacturers of the main final products of the cluster; they are the most economically sustainable to the external environment impact, competitive, have a high innovative potential, a high level of management culture, motivation for cluster development.

2. «Support enterprises» are manufacturers of production goods, and related products attracted to the cluster.

3. «Supporting organizations» are financial, consulting, research, development, and educational institutions, venture capital companies, business incubators, technology parks.

Factors contributing to the industrial clusters development:

1. Availability of production factors and mobility in the use of local resources.

2. Possibilities of using scientific and innovative potential of higher education.

3. Traditions of industrial and technological cooperation

Factors preventing the industrial clusters development:

1. Lack of a mechanism for the cluster formation and functioning.

2. Lack of support from the state.

3. Inadequacy of educational and research programs towards the needs of industry and market.

4. Weak ties between higher and secondary professional institutions, research institutes and business.

5. Low quality of the business climate for establishing and developing small and medium business industry, auxiliary and supporting types of economic activities.

6. Low competitiveness of the majority of domestic enterprises, not only in the world, but also in the national and regional markets.

7. Short-term horizon of planning and development management among the majority of domestic industrial enterprises.

Cluster policies in different countries remarkably varies:

1. By scale: from significant strategic budgets to financing of individual small projects.

2. By goals and instruments of cluster policy.

3. By forms of implementation: a separate policy with a clearly defined strategy and allocated budget, which covers a number of industrial sectors and various aspects of cluster development; a policy focused on some aspects of cluster development; policies that are part of other economic development strategies.

1. By the degree of state intervention in the clustering process: liberal and dirigistic cluster policy.

2. By the role of the state. M. Enright emphasized four types of cluster policy [11]: capitalist, catalytic, directive, and interventional.

3. By the variety of actions, tasks and sequence of their implementation.

4. By the scale of the territory coverage.

There are general patterns in the cluster policy formation in foreign countries:

1. Clusters orientation to serve global markets, which is due to the transnationalization of business.

2. Increasing the role in clusters of small and medium companies, focused not only on servicing functions, but also on implementation of breakthrough research and development.

3. Specialization in knowledge-intensive industries and services.

4. Shifting the priorities of cluster policy to the level of municipalities and regions.

5. Transition of the state from a direct intervention policy to stimulating clusters.

6. State support of strong and creative clusters, and creation of an environment, which is good for innovative companies' development.

7. Changing relationships in the cluster between its participants: state-business-science.

8. Stimulating the social processes development based on formation of relationships culture, trust in cooperation between business and entrepreneurial networks in order to increase the flow and exchange of knowledge between the subjects of the regional cluster.

Formation of a verified domestic cluster policy will help increasing the competitiveness of the Kazakhstani economy through competitive markets development, innovative activity growth in various sectors of the economy, development initiation in small and medium business, stimulation of forming a new creative person and interaction between the state, business and science.

List of sources:

1. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing I(Industries and Competitors /M. Porter. – New York: Free Press, 1980. (Idem. Competitive).

2. Mintzberg H. Mintzberg on management: inside our strange world of organizations / H. Mintzberg. New York: Free Press, 1989. – 418.

3. Quinn J.B. Strategies for change: Logical incrementalism. Homewood /J.B.Quinn. – 1980.
4. Brandenburger A.M. Coopetition /A.M. Brandenburger, B.M. Nalebuff. New York: Doubleday, 1996.
5. Nalebuff B. Bundling as an entry barriers / Nalebuff //Quarterly Journal of Economics. – 2004. – V. 119, № 1. – P. 159-187.
6. Hannan M.T. The population ecology of organization / M.T. Hannan, J. Freeman // American journal of sociology. – 1977. – Vol. 82. – P. 929-964.
7. Miller D. Momentum and revolution in organizational adaptation / D. Miller, P.H. Friesen // Academy of Management Journal. – 1980. – Vol. 23, № 4. – P. 591-614.
8. Van de Ven A.H. Suggestions for studying strategy process: A research note /A.H. Van de Ven // Strategic Management Journal. – 1992. № 13 (Special Issue). – P. 169-191.
9. Clusters development: essential nature, current approaches, foreign experience/S.F. Pyatinkin, T.P. Bykov. – Minsk: Theseus, 2008. – 72p.
10. Tsikhan T.V. Cluster theory of economic development // Theory and practice of management. – 2003. – No. 5. – P.27-32.
11. Agafonov V.A. Cluster policy. Systematic approach // Economic science of modern Russia. – 2010. – No. 3 (50). – P. 77-91.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ

Омарова Балнур Алтынсаровна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӨНЕРКӘСІПТІ ДАМУҒА КЛАСТЕРЛІК ТӘСІЛМЕН КЕЛУ

Кластерлік тақырыптың өзектілігі кластерлердің ел экономикасының тұрақты өсуіне тигізетін оң әсерімен байланысты. Интеграциялық процестерді қалыптастыру негізінде қатысушылар арасында экономикалық-өндірістік қатынастардың қалыптасуын қамтамасыз ететін, өндірістің рентабельділігін, бәсекеге қабілеттіліктің өсуін және өткізу нарықтарының кеңеюін арттыратын кластерлік стратегия өнеркәсіптік саясаттың тиімді құралына айналуға мүмкіндік береді. Кластерлік құрылымдарды дамытудың шетелдік тәжірибесін қарастыру және оларды қалыптастыру принциптерін тұжырымдау үлкен маңызға ие. Кластерлік саясаттың түрлері оның ауқымы, мақсаттары, мемлекеттің міндеттері, іске асыру әдістері туралы түсінік береді.

Тірек сөздер: Өнеркәсіп, кластер, пайда, кластерлік құрылымдардың модельдері, сандық және сапалық сипаттамалар, кластерге қатысушылар, факторлар, кластерлік саясат.

Омарова Балнур Алтынсаровна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
КЛАСТЕРНЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Актуальность кластерной тематики связана с положительным влиянием, которые кластеры оказывают на устойчивый рост экономики страны. Эффективным инструментом промышленной политики становится кластерная стратегия, обеспечивающая становление экономико-производственных отношений между участниками на основе формирования интеграционных процессов, повышающая рентабельность производства, рост конкурентоспособности и расширение рынков сбыта. Большое значение имеет рассмотрение зарубежного опыта развития кластерных образований и формулировка принципов их формирования. Виды кластерной политики дают представление о ее масштабах, целях, задачах государства, методах реализации.

Ключевые слова: промышленность, кластер, выгоды, модели кластерных структур, количественные и качественные характеристики, участники кластера, факторы, кластерная политика.

Список литературы:

1. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors /M. Porter. – New York: Free Press, 1980. (Idem. Competitive).
2. Mintzberg H. Mintzberg on management: inside our strange world of organizations / H. Mintzberg. New York: Free Press, 1989. – 418.
3. Quinn J.B. Strategies for change: Logical incrementalism. Homewood /J.B.Quinn. – 1980.
4. Brandenburger A.M. Coopetition /A.M. Brandenburger, B.M. Nalebuff. New York: Doubleday, 1996.
5. Nalebuff B. Bundling as an entry barriers / Nalebuff //Quarterly Journal of Economics. – 2004. – V. 119, № 1. – P. 159-187.
6. Hannan M.T. The population ecology of organization / M.T. Hannan, J. Freeman // American journal of sociology. – 1977. – Vol. 82. – P. 929-964.
7. Miller D. Momentum and revolution in organizational adaptation / D. Miller, P.H. Friesen // Academy of Management Journal. – 1980. – Vol. 23, № 4. – P. 591-614.

8. Van de Ven A.H. Suggestions for studying strategy process: A research note /A.H. Van de Ven // Strategic Management Journal. – 1992. № 13 (Special Issue). – P. 169-191.

9. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт /С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. – Минск: Тесей, 2008. – 72с.

10. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития // Теория и практика управления. – 2003. - № 5. – С.27-32.

11. Агафонов В.А. Кластерная политика. Системный подход //Экономическая наука современной России. – 2010. № 3 (50). – С. 77-91.

ӘОК 336.57

ҒТАХР 06.73.65

Тайлақ Әлия Елжасқызы

tailak77@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Сайран Жамиля Ардакқызы

sayran2002@mail.ru

Назарбаев зияткерлік мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ РӨЛІ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесінің қалыптасуы мен дамуының тарихи кезеңдері, ынтымақты және жинақтаушы компоненттерді, міндетті және ерікті жарналарды қамтитын зейнетақымен қамсыздандырудың заманауи тетігі қарастырылған. Мақалада зейнетақы жинақтарының және төлемдерінің мөлшері туралы деректерді талдау негізінде зейнетақы жүйесінің халықты әлеуметтік қамтамасыз ету мен қолдауда ғана емес, сондай-ақ зейнетақы жинақтарын инвестициялау призмасы арқылы олардың мемлекет экономикасын дамытудағы рөлі көрсетілген.

Тірек сөздер: зейнетақы жүйесі, базалық, ортақ, жинақтаушы зейнетақы, Қазақстанның Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры.

Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру Халықты әлеуметтік қорғау жүйесінде маңызды рөл атқарады, өйткені ол елдің 2 млн. 229 мың зейнеткерінің (Қазақстан халқының 11,7%) және 10 млн. 909 мың (Қазақстан халқының 57,2%) жинақтаушы зейнетақы жүйесіне қатысушылардың мүдделерін қозғайды. Зейнетақы жүйесінің құрылымы мен жұмыс істеуі елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының тұрақтылығы мен динамикасын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 2006 жылғы 1 наурыздағы «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына Жолдауында «...біз әлеуметтік бағдарланған қоғам құрып жатырмыз...» [1]. Бұған сондай-ақ Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері дәлел бола алады, оған сәйкес соңғы жылдары халықты әлеуметтік қолдауға арналған шығыстар өсу үрдісіне ие. Атап айтқанда, 2021 жылы осы салаға жоспарланған шығыстардың мөлшері 3,8 трлн. теңге (2020 жылы-3,4 трлн. теңге) немесе республикалық бюджеттің барлық шығыстарынан 27%-ын құрады. (2020 жылы – 24%) [2].

Мемлекеттің қоғамдық-саяси құрылымының трансформациясы, нарықтық қатынастарға көшу, ынтымақтастық қағидатына негізделген Қазақстанда зейнетақымен қамсыздандыру тетігін одан әрі іске асырудың мүмкін еместігі Халықты әлеуметтік қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатта елеулі өзгерістерді талап етті.

Қазақстанның зейнетақы жүйесінің эволюциясын мынадай негізгі кезеңдер түрінде ұсынуға болады (кесте 1).

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесінің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері

Жылдар	Қазақстанның зейнетақы жүйесіндегі жаңа енгізулер
1997	Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін реформалау процесінің басталуы. «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» заңды қабылдау. Мемлекеттік жинақтаушы зейнетақы қорын (МЖЗҚ) құру
1998	Жинақтаушы зейнетақы жүйесінің басталуы және зейнетақы нарығының инфрақұрылымын құру
1998–2002	МЖЗҚ «әдепкі Қор» рөлін атқарады
1999	МЖЗҚ зейнетақы активтерін дербес басқаруға лицензия алу
2003–2004	Салымшыларға зейнетақы жарналары бойынша мемлекеттік кепілдіктер беру. Зейнетақы төлемдерінің схемалары анықталды. Міндетті зейнетақы жарналарын төлеу агенттерінің жауапкершілігі күшейтілді, ерікті кәсіптік зейнетақы жарналары енгізілді, жинақтаушы зейнетақы жүйесін дамытудың 2005-2007 жылдарға арналған бағдарламасы әзірленді және қабылданды.
2006	Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталықты құру. Зейнетақы қорлары мен зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын ұйымдардың салымшылардың жинақтарының номиналды кірістілігін ұстап тұру бойынша соттан тыс жауапкершілігі белгіленген.
2013	Жеке зейнетақы қорларының активтері мен міндеттемелерін Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына (БЖЗҚ) біріктіру.
2018	Зейнеткерлік жасты кезең-кезеңмен арттыру.

Зейнетақы жүйесін реформалау 1997 жылғы 20 маусымда «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңын әзірлеуден және қабылдаудан басталды [3]. Осы Заңда Қазақстан Республикасында азаматтарды зейнетақымен қамсыздандырудың әлеуметтік-құқықтық нормалары айқындалған, мемлекеттік органдардың, меншік нысанына қарамастан әртүрлі субъектілердің азаматтардың зейнетақымен қамсыздандыруға заңды құқығын іске асыруға қатысуы регламенттелген. Осылайша, Чили моделі негізге алынған жинақтаушы зейнетақы жүйесіне көшу жүзеге асырылды.

Қазақстанда зейнетақымен қамтамасыз етудің мемлекеттік саясатын іске асыру мақсатында 2014 жылғы 18 маусымда Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2030 жылға дейінгі Тұжырымдамасы бекітілді [4]. Осы Тұжырымдаманы әзірлеу кезінде зейнетақы реформасының нәтижелері, зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы проблемалар, сондай-ақ әлемдегі зейнетақы жүйелерінің даму үрдістері ескерілді.

2018 жылғы 1 қаңтарда күшіне енген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес республиканың зейнетақы заңнамасына зейнеткерлікке шығу жасын кезең-кезеңімен арттыру көзделген. Мәселен, әйелдер үшін зейнетақы жасы жыл сайын жарты жылға ұлғайып келеді, ал 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап зейнетақы жасы 58 жастан 58,5 жасқа дейін өсті. 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап әйелдер зейнетке 60,5 жас және т.б. шығатын болады. Осылайша, 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап әйелдердің зейнетақы жасы ерлердің зейнетақы жасымен теңеседі және 63 жылды құрайды.

Мемлекет қабылдаған шаралардың нәтижесінде зейнетақымен қамсыздандыру саласындағы мынадай міндеттерді шешуге қол жеткізілді:

- демографиялық факторлардың зейнетақы жүйесінің жай-күйіне әсерінің төмендеуі;
- зейнетақы мөлшерін азаматтың еңбек қызметі кезіндегі нақты еңбек үлесіне сәйкес белгілеу;
- болашақта зейнетақысын қаржыландыру үшін жұмыс істейтін азаматтың жауапкершілігін арттыру;
- әр түрлі көздер есебінен нақты мәнде зейнетақының лайықты деңгейін қамтамасыз ету;
- зейнетақы жүйесінің қаржылық тұрақтылығы мен ашықтығына қол жеткізу.

Қазіргі уақытта Қазақстанда үш деңгейден: базалық (әлеуметтік) зейнетақыдан, ынтымақты зейнетақыдан және мемлекеттік емес зейнетақыдан тұратын зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі жұмыс істейді.

Бірінші деңгей Әлеуметтік зейнетақы республикалық немесе жергілікті бюджеттен төленеді және Үкімет бекіткен ең төменгі күнкөріс деңгейіне сәйкес келеді. Әлеуметтік зейнетақымен әртүрлі себептермен еңбек өтілі жоқ жетімдер, мүгедектер, зейнеткерлік жастағы азаматтар қамтамасыз етіледі.

Екінші деңгей-ынтымақты немесе таратушы зейнетақы еңбек өтіліне және алынатын жалақы мөлшеріне сәйкес тағайындалады. Зейнетақының бұл түрі заңды және жеке тұлғалардың міндетті

зейнетақы жарналары есебінен, сондай-ақ мемлекеттің мемлекеттік бюджеті есебінен қаржыландырылады.

Үшінші деңгей мемлекеттік емес зейнетақы міндетті (қызметкер есебінен ай сайынғы табыстың 10%), ерікті және ерікті кәсіптік зейнетақы жарналары (жұмыс беруші есебінен ай сайынғы табыстың 5%) есебінен қалыптасады.

Екінші және үшінші деңгейлер жинақтаушы болып табылады және салымшылардың БЖЗҚ-дағы жеке зейнетақы шоттарында қалыптастырылады. 2018 жылғы 11 қазаннан бастап зейнеткерлік жасқа толғанда бірінші және екінші деңгейдегі зейнетақыны төлеу "Азаматтарға арналған үкімет" мемлекеттік корпорациясының бөлімшелеріндегі тұрғылықты жері бойынша ресімделеді.

Осылайша, барлық деңгейлерді қамтитын жиынтық зейнетақы келесідей анықталады:

Базалық зейнетақы + Ынтымақты зейнетақы + Міндетті зейнетақы жарналары есебінен жинақтаушы зейнетақы + Ерікті зейнетақы жарналары есебінен жинақтаушы зейнетақы

2020 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша БЖЗҚ-дағы салымшылардың жеке зейнетақы шоттарындағы зейнетақы жинақтарының сомасы 12913475 млн.теңгені құрады, бір жыл ішіндегі өсім 2112936 млн. теңгені немесе 19,6% - ды құрады. Соңғы 5 жылда зейнетақы жинақтарының орташа жылдық өсімі 19% - ды құрады. Осылайша, 5 жыл ішінде зейнетақы жинақтары екі есе дерлік ұлғайды. Зейнетақы жинақтары сомасының Қазақстан Республикасының ЖІӨ көлеміне қатынасы 2020 жылы 18,5% - ды құрады (кесте 2) [5].

Кесте 2 - Қазақстан Республикасының зейнетақы секторының 2016-2020 жылдардағы негізгі көрсеткіштері

Показатели	2016	2017	2018	2019	2020
ЖІӨ, млн. теңге	46971150	54378858	61819536	69532627	69781400
Зейнетақы жинақтары, млн. теңге	6685265	7780738	9377642	10800539	12913475
Зейнетақы жинақтарының ЖІӨ-ге қатынасы, в %	14,2	14,3	15,2	15,5	18,5
Зейнетақы төлемдері, млн. теңге	169690	211117	168638	210190	193428

2021 жылы Қазақстанның зейнетақы жүйесінде азаматтардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға ықпал ететін бірқатар өзгерістер болды. Осылайша, мысалы, Қазақстандықтарда БЖЗҚ-дан жинақтардың бір бөлігін мерзімінен бұрын шығару және оларды тұрғын үй жағдайларын жақсарту, емделуге ақы төлеу немесе жеке сенімгерлік басқаруға, оның ішінде жақын туысына беру үшін пайдалану мүмкіндігі пайда болды.

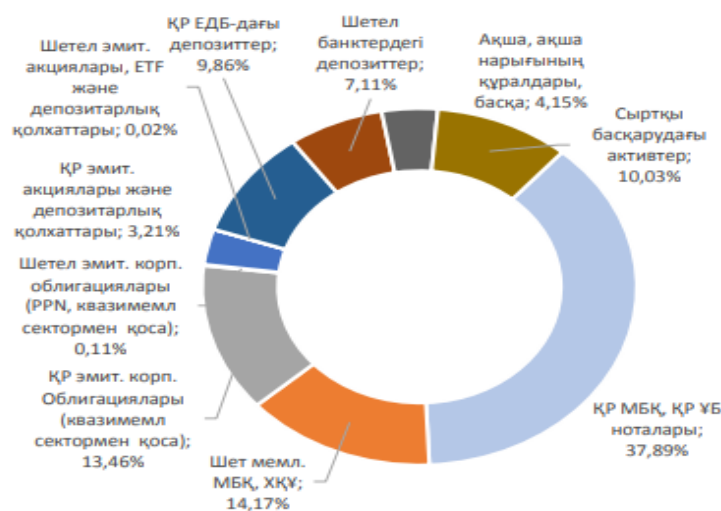
Сондай-ақ тағы бір маңызды өзгеріс болды - кейінге қалдырылған зейнетақы аннуитеті тетігін енгізу. Оның талаптарына сәйкес БЖЗҚ-да 45 жастан бастап қорланымның қажетті сомасы болған кезде сақтандыру компаниясымен шарт жасасуға болады. Зейнетақы аннуитеті шартын жасасу үшін 2021 жылы қорланымның жеткіліктілік мөлшері ерлер үшін 5,6 млн.теңгеден бастап, әйелдер үшін – 7,4 млн. теңгені құрайды. Осылайша, зейнетақы аннуитеті шартын жасай отырып, ерлер 2021 жылы зейнетақы төлемдерін 55 жастан, ал әйелдер – 52 жастан бастап ала бастайды.

Зейнетақы жинақтары экономикада маңызды рөл атқарады, өйткені бұл қаражат түрлі қаржы құралдарына инвестицияланады, осылайша экономиканың түрлі салалары мен сегменттеріне ақша қаражатының түсуін қамтамасыз етеді.

Зейнетақы активтерін инвестициялаудың негізгі бағыттары келесідей:

- Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі шығарған жалпы сомасы 4970,75 млрд. теңгеге (бүкіл портфельдің 37,89%) Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағалы қағаздары;
- шет мемлекеттердің мемлекеттік бағалы қағаздары сияқты-олардың құны 1326,59 млрд. теңгені құрады, портфельдегі үлесі 14,17% тең;
- 1727,32 млрд. теңге сомаға Қазақстан Республикасының квазимемлекеттік ұйымдарының облигациялары, портфельдегі үлесі 13,46%;
- Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінің облигациялары – 1058,40 млрд. теңге сомаға, портфельдегі үлесі 9,86% жуық;

– сыртқы басқарудағы активтер, олардың құны 1279,55 млрд.теңге немесе портфельдің 9,88% (сурет 2).

Сурет 2 – 01.10.2021 жағдай бойынша Қазақстан Республикасындағы зейнетақы активтері портфелінің құрылымы, %

Осылайша, зейнетақы жүйесі, бір жағынан, Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қамсыздандырудың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, екінші жағынан, мемлекет экономикасына қаражат инвестициялау тетіктерін ұсынады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Парламент палаталарының бірлескен отырысында сөйлеген сөзі, 2006 жылғы 18 қаңтар. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006_ (жүгіну күні: 19.12.2021).

2. 27% госбюджета потратили на соцподдержку казахстанцев в 2021 – URL: https://forbes.kz/news/2021/06/11/newsid_251725 (жүгіну күні: 19.12.2021).

3. «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 маусымдағы № 105-V Заңы – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000105> (жүгіну күні: 19.12.2021).

4. «Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 18 маусымдағы № 841 Жарлығы – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000841> (жүгіну күні: 19.12.2021).

5. Қордың 2016, 2017, 2018, 2019, 2020 жылдардағы серпіндегі көрсеткіштері – URL: <https://www.enpf.kz/ru/indicators/pa/current.php> (жүгіну күні: 19.12.2021).

РЕЗЮМЕ/RESUME

Тайлақ Әлия Елжасқызы

Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Сайран Жамиля Ардакқызы

Назарбаев интеллектуальная школа, Караганды, Республика Казахстан РОЛЬ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВА

В данной статье рассмотрены исторические этапы становления и развития пенсионной системы Республики Казахстан, современный механизм пенсионного обеспечения, включающий солидарный и накопительный компоненты, обязательные и добровольные взносы. В статье на основе анализа данных о размерах пенсионных накоплений и выплат показано значение пенсионной системы не только в социальном обеспечении и поддержке населения, но также через призму инвестирования пенсионных накоплений выявлена их роль в развитии экономики государства.

Ключевые слова: пенсионная система, базовая, солидарная, накопительная пенсия, Единый накопительный пенсионный фонд Казахстана.

Tailak Aliya
PI «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Sairan Zhamilya
Nazarbayev Intellectual School, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ROLE OF THE PENSION SYSTEM IN THE SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE STATE

This article examines the historical stages of the formation and development of the pension system of the Republic of Kazakhstan, the modern mechanism of pension provision, including solidary and funded components, mandatory and voluntary contributions. Based on the analysis of data on the size of pension savings and payments, the article shows the importance of the pension system not only in social security and support of the population, but also through the prism of investing pension savings, and revealed their role in the development of the state economy.

Keywords: pension system, basic, solidary, funded pension, Unified accumulative pension fund of Kazakhstan.

List of references:

1. Strategy for Kazakhstan to become one of the 50 most competitive countries in the world. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at a joint meeting of the Houses of Parliament, January 18, 2006 – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K060002006_/links (date of access: 19.12.2021).
2. 27% of the state budget was spent on social support of Kazakhstanis in 2021 – URL: https://forbes.kz/news/2021/06/11/newsid_251725 (date accessed: 19.12.2021).
3. On pension provision in the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan dated June 21, 2013 No. 105-V – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000105> (date of access: 19.12.2021).
4. About the Concept of further modernization of the pension system of the Republic of Kazakhstan until 2030. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 18, 2014 No. 841 – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000841> (date of access: 24.11.2021).
5. Fund indicators in dynamics for 2016, 2017, 2018, 2019, 2020 – URL: <https://www.enpf.kz/ru/indicators/pa/current.php> (date of access: 19.12.2021).

UDC 316.443
IRSTI 04.41.21

Sheviakova Anna
shevyakova.anna@gmail.com
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Petrenko Yelena
petrenko_yelena@bk.ru
Plekhanov Russian University of Economic, Moscow, Russian Federation

SOCIO-ECONOMIC STRATIFICATION IN KAZAKHSTAN: APPLICATION
AND CHARACTERISTICS

The article discusses the features of the socio-economic stratification in Kazakhstan, including the stratification of the population on the basis of «the level of income, quality of life index» (with the release of 4 groups of households and individuals). Also, one cannot fail to note the impact of the pandemic on the deterioration of the standard of living of the population and the increase in the number of those in need of state support. The results of the population census conducted in 2021 will create a more objective picture of the changes taking place.

Keywords: Kazakhstan, economics, stratification, income and opportunity inequality, government support, statistical research.

Introduction

The need for in-depth studies of yield stratification was articulated more than a quarter of a century ago by scientists who considered yield distribution to be one of the most important foundations of social stratification (Esping-Andersen, 1991; Lenski, 1984; Rytina, Form, Pease, 1970; Townsend, 1979, 2013) and who have done much in this direction. Nevertheless, the need for such research is still relevant today (Ceriani, Verme, 2014). For economists, income and income inequality are integral attributes of the concept of «capabilities» based on economic theories of wealth and fair distribution. This traditional approach to measuring well-being is based on comparing levels of resources available to individuals (Sen, 1992). At the same time, the development of the problem of income inequality by economists often overlaps with key

topics for the concepts of social stratification and theory of social structure in general. These are justice, inequality, poverty, and the middle class; the issue of wealth is less well researched in the literature in this context (Brzezinski, 2011; Eisenhauer, 2011). Interdisciplinary advancement in the study of income stratification is significantly complicated by confusion in terms of concepts, namely, that, for example, sociologists and economists have different interpretations of the basic concepts of social structure, in particular - groups, strata, layers and classes. Despite the fact that sociology has developed a tradition of analyzing social groups, which dates back to the works of G. Simmel (Simmel, 1898), economists actively use this concept to describe the income categories and ranks allocated by them, without taking into account the traditional criteria for identifying groups in sociology. Exceptions are cases when the division of population is based on the attitude of individuals or households to this or that income percentile or index methods of income stratification (Yitzhaki, Lerman, 1991), when the division of population into groups is obviously based not on social theory but on practical needs of research (for example, the necessity to control nonlinearity of the processes under analysis). Sociologists, on the other hand, rarely use such formal divisions, preferring theoretically more elaborate classifications, for example, class schemes of J. Goldthorpe and his colleagues (Erikson, Goldthorpe, 1992; Goldthorpe, McKnight, 2006). Wright (Wright, 1989, 1997), D. Gruski and his colleagues (Liu, Gruski, 2013; Weeden, Gruski, 2005), D. Treiman (Treiman, 1977), or even express skepticism about attempts to link income differentiation of the population with the logic of social stratification (Wodtke, 2016).

Actuality of a theme of research on social and economic stratification of the Kazakhstan society is caused, first of all, by practical importance of object of research. The research hypothesis: self-stratification of society does not coincide with official statistical studies, which should already be considered an important social problem. The given mismatch for Kazakhstan is more explained by features of mentality of the Kazakhstan society.

Methodology of research. The research included a complex of methods of quantitative and qualitative analysis. The preliminary stage included the study of epistemology of the issue by analyzing the works on this problem. Further research on the stratification of Kazakh society will be based on theoretical and methodological approaches proposed by D. Gordon (Gordon, 1995, 2000, 2005), which allow to divide the population into groups on the basis of relative criterion (income level) and deprivation (number of deprivations). Since it is the criterion of ownership and income that plays a decisive role in Kazakhstani society, which has received its own value, as well as the level of deprivation allows for a more objective assessment of the level of poverty it is the work of D. Gordon that formed the basis of the study. Kazakhstan currently has a high degree of stratification of society into rich and poor, and this is one of the most pressing problems, especially given the declared ideas of social and economic equality of Kazakh citizens.

Main part

The model of socio-economic stratification of Kazakhstan's population proposed by the authors is based on 2 features:

- income level;
- quality of life index.

Application of this model allowed dividing the population into 4 main groups:

- 1) «poor», which includes households and individuals with low values of income and living standard index;
- 2) «vulnerable» - a group of households and individuals with low incomes but a high quality of life index;
- 3) «out of poverty» - households and individuals with high income but low quality of life index;
- 4) «not poor» - a group of households and individuals with high incomes (consumption) and a high quality of life index.

The results of calculations of socio-economic stratification in Kazakhstan, which takes into account both income and living standard index, according to the data of 2020 are presented in Figure 1, dividing households and individuals into 4 groups. This division is explained by the fact that in Kazakhstan the number of individuals in low-income households is higher than in high-income households.

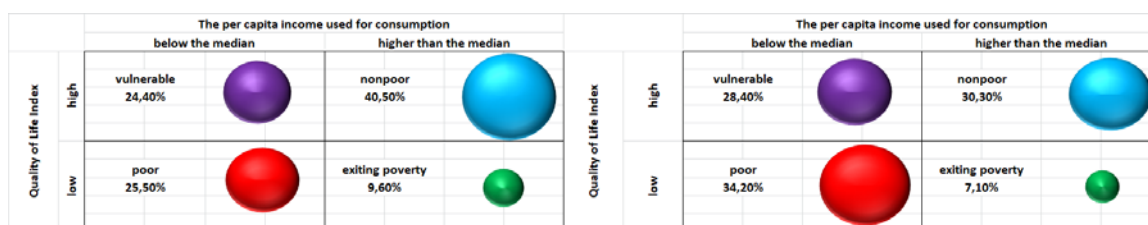

Fig. 1. Stratification of the population of the Republic of Kazakhstan in 2020 by indicators of "income level - quality of life index" (by households and individuals)

Source: composed by the authors

The «non-poor» group, which includes households and individuals with high values of income (consumption) and standard of living index was 40.5% and 30.3% respectively. This is the group to which we refer households with low deprivation rates (i.e. high living standards) and high incomes. The main location of this group is the urban population living in cities with a population of over 50,000 people. (small towns). Kazakhstan is the most urbanized country in Central Asia. The urban population accounts for more than 60% of the total number of inhabitants, there are 86 cities in total in Kazakhstan, but 54 of them are small towns, so the main part of the «not poor» group lives in 32 cities, the most populated city of Kazakhstan is its «southern capital» - Almaty, where today live about 2.016 million people. Other large cities of Kazakhstan in terms of population are: Nur-Sultan (over 1.228 thousand people), Shymkent (over 1.107 thousand people) and Karaganda (over 502 thousand people).

The «poor» group, which included households and individuals with low incomes and living standard index values, was 25.5 and 34.2% respectively. The main location of this group is the rural population and the population of 28 monocities in Kazakhstan (i.e. every third city in Kazakhstan). According to the modern classification, monocities in the Republic of Kazakhstan are considered to be urban settlements with 10 to 200 thousand inhabitants, where at least 20% of the adult population in such a city works at the city-forming enterprise. Only 4 monocities of the republic have the population over or about 100 thousand (Temirtau, Rudny, Zhanaozen, Ekibastuz); the population of the rest does not exceed 50 thousand people.

The group «leaving poverty» - households and individuals with high income but low quality of life index of 9.6% and 7.1% respectively. This group is not income poor at the time of the survey, but if their income remains high, they will be able to acquire the necessary benefits over time and their quality of life will increase. Unfortunately, most of this group in Kazakhstan is rural, whose access to benefits is limited by the poor state of the engineering and transport infrastructure in rural areas.

The «vulnerable» group is a group of households and individuals with low incomes but a high quality of life index of 24.4% and 28.4% respectively. This group is not experiencing massive deprivations at the time of the survey, but with no increase in income the situation will change for the worse. The main location of this group is the urban population, both large and small cities. In Kazakhstan, a rather high share of this group is conditioned by the state policy aimed at ensuring equal access to social benefits (guaranteed volume of health care, education, quality of infrastructure in cities, etc.).

Conclusion

Based on the analysis, it can be assumed that in 2020 only one **third of the country's population did not need government assistance, while all the rest, to varying degrees, needed social support.**

Features of social and economic stratification in the Republic of Kazakhstan are due to the presence of significant regional unevenness in the distribution of income:

- 1) The population of capitals is in the most advantageous position: the current city of Nur-Sultan and the former city of Almaty, which has the status of a city of national importance;
- 2) Next in profitability oil-producing regions, namely Aktau, Mangistau and West-Kazakhstan regions (there is a very strong stratification of living standards of the employed population and not in this sector);
- 3) Relatively stable regions of Kazakhstan - Akmola, Aktobe, Karaganda, Kostanai, Pavlodar and North-Kazakhstan regions.
- 4) Agrarian regions with minimal profitability - East Kazakhstan, Zhambyl, South Kazakhstan, Almaty and Kyzylorda regions.

Uneven distribution of income generates a number of problems in the leading regions of Kazakhstan:

- Large flows of internal migrants to capitals (Nur-Sultan, Almaty) and oil regions of Kazakhstan from

agrarian regions increase social tension. The local population is experiencing strong competition from both foreign and Kazakh workers;

- wages in the extractive sector are 4-7 times higher than in other sectors of the economy. This leads to sharp stratification of the population. High wages in the extractive sector with limited supply of goods and services in the regions lead to higher consumer prices. Consequently, the cost of living in the region is becoming more expensive;

- as a result of strong income differentiation in the extractive regions of Kazakhstan, there is an outflow of workers from the social and infrastructure sectors, which again deteriorates the quality of life of the population.

Nevertheless, despite the obvious stratification of society in Kazakhstan, the negative consequences of the pandemic COVID 19, the rise in prices for food, goods, utilities, fuels and lubricants, sociological studies, including foreign analytical structures, recorded a relatively high level of satisfaction with life. More accurate results will be shown by the 2021 population census in Kazakhstan.

List of references:

1. Esping-Andersen, G. (1991). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Oxford: Polity Press.
2. Ceriani L., Verme P (2014). The Income Lever and the Allocation of Aid 11 Journal of Development Studies. Vol. 50. № 11. P. 1510-1522.
3. Eisenhauer G. (2011). The Rich, the Poor, and the Middle Class: Thresholds and Intensity Indices 11 Research in Economics. Vol. 65. № 4. P. 294-304.
4. Goldthorpe J. H. (2010). Analysing Social Inequality: A Critique of Two Recent Contributions from Economics and Epidemiology 11 European Sociological Review. Vol. 26. № 6. P. 731-744.
5. Gordon, D. (1995). 'Census based deprivation indices: their weighting and validation', Journal of Epidemiology and Community Health 49:Suppl. 2, S39-S44.
6. Gordon, D. (2005) 'The Concept and Measurement of Poverty', in C. Pantazis, D. Gordon and R. Levitas (eds) Poverty and Social Exclusion in Britain: the Millennium Survey. Bristol: The Policy Press.
7. Grusky D. B. (ed.). Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. Boulder: Westview Press. P. 3-51.
8. Data from official website of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan // <https://stat.gov.kz/>
9. Townsend P. (2013). International Analysis of Poverty. New York: Routledge.
10. Wodtke G. T (2016). Social Class and Income Inequality in the United States: Ownership, Authority, and Personal Income Distribution from 1980 to 2010 // American Journal of Sociology. Vol. 121. № 5. P. 1375-1415.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ

Шевякова Анна Леонидовна

«Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Петренко Елена Степановна

Г.В. Плеханов атындағы Ресей экономика университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ СТРАТИФИКАЦИЯ:

ҚОЛДАНЫЛУЫ МЕН СИПАТТАМАСЫ

Мақалада Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық стратификацияның ерекшеліктері, оның ішінде халықтың «табыс деңгейі, өмір сүру сапасы индексі» (үй шаруашылықтары мен жеке тұлғалардың 4 тобын бөлуден) бойынша стратификациясы қарастырылған. Сондай-ақ, індеттің халықтың өмір сүру деңгейінің нашарлауына және мемлекеттік қолдауды қажет ететіндер санының артуына әсері сөз етілген. 2021 жылы жүргізілген халық санағының нәтижелері болып жатқан өзгерістердің объективті көрінісін береді.

Тірек сөздер: Қазақстан, экономика, стратификация, табыс пен мүмкіндік теңсіздігі, мемлекеттік қолдау, статистикалық зерттеулер.

Шевякова Анна Леонидовна

ЧУ «Академия «Bolashaq», Қарағанды, Республика Казахстан

Петренко Елена Степановна

Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова

Москва, Российская Федерация

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ:

ПРИМЕНЕНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

В статье рассматриваются особенности социально-экономического расслоения в Казахстане, в том числе расслоение населения по признаку «уровень доходов, индекс качества жизни» (с выделением 4 групп домохозяйств и отдельных лиц). Также нельзя не отметить влияние пандемии на ухудшение уровня жизни

населения и рост числа нуждающихся в государственной поддержке. Результаты переписи населения, проведенной в 2021 году, позволят составить более объективную картину происходящих изменений.

Ключевые слова: Казахстан, экономика, стратификация, неравенство доходов и возможностей, государственная поддержка, статистические исследования.

Список литературы:

1. Эспинг-Андерсен, Г. (1991). Три мира социального капитализма. Оксфорд: Полити Пресс.
2. Чериани Л., Верме П. (2014). Рычаг дохода и распределение помощи // Журнал исследований в области развития. Т. 50. № 11. С. 1510-1522.
3. Эйзенхауэр Г. (2011). Богатые, бедные и Средний класс: пороговые значения и индексы интенсивности // Исследования в области экономики. Т. 65. № 4. С. 294-304.
4. Голдторп Дж. Х. (2010). Анализ социального неравенства: Критический анализ двух недавних работ по экономике и эпидемиологии // Европейский социологический обзор. Т.26. № 6. С. 731-744.
5. Гордон, Д. (1995). Индексы депривации на основе переписи: их взвешивание и проверка, Журнал эпидемиологии и общественного здравоохранения 49: Дополнение 2, S39–S44.
6. Гордон, Д. (2005) «Концепция и измерение бедности», в С. Пантазис, Д. Гордон и Р. Левитас (ред.) Бедность и социальная изоляция в Великобритании: обзор тысячелетия. Бристоль: Политическая пресса.
7. Груский Д. Б. (ред.). Социальная стратификация: класс, раса и пол в социологической перспективе. Боулдер: Вествью Пресс. Стр. 3-51.
8. Данные с официального сайта Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан // <https://stat.gov.kz/>
9. Таунсенд П. (2013). Международный анализ бедности. Нью-Йорк: Ратледж.
10. Водтке Г. Т. (2016). Социальный класс и неравенство доходов в Соединенных Штатах: собственность, власть и распределение личных доходов с 1980 по 2010 год // Американский социологический журнал. Т. 121. № 5. С. 1375-1415.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Кадырова Гульжан Адиловна, экономика ғылымдарының кандидаты, қаржы кафедрасының доценты, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сейтжанова Данагуль Саматовна, экономика ғылымдарының магистры, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Омарова Балнур Алтынсаровна, экономика ылымдарының докторы, қаржы кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы ЖМ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тайлақ Әлия Елжасқызы, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сайран Жамиля Ардакқызы, Назарбаев зияткерлік мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шевякова Анна Леонидовна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Петренко Елена Степановна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Г.В.Плеханова атындағы Ресей экономикалық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Кадырова Гульжан Адиловна, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сейтжанова Данагуль Саматовна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Омарова Балнур Алтынсаровна, доктор экономических наук, профессор кафедры финансов, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тайлақ Әлия Елжасқызы, старший преподаватель кафедры финансов, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сайран Жамиля Ардакқызы, Назарбаев интеллектуальная школа, Караганда, Республика Казахстан;

Шевякова Анна Леонидовна, кандидат экономических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Петренко Елена Степановна, доктор экономических наук, профессор, Российский экономический университет имени Г.В.Плеханова, Москва, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Kadyrova Gulzhan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Seitzhanova Danagul, Master of Economics, Senior Lecturer, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Omarova Balnur, Professor of the Finance Department of the CHU Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tailak Aliya, senior lecturer of the Department of Finance, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sayran Jamilya, Nazarbayev Intellectual School, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shevyakova Anna Candidate of Economics, Associate Professor of the «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Petrenko Elena, Doctor of Economics, Professor of the Plekhanov Russian University of Economics, Moscow, Russian Federation.

ӘОК 81'35; 81'26
ҒТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
a.rustem1971@gmail.com
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Абиьгазин Сағындық Иранұлы
№68 мектеп-интернаты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**БАС ӘРІППЕН ЖАЗЫЛАТЫН СӨЗДЕРДІҢ ЕМЛЕСІ
(ЛАТЫН ӘЛІПБИ)**

Қазақ жазуының бүгiнi мен болашағы үшiн атқарылып жатқан шаралардың мемлекеттік тiлдiң мәртебесiн арттырудағы рөлi айрықша. Жаңа жазуды меңгеру барысында әрбiр адамның алдында, ең алдымен, барынша жылдам әрi сауатты жазу және қарқынды оқу дағдысын қалыптастыру қажеттiлiгi туындайтыны белгiлi. Сол себептi әлiпбидiң қазақ жазуын жаңғырту, реформалаудағы маңызы, емле ережелердiң танымдық сипаты, жазуымыздың фонологиялық негiздерi, орфоэпия, транскрипция мәселелерi, шеттiлдiк терминдердiң жаңа жазуымыздағы тұрпаты жөнiнде тұжырымдар жасалған.

Тiрек сөздер: Кирилнегiздi жазу, латыннегiздi әлiпби, жазу теориясы, емле, орфография, орфоэпия, ауызша, ұсыныс, мемлекеттік, заманауи, сұраныс, талап, принцип, нұсқа, әрiп.

Қазақ тiлтанымын бiрден жоғары белеске шығарған ғалым Ахмет Байтұрсынұлының араб әрiптерiн модернизациялау арқылы әзiрлеген жаңа ұлттық әлiпбибiнiң терең де ғылыми дәйектi тұжырымдары мен ұстанымдары ХХ ғасырдағы барлық әлiпби реформаларында басшылыққа алынып отырды. Академик I.Кеңесбаев, проф. М.Балақаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжоловтардан бастап, академик Р.Сыздық, проф. Н.Уәли, А.Алдашева, доцент Қ.Күдерина, Н.Әмiржанова сынды ғалымдардың сөз мәдениетi, жазу мәдениетi, жазу теориясы, жазу ортологиясына қатысты iзденiстерi арқылы жинақталған ғылыми тәжiрибе латыннегiздi әлiпби реформасында ұтымды пайдаланылуға әбден лайық. Ғылыми iзденiстер бойынша жаңа емле ережелерiнiң тұжырымдамасының жобасы да әзiрлендi. Бұл жоба бойынша латынграфикалы жаңа әлiпби негiзiндегi қазақ жазуы бұған дейiнгi графикалардағы өзiнiң басты ұстанымын (принципiн), яғни фонематкалық ұстанымды сақтайды. Демек латын әрiптерiмен жазғанда да ең алдымен негiзгi дыбыстарды таңбалауға жүретiн графемалар қолданылады. Осы принциптi басқаша морфологиялық принцип деп те атайды, яғни бұл – сөздiң морфемаларының құрамындағы мағына ажыратушы дыбыстарды немесе әлдi позициядағы (айналасындағы дыбыстардың әсерiне неғұрлым тәуелсiз қоршаудағы) дыбыстың таңбасына жүретiн әрiптермен жазу. Мысалы, [шәй] емес, /шай/; [мәйсөк] емес, /майсөк/, [ууак] емес /уак/, [уөрүк] емес /өрiк/ (мұндағы [] жақшасы фонетикалық транскрипция белгiсi болса // жақшасы графемалық құрам белгiсi). Бұл принцип қазақ жазуы үшiн барлық графикалық кесiндiлерде (араб, латын, кирил) басым болған. Жалпы, дыбыс-әрiптiк жазу жүйелерiнiң көбiнде осы принципке басымдық берiледi. Жазуы дыбыс-әрiптiк әлiпбиге сүйенген тiл-тiлде фонетикалық деп аталып жүрген принциптiң атауының өзi шартты түрде екенi анықталды. Себебi фонетикалық жазу, сайып келгенде дыбыстарды табиғи түрде таңбалау дегендi бiлдiредi, яғни, басқаша айтқанда, фонетикалық жазу мен фонетикалық транскрипция тең дегенге саяды. Ал фонетикалық принциппен жазылады деген қазақ орфограммалары, тексерiп қарағанда, фонетикалық транскрипциямен бара-бар емес болып шықты. Мәселен, отандық жазу теориясының маманы Қ.Күдерина 1) төл түбiрлер мен туынды сөздердiң бiрыңғай жуан не жiңiшке, 2) оларға жалғанатын қосымшаларының үндестiгi, 3) қосымшалардың түбiрдiң соңғы дыбысымен үйлесуi, 4) бiрiккен сөздер жiгiнде қ, к, п дыбыстарының ұяңдануы, 5) қысаң езулiктердiң естiлуiнше түсiрiлiп таңбалануы, 6) шылаулардың негiзгi сөзге үндесiп, үйлесiп жазылуы қазақ жазуының фонетикалық принципке сүйенгенiн көрсетедi. Дегенмен қазақ жазуы

теориясының ғылыми негіздерін зерттеген белгілі ғалым, профессор Н.Уәли бұл принцип қалай айтылса солай жазылады деген ультрафонетикалық принципті меңземейді, фонетикалық принциппен жазады деген тұстар фонеманың позициялық түрленімі емес, негізгі реңкі таңбаланады деген фонематикалық принципке сай келеді дегенді айтады. Шынымен де, тілтанушылар «фонетикалық» деп атап жүрген принциппен жазылған сөздер ауызша тілдегі айтылуына дәлме-дәл дөп келмейді, жазба тілдегі немесе жазба кодтағы таңбалар – графемалар осы принциппен жазылады деп жүрген сөздердің ауызша кодының барлық біліктерін дәлме-дәл сол күйі қайталамайды. Тек кейбір ғана дыбыстарын негізгі реңкімен/инвариантымен емес, қосалқы реңкінде/вариантында таңбалайды. Мысалы, алагеуім сөзі фонетикалық принциппен жазылады деп айтамыз, алайда бұл принцип сөзде ішінара сақталып тұр, егер толық сақталған болса, алагеуім болып жазылуы тиіс еді, сол сияқты көгөніс емес көгөнүс, добы емес, добұ т.с.с. болуы тиіс еді. Демек фонетикалық деген атаумен берілген принциптің де шартты екенін ұмытпау керек. Профессор А.Алдашева шетел сөздері деп жазу жүйемізде орыс тілінің орфографиялық нормасы бойынша жазылатындарды (мысалы, конституция, республика, университет, т.б.), ал кірме сөздер деп ауызша сөздегі «сындырылған» түрінде таңбаланатындарды (мәйкі, стансы, кепкі, режим, т.б.) айтады. Ал латыннегізді жаңа әліпбиге көшкенде шартты түрде фонетикалық деп аталып жүрген принципке сәйкес қандай сөздер жазылады деген сұраққа жауап беретін болсақ, ең алдымен кирилнегізді әліпбидегі дәстүр сақталатынын алға тартпақпыз, демек жоғарыда осы принциппен жазылатын санамалап көрсетілген төл сөздердің және олардың туынды түрлерінің сол күйі латында да фонетикалық принциппен берілетіні белгілі. Бұған қоса, біздіңше, емледе шетел сөздерін игеру, кірме сөздерді жаңаша таңбалау үдерісі, сөз жоқ, осы принципке негізделеді. Егер кирилнегізді әліпбиде орыс тілінен енген шетел сөздері дәстүрлі принциппен жазылса, олардың ауқымды бөлігі латыннегізді әліпбиде фонетикалық принципке сүйеніп жазылады. Қазақ тілі ғылыми курсына «Орфография» мен «Орфоэпия» өз алдына жеке-жеке бірдей жоғары деңгейде арнайы тарауда оқытылуы тиіс. «Қазақ орфоэпиясы» бүгінгі қазақ тілінің ғылыми курсына білімдер жүйесінен тыс қалып қойғаны, арнайы оқытылмауы салдарынан ауызша сөз мәдениетінің төмендеуін көрсететін жоғарыда келтіргендей мысалдар көбейіп кетті.

Сонымен ғалымдардың және көпшіліктің ұсыныстары негізінде төмендегідей қорытынды жасалды.

1. Жаңа әліпбиде дауысты дыбыстардың жіңішке сыңарын белгілеуші диакритикалық таңба ретінде умлаут алынды, себебі умлауттың таңбасында «жіңішкелікті білдіру» деген концепті ғана бар және ол латын әліпбиін білетін кез келген тіл иелменіне бірдей ортақ таныс. Сонымен бірге умлаутпен жіңішке дауысты дыбыс әріптерін таңбалған латынәліпбилі тілдердің қатары көп: немістер, шведтер, венгрлер, түріктер, эзербайжандар, түрікмендер, т.б.

2. Ф әрпіне латын графикасында арнайы таңба алу қажет, себебі Ф дыбысымен келетін сөздер тек орыс тілі арқылы енген жоқ (федерация, фабрика, футбол, фото), қазақ әдеби тіліне Ф дыбысымен айтылатын сөздер араб, парсы тілдерінен еніп кең қолданыс тапқан: Фатиха, Фатима, Фараб т.б. 14 000-нан астам шеттілдік сөздің 2000-ының құрамында Ф әрпі бар. Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық игеру заңдылығына салса, П немесе Б дыбысы арқылы игеруге болады. Putbol немесе Butbol деп өзгерту жасанды болады. Демек оған арнайы таңба Ff-ны алған дұрыс.

3. В әрпіне латын графикасында арнайы таңба алынды, себебі В дыбысы бар орыс сөздері және орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздер қазіргі ғылым мен техника, білім салаларының барлығында дерлік кездесетін жиілігі жоғары термин сөздердің қорын құрап тұр: инверсия, вагон, эволюция, вокзал, вирус, вакуум т.б. 14 000-нан астам шеттілдік сөздің 1575-інің құрамында В әрпі бар. Бұлардың барлығын қазақ тілінің фонетикалық игеру заңдылығына салса, Б дыбысы арқылы игеруге болады. Inbersia, bagon, ebolusia, birus деп өзгерту бұл сөздердің мәтін ішіндегі көзшалымға танылуын қиындатады. Демек латын графикалы әліпбиде В дыбысына барабар V таңбасын алынғаны дұрыс.

4. Жаңа әліпбиде кирилдегі Й мен И әріптеріне ортақ бір таңба алынды, себебі бұл дыбыстардың сөздегі позициясы қай кезде дауысты, қай кезде дауыссыз екенінен белгі береді. Мысалы, ай, тай, лай, лайк, фейк деген сөздерде дауысты дыбыстың таңбасынан кейін тұрғандықтан, бұл дауыссыз дыбыс әрпі екені анық, ал керісінше И-дің таңбасы сөздің басында немесе дауыссыз дыбыс таңбасынан кейін тұрса, мысалы, ине <ій-не>, киім <кі-йім>, қиын <қы-йын>, жиын <жы-йын>, институт <ійн-стй-түүт>, кино <кй-но> бұл Ы+Й және І+Й дауысты мен дауыссыз дыбыстың тіркесін таңбалайтын әріп екені анық.

5. І мен Й, И дыбыстарын беретін таңбаларды өзара алмастыру және и-дің бас әрпін нүкте арқылы /І/ түрінде таңбалау ұсынылды: Institut, jinalys, universiada, İrimşik, ızgılık, bilim. Негіздемесі мынадай:

- емлелік негіздеме: И дыбысын І таңбасымен беруде термин сөздер халықаралық тұрпатына ұқсас болады әрі көзшалымға қолайлы, мысалы, piramida, respublika;

- статистикалық негіздеме: I [i] дыбысы абсолюттік кездесу жиілігі 5 орында болатын қазақ тіліндегі өнімді дауысты дыбыс. Егер оның үстіне ноқат қойылмаса, яғни /I/ әрпімен жазылса, қазақ мәтінде жолүсті таңбаларын көбейтпейді.

6. Ұ дыбысының таңбасына Ū макрон диакритикасы алынды: Ūsynys, jūnnaq, maǵlūmat. Мұның негіздемесі мынадай:

- графикалық негіздеме: Дыбыстары бойынша өзара ұқсас әріптерді әліпбиде қатар орналастырған дұрыс. Сонда /U/, /Ū/, /Ü/ таңбаларын тану, қабылдау барысы әліпбидің көзшалымға қолайлылығын, қолдағдыға икемділігін арттырады;

- статистикалық негіздеме: Ұ әрпінің У әрпіне қарағанда жиілігі төмен. Сондықтан оның диакритикасы /Ū/ көзшалымға қиындық тудырмайды;

- педагогикалық негіздеме: «кирил жазуындағы Ұ әрпінің ортасындағы сызық латында осы дыбысты таңбалайтын әріптің үстінен қойылады» деп ассоциация арқылы үйрету /Ū/ графемасын тез танып, жазуға септігін тигізеді.

7. Ң дыбысы халықаралық фонетикалық әліпбиде бар Ɲ таңбасымен берілді. Мысалы: aŋsu, jaŋbut, köleŋke. Негіздемесі мынадай:

- фонетикалық негіздеме: Ɲ таңбасы мұрын жолды, үнді дауыссыз дыбысты (ң) белгілейді;

- әдістемелік негіздеме: Ɲ қолды үзбей жазуға ыңғайлы әрі жолүсті таңбаларын көбейтпейді.

Сондай-ақ кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі Ң графикасына ұқсас болғандықтан тез дағдыландырады.

8. Ш дыбысы седиль таңбасымен (§) берілді: §aŋuqaq, qa§uqtuq, ala§. Мұның негіздемесі:

- емлелік негіздеме: /sh/ қосар әрпі екі түрлі оқылып, шатасу тудырады, мысалы, shema (шема/схема), sholast (шоласт/схоласт), ashana (ашана/асхана), Eshil (Эсхил, Эшил), Ashat (Ашат/Асхат). Сонымен бірге қазақ тіліндегі «бір дыбыс – бір таңба» принципін сақтауға да мүмкіндік туады;

- статистикалық негіздеме: ш дыбысының мәтін ішіндегі жиілігі жоғары, оны екі таңбамен беру мәтінді жасанды ұзартады.

9. Чh (Ч) таңбасын әліпбиден алып тастау ұсынылады. Мұның негіздемесі мынадай:

- фонетикалық негіздеме: Ч дыбысы қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді.

- статистикалық негіздеме: Ч дыбысымен келетін шеттілдік сөздердің саны өте аз және олардың қолданыс жиілігі төмен.

10. Әліпбиде Ц әрпі жоқ, себебі Ц дыбысы қазақ тіліне тән емес, әрі онымен келетін сөздерде Ц-ның орнына С-ны жазуға әбден болады, өйткені Ц құранды дыбыс, ол Т+С дыбыстарының жымдасуынан жасалған. Сондықтан оны өз құрамында бар С дыбысының таңбасымен, яғни S әріппен беру, сөздердің графикалық кескінін де, дыбысталуын да айтарлықтай өзгертпейді, сөйтіп оларды оқырман мен жазарман жеңіл ажыратады. Әрі кирилдегі Ц-ның орнына S жазылған сөздер түпнұсқа тілдегі тұрпатына да ұқсайды. Жазуда да бірден танылады, айтылуда да тындарман үшін түсінікті: polisia, sirk, sirkul, astekter т.б.

11. Бекітілген әліпбидегі Ы дыбысын Ү әрпімен беру жетілдірілген нұсқада да сақталды, себебі жуан, қысаң езулік дауысты Ы дыбысын осылай таңбалау халықаралық транскрипциялық жүйеден әбден белгілі: Almaty, Kyzylorda, Fazyl, т.б. сияқты қазақтың жер-су аттары, кісі есімдері осылай транскрипцияланады. Сондықтан латындағы бұл Ү таңбасының дыбыстық мазмұны Ы дыбысы деген түсінік жаппай орныққан. Ал кейбір ұсыныстарға сүйеніп Ы-ны I i таңбасымен беретін болсақ, онда осы таңба белгілеп тұрған жіңішке [i] дыбысына ноқатты Іі таңбасын алуға тура келеді, олай болса, И/Й-ді Үү таңбасымен жазу керек болады. Ал бұл сөздердің жазба мәтіндегі танымалдығын төмендетеді, қолайсыз: unstytut (институт), une (ине), munystr (министр), ауу (аю), ут (ит), оқуға (оқиға), таруу (тарихи), ǵılımu (ғылыми). Сондықтан Ы дыбысын Ү таңбасымен, соған сәйкес И/Й-ді Іі таңбасымен беру сөздердің графикалық кескінін қазақ оқырманына бірден танымал жасайды: udys, ugys, bassu, qaju; inelik, igeru, mādeni, universitet, respublika

12. Әліпбиде Ю, Я әрпі мен Ъ, Ь белгісіне арнайы таңба алынған жоқ, себебі алғашқы екеуі көпқызыметті орыс әріптері, олар қазақ сөзінде бірнеше дыбыстың тіркесін білдіреді.

Ең бастысы, латын әліпбиін енгізу арқылы қазақ тілін «отарланған тіл» аумағынан алып шықсақ, әлдеқайда оңды іс болмақ. Тіліміздің «отарланғаны» қазір бізге аударма ісінде де қатты білініп жатыр. Мысалы, ағылшын тіліндегі institutional, emotional, functional сөздерін институттық, эмоциялық, функциялық деп қазақ тілінің табиғатына сай алсақ, ғалымдар мейлінше қарсылық танытады. Олар орыс тілінің ыңғайындағы институциональный, эмоциональный, функциональный

сөздерімен үндес етіп, қазақ тілінде де институционалды, эмоционалды, функционалды деп қолдануды жөн көреді. Демек, бұл мәселеде де бізді көп шаруа күтіп тұр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Латын әліпбиіне көшу: ғылыми-тәжірибелік негіздер, даму процесі және басты мәселелер. – Астана: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2018.
2. Сейітбекова А. Жаңа қазақ әліпбиінің графикасы мен құрамы // Жаңа емле. Оқу-әдістемелік құрал. – Нұр-Сұлтан, 2019 – 14-15 б.
3. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы. Ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А.Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016.
4. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007.
5. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.
6. Әміржанова Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы (1929-40 жж.): филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2010.
7. Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Абильгазин Сағындық Иранович
Школа гимназия №68, Караганда, Республика Казахстан
ПРАВОПИСАНИЕ СЛОВ С БОЛЬШОЙ БУКВЫ (НА ОСНОВЕ
ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА)

Роль мер, предпринимаемых для настоящего и будущего казахской письменности, в повышении статуса государственного языка исключительна. Известно, что в процессе освоения нового письма перед каждым человеком, прежде всего, возникает необходимость формирования навыков быстрого и грамотного письма и интенсивного чтения. Поэтому сделаны выводы о значении алфавита в модернизации, реформировании казахской письменности, познавательном характере орфографических правил, фонологических основах нашего письма, вопросах орфоэпии, транскрипции, новом типе иноязычных терминов

Ключевые слова: кириллица, латиница, алфавит, теория письма, правописание, орфография, орфоэпия, устное, предложение, состояние, современность, спрос, требование, принцип, вариант, буква.

Abdrakhmanov Rustem
Private institution «Academy «Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abilgazin Sagyndyk
School gymnasium №68, Karaganda, Republic of Kazakhstan
SPELLING OF CAPITAL LETTERS (BASED ON
LATIN ALPHABET)

The role of the measures taken for the present and future of the Kazakh script in raising the status of the state language is particularly important. As you know, in the process of mastering new writing, Everyone has the need, first of all, to form the skills of writing as quickly and competently as possible and intensive reading. Therefore, the conclusions were drawn about the importance of the alphabet in the modernization and reform of the Kazakh script, the cognitive nature of spelling rules, the phonological basis of our writing, the problems of orthoepia, transcription, and the type of foreign language terms in our new script.

Keywords: Cyrillic writing, Latin alphabet, writing theory, spelling, spelling, orthoepy, verbal, sentence, State, modern, demand, demand, principle, variant, letter.

List of references:

1. Transition to the Latin alphabet: scientific and practical bases, development process and key issues. - Astana: National Research and Practice Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetov, 2018.
2. Seitbekova A. Graphics and composition of the new Kazakh alphabet // New spelling. Textbook. - Nur-Sultan, 2019 - pp. 14-15.
3. Reform of the Kazakh script on the basis of the new national alphabet: theory and practice. Collective monograph. General ed. headed by A. Fazylyzhanova. - Almaty: Kazakh Tili Publishing House, 2016.
4. The Kazakh alphabet based on Latin graphics: history, lessons and prospects. - Almaty: Arys, 2007.
5. The line R. Determinants of the Kazakh language (spelling, punctuation, vocabulary). - Astana: Elord, 2000.
6. Amirzhanova N. Graphics and spelling of the Kazakh script based on the Latin alphabet (1929-40): Ph.D. ... diss. - Almaty, 2010.
7. Baitursynov A. On the classification of sounds // Language reading. - Almaty: Mother tongue ,1992.

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
a.rustem1971@gmail.com
Шонаева Аяжан Есенгельдиевна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕР (ВАРВАРИЗМ ТАБИҒАТЫ ТУРАСЫНДА)

Орыс тілі бұл кезеңге бұрынғы кеңес одағындағы барлық ұлт тілдерінің фонетикасы мен фразеологиясына, морфологиясы мен синтаксисіне, стилистикасына бір сөзбен айтқанда тілдердің барлық жағынан дамуына ықпал жасап келді. Кеңес дәуірінде орыс тілінің өзі жаңа қоғам мен жаңа өндірістің, жаңа мәдениет пен ғылым, техниканың дамуына байланысты кемеліне келіп байыды да сол арқылы басқа тілдерге ықпал жасап отырды. Соның нәтижесінде бұрын негізінен күнделікті тіршілік пен қарым-қатынастың ғана құралы болып келген қазақ тілінде қоғамдық, саяси, ғылыми терминология қалыптаса бастады. Біздің тілімізге енген интернационалдық терминдер тек орыс тілі арқылы сіңісті.

Тірек сөздер: Сөвет үкіметі орыс сөздері, баспасөз, ауысу, сынарлар, жалпы халықтық сипат, ұлт тілі, терминология, балама.

Қазақ халқы ерте замандардан бері орыс халқымен қарым-қатынаста болған. Нәтижесінде қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында орыс тілінен ауысып келген толып жатқан сөздер бар. Бірақ ертеде енген сөздердің қай ғасырда, қай кезеңде ауысқаны туралы деректер аз. Орыс тілінен енген сөздердің негізінен екі кезеңге бөліп қарап жүреміз». Ертерек енген орыс сөздері және Сөвет үкіметі кезеңінде енген орыс сөздері.

Ертерек енген орыс сөздері баспасөз арқылы жазба түрде тарамаған, көбінесе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген. Қазіргі әдеби тілімізде революцияға дейін ауысқан орыс сөздері негізінен қазақ тілінің емлесіне сай, өзгерген қалпында жазылады. Бұл сөздерді мынандай топқа бөліп қараймыз:

а) тұрмыс қажетіне қатысты сөздер. Мысалы, жәшік (ящик), кереует (кровать), бөтелке (бутылка), бөшке, мөшке (бочка), лампы (лампа), көшір (кучер), бәтеңке (ботинка), кәлош (галoшы), барқыт (бархат), әшмөшке, әшмөнке (восьмушка), шәйнек (чайник), сіріңке (серники), мәтке (матица), кілет (клеть), күршек (кручок), сөтке (сутки), өшірет (очредь), пар (пара), гармон (гармонь), парым (форма), күмәншік (бумажник), мөшек (мешок), тұрба (труба), рысқұт (расход), божы (божи), кәмпит (конфеты), бедре (ведро), бишік (бичик), помыш (помощь), жарма (ярмо), камыт (хамут), ізбес (известь), шөрке (чурка), шашнай (частный), бекебай (пуковый), тәрелке (тарелка), сөмке (сумка), самауыр (самовар).

ә) әкімшілік басқару ісіне байланысты сөздер. Мысалы: ояз (уезд), шен (чин), мінәпас (монесть), болыс (волость). Старшин (старшина), сот (суд), түрме (тюрьма), уез (уезд), губерне (губерния), атбекет (адвокат), ауылнай (ауыльный), жандарал (генерал), поштабай (почтовый), майыр (майор), контор (контора), сияз (сьезд), пратокол (протокол), іштарап (штраф), пірговор (приговор), дүбірнай (выборный) т.б.

б) Ғылым мен мәдинетке, техникаға қатысты сөздер. Мысалы: зауыт (завод), пабрік (фабрика), мәшине (машина), минөт (минут), секөнт (секунд), газет (газета), жорнал (журнал), гемназия (гимназия), ентірнат (интернат), сеялка, банік, ләпке (лавка), семенария, пәнер (фанера), училище, пансион, учет, алгебра, карта, кінеге (книга).

в) Қоныс аударуға қатысты сөздер. Мысалы: учаске (участок), пылан (план), заимка, колония, землемер, катар (хутор), әренда (аренда), десетине (десятина), ысклад (склад), загон, сажен (сажень) т.б.

Сөвет үкіметі орнағанға дейінгі ауысып келген орыс сөздерінің кейбіреулері тек түр-тұрпатына ғана емес, ішкі мағынасын да өзгерткен. Мәселен орыс тілінде гиря деген сөз бір нәрсенің салмағын өлшегенде таразыға салатын тастарды білдірсе, қазақ тілінде таразы деген сөздің синонимі болып қабылданылады. Мысалы: санақтағы сиырлар кірге түсірілді ме? (Ж. Тілеков). Кір деген сөзден кірші, кірлеу, кірлету, кірлесу, кірге тарту, кірге түсу сияқты жаңа сөздер туындап қазақ лексикасын байытқан. Рет-рядь деген сөздің білдіретін ұғымы қазақтың қатар деген сөзіне дәл келеді. Ал қазақ тілінде бұл орыс тіліндегі мағынасын бүтіндей өзгертіп, басқаша мән алған. Мәселен, ер бір рет

өледі, қорқақ мың рет өледі (мақал) дегендегі рет сөзі орыстың рас деген сөзінің орнында жүріп тұр. Кеше немістер бізге үш рет шабуыл жасады (Б. Момышұлы). Бұл сөйлемде рет сөзі мәртебе деген сөзбен синоним болып жұмсалған. Сөзін ретпен айтты дегендегі ретпен сөзі белгілі тәртіппен, жүйемен дегенге келеді. Егер ісім өңсін десең, ретін тап (Абай). Мұнда рет сөзі қисын, жөн, ыңғай мағынасында қолданылған. Демек, орыстың ұят деген сөзі енген соң, түр-тұрпаты да, мән-мағынасын да өзгерткен. Сонымен қатар семантикалық ұғым кеңейте отырып жаңадан бірнеше сөз тудыруға ұйытқы болған. Мысалы, реті, реттілік, реттік, ретсіз, ретте, реттегіш, реттеу, реттеуші, реттету, реттестіру, реттенгіру, реттелеу, реті бар, реті жоқ, реті келмеу, ретін табу, реті саны, реттік сан, реттік сан есім т.б.

Қазақ тіліне енген орыс сөздерінің бірсыпырасы қазақтың төл сөз бермен синонимдік қарым-қатынаста жұмсала жүріп, көп жағдайда төл сөздерден басым түсіп, жалпы халықтық сипат алып отырған. Мәселен, орыс тілінен ауысқан бөтелке, бөшке, гармон, божы, кәмпит, бишік, кірпіш, сіріңке, көшір тәрізді сөздер қазіргі әдеби тілден мықтап орын тепкенде, бұлардың ана тіліндегі сыңарлары сөйлеу тіліне қарай ығысқан, сөйтіп пассив сөзге айналған. Қазір сіріңке деген сөз тұрғанда орын орына оттық, күкірт, шақпақ, шырпы деген сөздерді қолдану әдеби нормаға жатпайды. Сол сияқты гармон деген сөз тұрғанда, сырнай, керней, ал кірпіш тұрғанда қыш әдеби тілде қолданылмайды.

Демек, бұл сияқты орыс сөздері сөздік қорға басы бүтін кіріп әбден орнығып алған.

Енді бір жағдайда қазақтың тума сөздері орыс тілінен ауысқан сыңарларын сөйлеу тіліне ығыстырып жіберген. Мәселен: шыт, тәулік, кезең, шам, құлақшын, ілгек деген сөздер әдеби тілдің шеңберінде жалпылама қолданыла береді. Ал бұлардың орыс тіліне келген сыңарлары: сиса, сөтке, өшірет, малақай, лампа, қожайын, күршек, сияқты кірме сөздер көбінесе сөйлеу тілінде, көркем шығармада кейіпкерлердің тілінде кездеседі. Орыстың пара деген сөзі біздің тілімізге пар болып ауысқан. Пара деген сөзден парластыру, парласу, парлату, парлау, тәрізді туынды сөздер жасалып, сөзді құрамды байытуға ат салысқан. Сол сияқты мәнерлі сөз мәнерлеу тәрізді жаңа ұғымның тууына орыстың манера деген сөзі себепкер болса, межелі жер, межелеу деген тың сөздердің жасалуына да орыстың мижа деген сөзі ұйытқы болған.

Ертеде ауысып келген орыс сөздерінің ішінде әр түрлі стилдік мән тудырып жүргендері де бар. Мәселе, шен (чин) деген сөз орыс тілінде әскери атақ дәреже дегенді білдірсе, қазақ тілінде мансап құмар, атақ құмар адамға кекесін ретінде айтылады. Шен деген сөзден шен алу, шен-шекпен, шендес, шеншіл, шен құмар деген жағымсыз мәніндегі сөздер туып қалыптасқан. Сонымен революциядан бұрынғы кезеңде кірген орыс сөздерінің қалыптасу мен тілге сінуі бір дәрежеде емес екені байқалады.

2. Сөвет үкіметі орнағаннан кейінгі сөздер. Бұл кезеңге қазақ тілі үздіксіз байып, кемелденіп, жетіліп отырды. Оған орыс тілінің ықпалын атап өтпеске болмайды. Орыс тілі бұл кезеңге бұрынғы кенес одағындағы барлық ұлт тілдерінің фонетикасы мен фразеологиясына, морфологиясы мен синтаксисіне, стилистикасына бір сөзбен айтқанда тілдердің барлық жағынан дамуына ықпал жасап келді. Кеңес дәуірінде орыс тілінің өзі жаңа қоғам мен жаңа өндірістің, жаңа мәдениет пен ғылым, техниканың дамуына байланысты кемеліне келіп байыды да сол арқылы басқа тілдерге ықпал жасап отырды. Соның нәтижесінде бұрын негізінен күнделікті тіршілік пен қарым-қатынастың ғана құралы болып келген қазақ тілінде қоғамдық, саяси, ғылыми терминология қалыптаса бастады. Біздің тілімізге енген интернационалдық терминдер тек орыс тілі арқылы сіңісті. Сондықтан олардың бәрін де орыс сөздері деп есептейміз.

Әр бір ұлт тілінің терминологиясын жасауда қандай бір ғылыми принципке негізделеді. Қазақ тіліндегі терминологияны қалыптастырудағы негізінен екі түрлі принцип бар. Бірінші, терминологияны қалыптастыруда қазақ тілінің өз мүмкіншілігін пайдалану. Орыс тіліндегі терминдерін қазақша баламасын жасау мынандай жолдармен іске асқан.

1. Орыс тіліндегі терминдерге қазақтың төл сөздері және олардан жасалған туынды сөздер балама етіп қалыптастырылған. Мысалы, ұшқын (летчик), қондырма (настройка), ереуіл (забастовка), алғысөз (предисловия), түйсік (осушение), амал (действия), бөлінгіш (делимое), жұрнақ (суффикс), тербеліс (колебание), буын (слог), қышқыл (кислота), мүсін (скульптура), жарыс (соревнование), отар (колония), одақ (союз), сыншы (критик), жіктеу (классификация), одағай (междометия), етістік (глагол), есімше (причастие), жаттығу (тренировка), орынбасар (заместитель), сүрлеу (силосовать).

2. Орыс тіліндегі сөздерге лайықты балама іздеп табу нәтижесінде кейбір дулет сөздерге дербес мағына теліп, олар бір-біріне сараланып отырған. Мәселен, білшім-ғылым-ілім сияқты бұрынғы синонимдес сөздер қазір жеке-жеке мағынаға ие болып өзара сараланып отыр. Мысалы: білім

(знание), ғылым (наука), ілім (учение). Сол сияқты ту (знамя), жалау (флаг), қолғап (рукавица), биалай (перчатка), темекі (табак), шылым (папироса), кінә (вина), күнә (грех) тәрізді жарысқа сөздердің жігі бір-бірінен ажырап нақтылана түсті.

3. Орыс тіліндегі термин сөздерді қазақша аударып алуда кейбір аз мағыналы сөздер активтеніп, олардың белсенділігі арттырылған. Соның нәтижесінде дара мағыналы сөздер көп мағыналы болып қалыптасты, яғни кейбір сөздердің семантикалық шеңбері кеңіді. Мәселен, орыстың фонд, запас, резерв деген үш түрлі сөзі қазақтың қор деген бір ғана сөзбен аударылып жүр. Сол сияқты орыс тіліндегі строй, стройка, стройние, строительство постройка тәрізді бірнеше сөздерге қазақша құрылыс деген жалғыз сөз балама болып алынған. Каникулы, отпуск дегендер қазақша демалыс, вывод, заключение дегендердің мағынасы қорытынды деген бір сөзбен берілген.

4. Орыс тіліндегі терминдерге лайықты атаулық баламалар табу үстінде қолданысқа түспей қалтарыста қалып жүрген тілдегі кейбір көнерген сөздер мен жергілікті сөздер активтеніп қайтадан іске қосылған. Мәселен, терминологиялық сөзден стрелка деген сөз тіл, жебе болып екі түрлі сөзбен берілген. Здания - ғимарат, үй, клеймо – табыра, таңба, тиор - сүзек, кезік, перепонка - жарғақ, желқабық, мачевой-несеп, тынжы болып аударылған. Осындағы жебе, ғимарат дегендер архоизмдер, табыра, желкезік, желқазық, тынжы дегендер жергілікті сөздер. Қажетті кезінде бұлар да әдеби тілдің кәдесіне жараған.

5. Орыс тіліндегі терминдерді аударып алуда қазақтың кейбір төл сөздері бұрынғы негізгі мағынасын үстіне терминдік жаңа мағына қосып алған. Мәселен, сыбаға деген сөз бұрынғы мағынасының үстіне орысша удел (сыбағалы салмақ) деген терминдік мағына; жеу, құрбан ету дегендер орысша жертва деген спорт терминінің орнына қолданылады, мешел деген сөз медицинада рахит деген сөз, ал теміреткі - экзема деген сөздердің орнына балама етіп алынған.

6. Орыс тіліндегі терминдерді қазақша аудару барысында тіліміздегі Көптеген жұрнақтар әсіресе - у, -лық, -лік, -ыс, -іс, -ма, -ме, сияқты жұрнақтардың сөзден сөз тудыру қабілетін мейлінше кеңейгендегі байқалады. Мысалы, созревание - тісу, жетілу, увольнение - босату, шығару, отравление - улану, ушыну, поощрение - мадақтау, көтермелеу, кружок - үйірме, настройка - қондырма, колебоние - тербеліс, литие — құйма, доказательства - дәлелдеме, соединение - қосылыс, осып - қорым, жиналма, решение - шешім, донесение - хабарлама т.б.

7. Көп мағыналы терминдердің лайықты балама табылған мағынасы Аударылып қазақша берілсе, баламасы жоқ мағынасы орысша қалпында берілген. Мәселен, фаза сөзінің қоғамдық ғылымда қолданылатын мағынасын кезең десек, физика ғылымдағы мағынасы фаза деген қалпында алынған. Блокта сол тәрізді бір де одақ, бір де блок болып қолданылып жүр.

8. Орыс тіліндегі көп мағыналы терминдер қазақ тіліне ауысқанда, әрдайым бір мағынасында ғана ауысып қолданылады. Мәселен, операция, ассимиляция, база, варвар, баллас, вассал сөздері орыс тілінде көп мағыналы болғанымен қазақ тілінде көбінесе дара мағынада қолданылған.

9. Орысша туынды терминдерді қазақ тіліне қабылдау қажет болған жағдайда олардың түбірі сол қалпында алынып, орысша қосымшасы қазақ тілінің қосымшасы мен алмастырылады. Мәселен, нормировать, наградить, газификация, электрофикация, цементировать тәрізді терминдер қазақша нормалау, наградтау, газдандыру, электрлендіру, цементтеу болып аударылады.

Кейбір сөздер қазақша бір ғана емес әлденеше сөзбен аударылып жүр. Мәселен, дело - дене кейде тән, способ - тәсіл, кейде жол, смысл - мән, мағына, изображение - кескін, сурет, картина - кескін, сурет, рукоятка - сап, тұтка, руководитель, басшы, жетекші, протокол - мәжіліс хат, хаттама, позипия - ұстаным, айқындама, клоун - мейрампаз, мээдем, микрорайон - мөлтекаудан, ықшамаудан, шағынаудан т.б. болып әр түрлі аударылып жүр. Кейбір термин сөздердің орысшасы мен қазақшасы жарыса қолданылып жүр. Мысалы: метод - әдіс, форма - түр, тұлға т.б.

Екінші принцип- терминдерге қазақ тілінде балама болмаған жағдайда оларды орыс тілінен алып пайдалану. Бұларға негізінен интернационалдық терминдер жатады.

Көптеген тілдерге ортақ, халықаралық сипаты бар сөздер интернационалдық терминдер деп аталады. Мысалы, биология, химия, атом, театр, графика, конституция, революция, демократия, архитектор, циклон, роман, поэзия, пейзаж, континент, аптека, эксперимент, электр, экономика, грамматика, виктория, базис, металл, алфавит, климат, планета, автор, экзамен, цирк, доктор, градус, депутат, фотография, хирургия, операция т.б.

Интернационалдық терминдердің шығу тегін іздестіріп қарасақ, көбінесе грек пен латын тілдерінен тарағандығы байқалады. Мәселен, антология кафедра, музей, драма, стадион, гармония, автомобиль, телефон, телеграф, синтаксис, диалект, филология, зоология дегендер грек тілінен шықса, диктатура, экспедиция, архив, цензура, формула, операция, агрессия, материализм, конституция дегендер латын тілінен тараған.

Сөйтіп, ертерек енген орыс сөздері қазақ тіліне ауызекі түрде ауысса революциядан бергі кезінде кең баспасөз арқылы еніп отырды.

1950-1960 жылдардан бері қарай қоғамдық жұртшылық санасында тілімізге кіріп кеткен орыс сөздерінің қолданылуын реттеу, мүмкіндігінше бұлардың қазақша баламасын табу, егер баламасы болмаса оны жасанды түрде беру талабы көрініс бере бастады. Мәселен, бұл арада тілімізге әбден кірігіп, ана тілінің өз сөзіндей болып кеткен (самауыр, зауыт, бедре, бәтеңке т.б.) болмаса баламасын қазақша беру мүмкін емес орыс сөздері (пойыз, пароход, паровоз, бригада, малотилка т.б.) жайында емес. Жоғарыдағыдай жұртшылық талабы негізінен ғылыми, техникалық терминдерге жатпайтын, қазақша атуға бола тұра орысша аталып келген күнделікті тіршілікке, тұрмыс-салтқа байланысты нақты зат, бұйым атауларына қатысты болды. Соның нәтижесінде остановка-аялдама, холодильник-тоңазытқыш, мороженное-балмұздақ, дача-саяжай, простыня-ақжайма т.б. болып қазақша аталатын болды.

Республика тәуелсіздікке ие болған 1991 жылдан бастап, күнделікті тіршілікте, тұрмыс-салтқа байланысты сөздермен бірге халықаралық мәні бар терминдік сөздерге балама табу талабы күшейе бастады. Ол үшін қазақ тілінің қырындағы мүмкіндіктер пайдаланып қаншама терминдердің қазақша баламалары қалыптасты.

Бірінші 1920-1930 жылдарда жиі қолданып, кейін қолданудан шығып қалған бірқатар сөз қайта жаңғыртылды. Мысалы, кеңес-совет, төраға-председатель, хатшы - секретарь, жал - арена, құқық - права, сарапшы - эксперт т.б.

Екінші, орыс сөздерінің баламасы жасанды сөздер арқылы берілетін болды. Мысалы: ақпарат-информация, сұраным, сұраныс-спрос, әнұран - ғимн, елтаңба - герб, ұшақ - самолет, көкөніс - овощ, бағдарлама - программа, өркениет - цивилизация, рәсімдеу - оформление, демеуші - спонсор, өтем - компенсация, отбасы - семья, жекелендіру - приватизация, пікірсайыс-дискуссия, саяжол - аллея, қуғын-сүргін - репрессия, мұражай - музей, жүктеме - нагрузка, әуежай - аэропорт, төлқұжат - паспорт т.б.

Бұл сияқты баламалық жаңа сөздер көбінесе сөзге жұрнақ жалғау, сөздерді біріктіру, тіркестіру арқылы туған.

Үшінші, бірқатар орыс сөздеріне балама ретінде жергілікті және байырғы, көне сөздер пайда болады. Мысалы: кеден - таможня, қалтырауын-крокодил, егемен- сувернитет, әмбебап - универсал, кешен - комплекс, жарғы - устав, тәркелеу-конфисковать, асаба — тамада, нарық - рынок, бап - статья, әкім - администратор, ғарыш - космос, ғимарат - соружение, әділет - юстиция, мәртебе - статус, наурыз - март, мамыр - май, қазан - октябрь, қараша - ноябрь, қаңтар - январь, сәрсенбі - среда, жұма - пятница, жексенбі - воскресенье, мээдем - клоун, ұлан - гвардия т.б..

Орыс сөздеріне қазақша балама қалыптастырудың жоғарыдағыдай нәтижелер мүмкіншіліктері арқылы сөздік қазынамызды жетілдіру ісі бұдан былай да жалғаса бермек. Бұл арада әрқашан есте болатын жайт, Р. Сыздықова айтқандай, «Ана тіліміздің дұрыс, жақсы қолданылуы табиғи заңдылықтарының бұзылмауы, ұлттық калоритінен айырылмауы» болуға тиіс.

Сонымен бірге орыс тілі арқылы кірген сөздерге балама іздестіруде жөнсіз ауытқуларда жоқ емес. Мысалы, кейбіреулер ұсынғандай, планета сөзін ғаламшар, чемпионды - дүлдүл, рецепті - шіріткі, конференцияны - алқа, жиын, газетті - үнқағаз, радионы - үнжария, телефонды - үнсандық, магнитофонды - үналғы, министрді - уәзір, стадионды - ойынжай, роботты-көктемір, награданы - мадақтама т.б. деп атауды дұрыс деп айту қиын.

Осыған байланысты Р. Сыздықова «Мұндай ұғымдардың халықаралық тұлғаларының орнына жасанды сөздерді ұсынып, төл тұлғамен шектеліп қалғанымыз әлемдік білім ғылымға араласуымызға салқынын тигізбей ме? Біз үшін ғылым мен техника саласында оқшаулана түскеннен гөрі ортақ терминологиямен етене араласу қажеттігі тиімдірек болмас па? деген сияқты сан алуан сауал алдымыздан шығады. Сондықтан терминология проблемасының әрбір тұсын жеке-жеке айырып, терминдерді топ-топқа бөліп қарап әр топтың жасалу принциптерін айқындап ұсыну керек» деген пікірінің орынды екенін айтуға тиіспіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. - Алматы, Ғалым, 1984.
2. Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы
3. Болғанбайұлы Ә. Қалиұлы С. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – А: Санат, 1997
4. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. - Алматы, «Мектеп», 1976

5. Мұсабекова Ф.М. Қазақ тілі стилистикасының мәселелері. - Алматы, «Мектеп», 1979
6. Мұсабекова Ф.М. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. - Алматы, «Мектеп» 1982
7. Сыздыкова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы, «Ана тілі», 1993
8. Салқынбаев А., Абахан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. - Алматы, «Сөздік - Словарь» 1998

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Абдрахманов Рустем Хасенович,
Шонаева Аяжан Есенгельдиевна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА С РУССКОГО ЯЗЫКА
(ЯЗЫКОВОЙ ВАРВАРИЗМ)**

Русский язык способствовал фонетике и фразеологии, морфологии и синтаксиса, стилистике языков всех национальностей бывшего Советского Союза. В советское время русский язык сам совершенствовался в связи с развитием нового общества и нового производства, новой культуры, науки, техники и тем самым способствовал другим языкам. В результате на казахском языке начала формироваться общественная, политическая, научная терминология, которая ранее являлась лишь средством повседневной жизни и общения. Интернациональные термины, вошедшие в наш язык, усваиваются только русским языком..

Ключевые слова: русское слово, пресса, переход, общенародный характер, национальный язык, терминология, альтернатива.

**Abdrakhmanov Rustem, Shonaeva Ayazhan
Private institution «Academy» Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
WORDS FROM THE RUSSIAN LANGUAGE (ABOUT THE
NATURE OF BARBARISM)**

During this period, the Russian language contributed to the phonetics and phraseology, morphology and syntax, stylistics of all languages of the former Soviet Union. In the Soviet era, the Russian language itself became more mature due to the development of a new society, new production, new culture, science, technology, and thus influenced other languages. As a result, social, political, and scientific terminology began to form in the Kazakh language, which was previously only a means of everyday life and communication. International terms that have come into our language are absorbed only through the Russian language..

Keywords: Government Russian words, Press, transition, synonyms, national character, language of the nation, terminology, alternative

List of references:

1. Balakaev M. Kazakh literary language and its norms. Almaty, Galym, 1984.
2. Balakaev M., Tomanov M., Zhanpeisov E., Manasbayev B. stylistics of the Kazakh language
3. Bolanbayuly A. Kaliuly S. lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. - A: Category, 1997
4. Belbaeva M. lexicology of the modern Kazakh language. Almaty, «School», 1976
5. Musabekova F. M. problems of stylistics of the Kazakh language. Almaty, «School», 1979
6. Musabekova F. M. practical stylistics of the Kazakh language. Almaty, «School» 1982
7. Syzdykova R. history of the Kazakh literary language. Almaty, «Ana Tili», 1993
8. Salkinbayev A., Abahan E. linguistic Explanatory Dictionary. Almaty, «Dictionary-Dictionary» 1998

ӨОК 81:372.881
ҒТАХР 10.02.19

Абылбаева Баян Алтынбековна
abylbayeva.ba@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СӨЙЛЕУ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАНЫМДЫҚ, ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Қазақ тілін мамандыққа байланысты оқытудың қалыптасуына әсер ететін еңбектер, оқу құралдары, сөйлеу тілін қалыптастыруға бағытталған лексикалық материалдар кәсіптік білім берумен қатар танымдық, тәрбиелік сипатымен ерекшеленеді. Сонымен қатар мақалада жаңа ақпараттық технологиялардың өзектілігі мен тиімділігіне де тоқталып өттік.

Тірек сөздер: кәсіптік білім, мамандық, ұстаным, әдіс-тәсілдер, танымдық, тәрбиелік сипат.

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен де байланысты. Әдіскер-ғалымдар қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын қарастырып келеді. Осыған байланысты тілді мамандыққа сай үйретуге арналған әдістемелік оқулықтар мен оқу құралдары көптеп жарық көруде. Бұл оқулықтар студенттердің ғылыми тілді, мамандыққа қатысты кәсіби тілді, ресми-іскерлік тілін жеткілікті түрде меңгеруіне ықпал етуде.

Қазақ тілін мамандыққа байланысты оқытудың қалыптасуына әсер ететін еңбектер, оқу құралдары, сөйлеу тілін қалыптастыруға бағытталған лексикалық материалдар кәсіптік білім берумен қатар танымдық, тәрбиелік сипатымен ерекшеленеді.

Ғалымдар теориялық және әдістемелік тұрғыдан тілдік қатынас әрекетінің түрлерін – оқылым, жазылым, тыңдалым, тілдесім деп бөліп қарастырады. Ғалым Қ. Қадашева «Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі» (2001) деген докторлық диссертациясында мамандық тіліне бейімдеп оқытуда жаңаша жаңғыртып оқыту әдістемесінің әдіс-тәсілдерін ұтымды пайдалануға болатындығын, тіл үйренушілердің өз саласында тілді қолдану қызметінде лексикалық минимумды анықтау қатысымдық қажеттілікті қамтамасыз ететін ерекшелік екендігін көрсетті.

Студенттердің мемлекеттік тілді тиімді игеруінің басты факторы – оқу бағдарламалары мен оқулық, оқу құралдары, оқу-әдістемелік материалдарды модульдік оқу жүйесімен берудің ұтымдылығы, модульдік жүйеге негізделген электрондық оқулықтардың да студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне тиімділігі дәлелденіп отыр.

Жоғары оқу орындарының экономика факультетінің қазақ тілін жалғастырып, тереңдетіп оқитын топтарына арналған ғалымдар З.Күзекова мен Г.Қарақұсованың «Қазақ тілі» оқулығын ерекше атап өтуге болады. Бұл еңбектің басты мақсаты – сөйлеу тілі қалыптасқан үйренушілердің қазақша сөйлеуін, жазуын, баяндауын мамандыққа қатысты жетілдіру, сөздік қорын байыту. Жалпы оқулық 20 сабақтың материалын қамтиды. Мәтінмен жұмыс істеуде сөз мағынасын түсіндіру, нақтылау, оны студенттердің тіліне енгізу белгілі бір тақырып төңірегінде берілген.

Мәселен: «Ақша деген не?» деген оныншы сабаққа берілген мәтін бар. «Ақшаның қызметі: құн өлшеуші, бақылау құралы, баға көлемін көрсету құралы, айналыс құралы, қор жинау құралы, қазына құралы, төлем құралы. Көп уақытқа дейін ақшаның рөлін әр түрлі тауарлар атқарды. Алайда біртіндеп өндірістің дамуы процесінде ол алтынға берік орнықты. Елімізде заңды тәртіппен бекітілген ақша белгілері бар. Құн өлшемі қызметінде ақша - баға белгілеу құралы. Өнімді бөлуге, айырбас жасауға және тұтынуға қызмет ету үрдісінде ақша қозғалыс жасап, ақша айналымын құрайды.

Ақша айналымы дегеніміз – еңбекке ақы төлеу, тауар өткізу, көрсетілген қызмет үшін есеп айырысу және басқа да төлемдерді жүзеге асыру барысында ақшаның үздіксіз қозғалысқа келуі. Ақшаның ең басты ерекшелігі де, құнды қасиеті де оның адамдарға қажеттілігінде».

Мәтін төмендегідей грамматикалық, лексикалық, коммуникативтік тапсырмалар жүйесінен құралған:

- «Ақша» терминіне анықтама беріңіз;

- Экономикалық сөздікті пайдаланып, сөздердің мағынасын ашыңыз: денежная единица, денежная масса, денежно-кредитное регулирование, денежно кредитный кризис, денежное обращение, денежные знаки, денежный агрегат, денежный начет.

- Төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз: а) Ақша қозғалысы қандай экономикалық терминді қалыптастырады?

ә) Ақшаның ерекшелігі неде? Бұл туралы мәтіннің қай абзацында берілген?

б) 1-абзацтағы «құрал» сөзімен тіркескен сөздерге назар аударыңыздар, орысша баламасын айтыңыздар;

- Берілген сұқбатты оқып, өз көзқарасыңызды қосыңыз;

- Қазақстанның ұлттық валютасын шетелдікке таныстырыңыз.

- Мына шағын мәтіндегі бизнесмендердің пікірлеріне тағы не қосуға болады? «Бизнесмендерге миллион табу қиын емес дейді. Олар үшін ақша табу қызықты ойын сияқты. Олардың пікірінше: ақша ақшаға келеді және пайда әкеледі. Өйткені жылдам ақша айналысы экономиканы тұрақтандырады».

- Сұрақтарға жауап беріңіздер: - Даму үшін ақша мақсат па, әлде құрал ма?
- Өздеріңіз көріп жүрген «Алтын киік» мультфильміндегі ақшақұмар патшаның жай-күйі немен аяқталады?

- «Ақша табу – қызықты ойын сияқты» деген тұжырымға қалай қарайсыз? –«Ақшаны ақша жасайды» деген ұғымды қалай түсінесіз?

- «Денсаулық ақшадан қымбат» – бұл тұжырыммен келісесіз бе?

- Өте жылдам ақша айналымы экономиканы тұрақтандыра ма?

- Күлейік, демалайық: «Қожанасыр мен Алдар».

- Берілген мақал-мәтелдерді талдаңыздар:

1. Теңге тиыннан, Жылқы құлыннан өсер.

2. Ақша кетуге тырысады, есеп ұстауға тырысады.

3. Ақшаны ашпайтын құлып жоқ.

4. Ақшада көз жоқ.

- Даналар сөзін тыңдайық: «Жамандықтың үлкені – пайдакүнемдік, Пайда қуған адам шыншыл да, принципшіл де, ержүрек те, өз парызына адал да бола алмайды». В.А.Сухомлинский.«Адамның асқан сұлулығы – оның сезгіштігі, қарапайымдылығы, тілектестігі, ниеттестігі». В.А.Сухомлинский. «Әр адамның құдайы - өзінің ары». Менандр.

«Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы». Абай.

Студенттердің білімін қорытындылау сабақ соңында сөзжұмбақ, пікірталас сұрақтары және оларды толғандыратын мәселелер төңірегінде құрастырылған. Сондай-ақ ертегілер елінен, көркем шығармалар, шешендік өнер, қанатты сөздер және сергіту мақсатында Қожанасыр қызықтарын алуы тіл үйренушілердің қызығушылығын арттырып, тіл үйренуге ынтасын күшейтетіндігін өз тәжірибемізден көріп жүрміз. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға оқу құралындағы сөздік-минимумның көмегі тиетіні сөзсіз.

Мамандыққа бейімдеп жазылған, өзінің танымдық-тәлімдік мәнімен ерекшеленетін оқулықтардың бірі – жоғары оқу орындары заң факультетінің студенттеріне арналған ф.ғ.д. профессор А.С.Әділованың авторлығымен жазылған «Қазақ тілі» оқулығы. Оқу материалдары сұхбат, мәтін, түрлі жаттығулар кешендері арқылы студенттерге қазақ тілін кәсіптік бейімдей үйретуге арналған. Мұндағы мазмұны терең мәтіндер, лексика-грамматикалық жаттығулар жүйесі, шығармашылық тапсырмалар студенттерді қазақ тілінде еркін сөйлесуге, әңгімелесе білуге, баяндама жасауға, сұхбат алуға, пресс-конференциялар мен пікірталасқа қатысуға үйретеді. Әрбір сабақта мәтін, мәтінге қатысты сөздер, грамматикалық түсініктеме, ойтүрткі сұрақтар, лексикалық түсініктеме, мәтінге дейінгі, мәтіннен кейінгі тапсырмалар, диалог, мәтінге қатысты түсініктерді тексеруге арналған сұрақтар, мәтіндегі грамматикалық тұлғаларды табу жұмыстары, лексика-грамматикалық тест, тапсырмалар, сөзжұмбақтар, афоризм, нақыл сөздер, салыстыру тапсырмалары, өз бетінше жұмыс істеуге арналған тапсырмалар жүйелі түрде «қарапайымнан күрделіге» ұстанымы негізінде құрастырылған.

Еңбекте ұсынылған заңгерлер өмірінің барлық салаларын қамтыған қызықты мәтіндер мен ұлттанымдық деректер, қатысымдық тапсырмалар, сұхбат түрлері тіл үйренушілердің ана тілінде еркін сөйлеп, өз ойларын жазбаша да толық жеткізе алуларына мүмкіндік береді. Ондай мәтіндер төмендегідей топталған:

1. Атақты адамдар өмірінен: Әл-Фараби, Жакып Ақбаев, Бакытжан Қаратаев, Барлыбек Сыртанов.

2. Ер есімі –ел есінде: Тұңғыш ғарышкер, Ана тілің – арың бұл, Қазақ тілі (М.Жұмабаев), Үш бақытым (М.Мақатаев), Қазақстан Республикасының Конституциясы, Мемлекет;

3. Қоғам және заң: Қазақ заңдары, Заң, Қылмыс, Құқық қорғау мекемелері, Жастар қылмысы, Жаза және оның түрлері, Қазақстан Республикасындағы еңбек туралы заң;

4. Сот жүйесі: қорғаушы қызметі, Сот мәжілісінде, Заң терминдері, Нюрнберг процесі. Студенттердің жалпы білім өрісін кеңейту мақсатында қосымша материалдар ұсынылады.

Көркем шығармалар мен ғылыми еңбектер бойынша іріктеліп алынған мәтіндер және оларға қатысты құрастырылған әр түрлі тапсырмалар жүйесі модульдік технологияға сәйкестендірілген. Сонымен қатар студенттердің өзіндік жұмысы түсіндірме, фразеологиялық, аударма сөздіктер арқылы іске асады. Шағын хабарлама жасау, жоспар құру, белгілі бір тақырыпқа шығарма, баяндама, тезис, реферат, конспект жазу тапсырмалары болашақ мамандардың жазбаша тілін дамытуда, өз ойын, пікірін жеткізуде басты орын алады. Сөз маржандары – мақал-мәтел, нақыл сөздердің мәні түсіндіріліп, есте сақтау керектігі ескеріледі. Студенттерді қызықтыратындай халықтың асыл

казынасы – шешендік өнер тарихына, шешендік сөз үлгілеріне баса көңіл бөлінген. Студенттердің өз бетімен ізденіп, кәсіби шеберлігін жетілдіруі, сөз байлықтарының молайып, сөйлеу дағдысын қалыптастыру кітап соңындағы көркем әдебиеттен алынған шағын үзінділер арқылы жүзеге асады.

Тіл дамытудағы ең тиімді әдістердің бірі – мәтін бойынша жұмыс істеу десек, мәтіндер күнделікті тұрмыста қолданылатын, мамандық бойынша, төменгі және орта топ студенттеріне арналған мәтіндер болып барлық оқулықтарда топтастырылады. Мәтінмен жұмыс жүргізу нәтижесінде тіл үйренушілердің кәсіби сөздік қоры байып, сөйлеу мүмкіндіктері дами түседі. Яғни, тілдік жағдай жүйесін үнемі мамандықпен байланыстырып отыруы қарастырылған қазақ тілін мамандыққа қатысты үйретудегі мәтіннің маңызды рөл атқаратынын өз тәжірибемізден білеміз. Мамандыққа қатысты мәтіндерді іріктеу ұстанымдары дұрыс сөйлеуді жетілдіруге қызмет ету үшін:

1. тақырып пен мазмұнның тартымдылығы;
2. тіл үйренушілерді өз бетімен жұмыс істеуге ынталандыру;
3. қатысымдық (коммуникативтік) қасиеттің басым болуы;
4. мамандыққа байланысты ғылыми мәтіндер студенттерде қажеттілік сезімін туғызу керек.

Сонымен қатар грамматикалық ережелерді түсіндіруге түрлі кестелер, студенттердің өздік жұмысына байланысты тапсырмалар, қазақша-орысша сөздіктер, мамандығына байланысты сөздік-минимумдар, глоссарийлер беріледі. Осы айтылғандарды іс жүзіне асыру барысында оқытушының инновациялық іс-әрекеті - өз қызметіне жаңа технологияларды енгізу.

Білім беру жүйесінде қазір технологиялардың сан алуан түрлері бар. Осыған байланысты деңгейлік тапсырмалар беруде оқытушы ең алдымен тапсырмалардың мазмұндық жүйелілігіне баса назар аударады. Жаңа инновациялық технологияны жүзеге асыруда оқытушы белсенділігі, шығармашылық ізденісі артып, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, студенттерін жеке тұлға ретінде бағалауы орын алады.

Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың оқу-тәрбие үдерісінде қолданылуы студенттердің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Ақпараттық компьютерлік технологияны пайдалануда студенттер мектепте алған білімдерін ұштап, мамандыққа сай берілетін білімдерін молайтып, сабаққа белсене қатысады. Өйткені компьютер арқылы оқу материалын беруге, оны эфирлеуге, бақылауға, қорытындылауға, көмек беруге мүмкіндік зор.

Түсті графиканы, бейнетехниканың мүмкіндіктерін пайдалану оларға ерекше әсер етеді. Студенттің кез-келген тапсырманы аяғына дейін орындап, өзінің ой-өрісін пайдаланып, кез-келген сұрақты қойып, оның шешімін тауып, білімін дамытуға мүмкіндік туғызады. Міне осыларды бір-бірімен ұштастырып, тығыз байланыстыра білгенде ғана, келер ұрпаққа қоғам талабына сай болашақ мамандыққа икемдеп тәрбие мен білім беруге әбден болады деп айта аламыз.

Осыдан келіп ғалымдардың пайымдаулары бойынша тілді мамандыққа қатысты оқытудың ұтымды жақтары шығады:

- тіл үйренушілер қазақ тілін кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алады;
- кәсібіне байланысты жинаған сөздік қорды жұмыс орнында пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты, анық жеткізу дағдысы қалыптасады;
- қазақ тілінің танымдық қызметінің маңызы арта түседі;
- қазақ халқының рухани және тарихи-мәдени байлығын тіл арқылы таныту негізінде тіл үйренушілер Қазақстан тарихымен, мәдениетімен, әдебиетімен, халықтың салт-дәстүрімен танысып, білімдерін молайтады;
- күнделікті қызмет бабында ресми-іскери сөйлесуге тән тұлғаларды меңгеріп, мамандыққа қатысты ісқағаздарды жазуды үйренеді;
- болашақ маманның тұлға ретінде қалыптасуына, өсуіне және дамуына, өз мамандығын саналы сезінуіне мүмкіндік туады.

Қорыта келе, жоғарыда қарастырылған әдіскер-ғалымдардың оқулықтары мен оқу құралдарында қазақ тілін мамандыққа сәйкестендіріп қатысымдық тұрғыдан оқытудың мәселелері мен айтылған ойлардың өзіндік ерекшеліктері, заңдылықтары, оны меңгерудің әдіс-тәсілдерінің кәсіби қатынаста атқаратын маңызы зор. Сондықтан тілді мамандыққа сәйкес оқытуға байланысты айтылған құнды ой-пікірлер мен қарастырылған әдіс-тәсілдерді оқыту үрдісінде пайдалану аса қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілін оқыту: жетістіктер мен жаңа даму бағыттары. Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, - 2011.

2. Қ.Қадашева. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, - 2001.
3. З.Күзекова, Г.Қаракұсова. Қазақ тілі. Жоғары оқу орындарының экономика факультеттеріне арналған оқулық. – Алматы, - 1997.
4. А.С.Әділова, Заң факультеті студенттеріне арналған оқу құралы.–Қарағанды,- 2006.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абылбаева Баян Алтынбековна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан
ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ, ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧИ

Труды, учебные пособия, лексические материалы, направленные на формирование речи, влияющие на формирование профессионального обучения казахскому языку, наряду с профессиональным, отличаются познавательным, воспитательным характером. Также в статье мы остановились на актуальности и эффективности новых информационных технологий.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессия, позиция, методы, познавательный, воспитательный характер.

Abylbaeva Bayan
Private institution «Academy «Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
COGNITIVE, EDUCATIONAL VALUE OF PROFESSIONAL EDUCATION
IN THE FORMATION OF SPEECH

Works, textbooks, lexical materials aimed at the formation of speech, influencing the formation of professional training in the Kazakh language, along with professional, differ in cognitive, educational nature. Also in the article we focused on the relevance and effectiveness of new information technologies.

Key words: professional education, profession, position, methods, cognitive, educational character.

List of references:

1. teaching the Kazakh language: achievements and new directions of development. Materials of the Republican scientific and methodological conference. - Almaty, - 2011.
2. K. Kadasheva. Scientific and methodological foundations of modernizing teaching: Kazakh language in foreign-language classrooms: PED. science. Doc. "I don't know." - Almaty, - 2001.
3. Z. Kuzekova, G. Karakusova. Kazakh language. Textbook for the faculties of economics of higher educational institutions. - Almaty, - 1997.
4. Adilova A. S., textbook for students of the Faculty of law.- Karaganda, - 2006.

ӘОК 821.512.122-
ҒТАХР 10.01.08

Баймыш Лаура Құрманалықызы
laura.baymysh@mail.ru
Орталық Азия Инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Мақалада Азаттық идеясының қазақ әдебиетіндегі көрінісі және Орталық Қазақстан ақындарының тәуелсіздікке үн қосуы көрсетіледі.

Тірек сөздер: Поэзия сарыны, туған жер, Орталық Қазақстан, тәуелсіздікке үн қосуы

Адамзат қоғамы дамуының қандай кезеңінде болса да, оның руханият әлемі сол қоғамнан тыс тұра алмайды. Қоғамның жоғын жоқтап, мұңын мұндаған өз алдына, өнерді жасаушы адам өз ортасының, заманының тарапынан кеткен кемшіліктерді де аямай сынады. Асан Қайғы, Жиенбет, Қазтуған толғауларынан бастап (тым әріге, әсіресе, Орхон-Енесей жазба ескерткіштерін тілге тиек етуге бармағанның өзінде), күні бүгінге дейін ұлттық әдебиетімізде үзілмей келе жатқан бір желі бар:

ол-акын-жазушылардың бостандыққа, тәуелсіздікке үн қосуы. Ұзақ мерзім бойы бодандыққа қарғыс айтып, тәуелсіздікке деген халық ұмтылысын бейнелеген өнерді жасаушылар Ресей отаршылығы, сәл бертіндегі Кеңестік бұғау тұсында да өз шығармалары арқылы бостандық атты киелі ұғымның жоқтаушысы бола алды, аса күшті идеологиялық қызметті атқара алды.

Егер тереңірек үңілсек, тәуелсіздікке жетуді армандаған қазақ жазушысының осы ұғым төңірегіндегі көзқарастары да алуан түрлі болып келгенін байқау қиын емес. Ол-өмір заңдылығы. Оны сөуге болмайды. Бір нәрсенің басы ашық: ол-акын жазушының өз халқының өркендеп, әлемдегі өркениетті елдер қатарына қосылуын жан-тәнімен армандағаны. Ал, сол арманына жету үшін қандай жолды таңдап алды, ол өз алдына жеке әңгіме. Қазақ ұлтының қоғамдық өмірінде ерекше із қалдырған ерекше құбылыс- Алаш қайраткерлерінің мұралары. Олардың әр шығармалары тәуелсіздік рухымен астасты. Отарлаушы жүйе еш уақытта да еркін ойлы, азаттықты аңсаған саналы азаматты қолдамайтыны белгілі. Алаш азаматтары да атылды. Ал, барынша большевиктік, коммунистік идеяға адал болған С.Сейфуллинді өз халқы үшін басын тауға да, тасқа да соққан жоқ деп және айта алмаймыз. Аққу арлы акын Сәкен де сол коммунистік, тоталитарлық тәртіптің құрбаны болды. Яғни алаш азаматтары да, Сейфуллин де азаттық үшін күресті, тек таңдаған жолдары ғана әр қилы болатын. Күні бүгінге дейін Мағжанды Сәкенге қарсы қойып, атыстырып, жатыстырып жүрген кейбір зерттеушілер осынау тарихи, қоғамдық, саяси жағдайларды есте ұстаса екен дегіміз келеді.

Ғалым А.Шәріптің пікіріне сүйенсек, «Ұлттық идея дегеніміз - этностық мезгілдік һәм мекендік факторлар арқылы айқындалатын тәжірибесі, танымы және талғамына байланысты бірте-бірте жаңғырып жаңаланып отыратын, бірақ өзіндік ілкі белгілерін жуық арада жалғаса қоймайтын табиғи-тарихи әрі тылсымдық бітім-болмысының, сана сезімінің, мінезі мен мәдениетінің, соған сәйкес туындайтын әлеуметтік мұрат мүдделері мен қимыл-қозғалыстарының жалқылық та, жалпылық та мәнін жинақтаған ұйытқысы» [1]. Академик Р. Нұрғалиша айтсақ, «Отаршылдықпен шайқас, артта қалушылыққа қарсылық, надандықты мансұқ ету, азат, тәуелсіз, демократиялық, дербес мемлекет құруды биік нысана ету, белгілі бір тап мүддесі емес, жалпы ұлт мақсаты үшін күресу, өркениетті нысана тұту – бұл Алаш ұранының астына жиылған ұлылы-кішілі азаматтарының баршасының дүниетанымына ортақ, етене қасиет, сипаттар еді» [2]. Қандай ұлы болса да, өз жалғасын тапса ғана мұратына жетпек. Жоғарыдағы пікірін ғалым былайша түйіндейді: «Бұл толқын өкілдерін қырып тастағанмен, олардың шығармаларындағы рух, идея, нысана кейінгі әдебиетте жалғасын тапты» [2].

Туған халқының ғасырлар бойғы арманы болған тәуелсіздікті кеңестік әдебиет өкілдері тікелей жырлай алмаса да, тұспалдап, астарлап жеткізді. Коммунистік идеология өктемдігін жүргізіп, айрықша салтанат құрып тұрғанда, ашық айту мүмкін де емес еді. Егер кеңестік дәуірге дейінгі мерзімде қазіргі Орталық Қазақстан жерінде патша отаршылдығына, сәл кейініректегі кеңестік саясатқа қарсы шыққандар қатарына Мәди, Нарманбет, Әбіш, Диа, Түсетай, Жуастай, Оқа, Батастарды жатқызсақ, бұлардың бәрі де Алаш ардагерлерінің идеясымен қаруланған еді деуге толық негіз бар. Бұлар да сол тоталитарлық тәртіптің құрбанына айналды. Алаш ұранды әдебиет өкілдерінің, Нарманбет, Диалардың көзі жойылса да, олар екен дәннің өз жемісін бергенін кеңестік дәуірдегі акын жазушылар шығармаларынан байқау қиын емес. Солардың бірі - акын Зейнеп Қошқарбергенқызы.

Зейнеп Қошқарбергенқызы (ел ішінде екі жасында шешек дертінен көзі көрмей қалғандықтан, «Соқыр Зейнеп атанған) – Орталық Қазақстан (Қарағанды облысы, бұрынғы Егіндібұлақ ауданы) өңіріндегі Кент тауын жайлаған Бөрілі елінде 1884 жылы туып, 1913 жылы дүниеден қайтқан. Зираты қазіргі Қарқаралы ауданы жерінде. Кейбір деректерде 1881 жылы туған делінеді. Өмірден небары 31 жасқа қараған шағында өткен. Талантты акын қыз туралы дерек алғаш рет Қарағанды облыстық газетінде 1947 жылы Қайып Айнабековтің мақаласында жарияланды [3]. Сол мақаланы басшылыққа алып, жаңа, тың деректермен толықтырып, мақала жазған З.Тайшыбайдың [3]. деректеріне сүйенсек, Зейнеп бой жетіп, есейген шағында Қазақстанның Қарқаралы, Қызылжар, Ақмола т.б. жерлерін көп аралаған. Өмір-бақи тағдырына налыған, өзін кемтар қылған өмірге қарғыс айтқан. Зейнеп ақынның көп шығармалары біздің заманымызға жеткен жоқ. Әсіресе, тәуелсіздік идеясын көтеріп, отаршылдыққа лағнет айтқан өлеңдерінің басым бөлшегі жойылған. Ауызша да, жазбаша да өлең туғызған. З.Тайшыбай 1947 жылы жарық көрген Қ.Айнабеков мақаласындағы деректерге сүйеніп қана қоймай, арнайы мақала жазып, ел арасынан естігенін сол мақалада жариялады. Онда Зейнеп ақынның «Жігіттер, жігіт күнде гауһар тассың», «Талпынған зерделіге кедейлік жоқ», «Ризамын жоқтан гөрі бар қылғанға», «Әлде ұзақ, өлшеулі өмір, әлде қысқа», «Жайымды жаһат қыпсыз сұрағалы», «Серттен тайма», «Ана-дария, Әкең-кеме» сияқты өлеңдері берілген. Бұлардың

ішіндегі «Ризамын жоқтан гөрі бар қылғанға», «Әлде ұзақ, өлшеулі өмір, әлде қысқа», «Жанымды жаһат қыпсыз сұрағалы» деген өлеңдері Қайып Айнабеков мақаласынан алынған.

Зейнеп ақынның мына өлеңі өз тағдырына налудан, жеке басына еркіндік бермей, кемтар еткен тағдырына деген ашу ызадан туған.

Ризамын жоқтан гөрі бар қылғанға,
Сөз беріп жұрт сүйсінер жан қылғанға.
Басымда қара түнек, қайғым ауыр,
Өлшеусіз кең дүниені тар қылған ба?
Жек көрді не себептен мен ғарыпты,
Біреуді бай, біреуді хан қылғанда,
Мал мен бас, бақ пен дәулет дәрежесін
Мақсұтын көңіліне алған дәл қылғанда.
Жеткізіп ғашықтарды тілегіне
Қуаныш көрген күнін сән қылғанда?
Бар болсаң, әділ құдай, қайда жүрсің,
Не таптың тең-құрбымнан сәл қылғанда? [3]

Ақынның басқа (жоғарыда аттары келтірілген) өлеңдеріне қарағанда, уытты өлеңдерінің қатарына жататыны – «Өнер – көл, ақыл – дария» өлеңі. Бұл шығармасынан басқа өлеңдерінде өмір туралы, жастық туралы, адам өмірінің мәні мен маңызы, мазмұны жайлы ой-толғамдар көбірек келтірілсе, аталмыш өлеңде ақынның недәуір өсіп, тәжірибе жинақтағаны, ысылып, әлеуметтік проблемаларды арқау етуі байқалды.

Өнер – көл, ақыл – дария шын зерекке,
Нұр жауар талантты ерге, қалмас текке.
Бәрі дос жай жүргенде жамағаттың,
Табылар қысылғанда кім көмекке,
Безбей ме туысқаның жаттан бұрын,
Өз басың жарамаса бір керекке.
Қайырлы адам, білімді ғалым болса,
Ақылы данышпанның олжа көпке.
Жүйрік ат, қыран бүркіт, өнерпаз жан,
Көңілді алып ұшар көтермекке.
Ақылсыз туысқан мен нашар бала,
Ол жаман жүк болады ер жігітке.
Ақылмен лайықтап шүңкілдесіп,
Ынтымақ туысқаның келсе епке.
Көңілге осы үшеуі болса түгел,
Оралар күннен-күнге нұр дәулет те.
Алысты аз ойлаған болмас жолдас,
Қас қылған татқан тұзға жігіт оңбас.
Өмірге өтірік сөз бермейді опа,
Болса да, алыс-жақын шынмен сыйлас.
Билері бұл заманның алмаң-жалмаң,
Көбісі көк тиынға көзін салған [3].

Адамзат баласының мәңгі-бақи іздейтіні – шындық. Ақиқат бар жерде, шындық салтанат құрған жерде әділдікке орын бар. Зейнеп ақын ақиқат іздеп, алас ұруда. Неге ол кемтарлық күй кешуде? Неге тең құрбысынан кем қылып, мүсәпір етіп қойды? Ақынның жанын жегідей жеп бара жатқан жай үстірт қараған адамға өз басындағы мұңға байланысты болып көрінуі мүмкін, ал шын мәнінде адам және тағдыр, пешене ұғымдарының бірінші кезекке шыққанын байқау қиын емес. Зейнеп ақын тағдырына наразы. Біз келтірген алғашқы өлеңде осы жайттар сөз болса, кейінгі өлеңде замана келбетіне, қоғам тынысына, адамдар арасындағы байланыс, қарым-қатынасқа үңілу басым.

Зейнеп Қошқарбергенқызының ұғымынша, адам тәуелсіздікке рухының жоғарылығы, ұлттық намысының биіктігі арқасында ғана жетпек. Адамның өзгеден азат болуы, тағдыр теперішінен қысастық көрмеуі – бәрі де сол адамның өзіне, іс-әрекетіне байланысты. «Жазмыштан озмыш жоқ» деп жатамыз, пешенеңе тәңірдің жазып қойған сыйына қарсы тұра алмассың, алайда толыққанды азамат болу – парызың дей келе, ол үшін не істеген жөн екендігіне тоқталады.

Сөйлеп қал, шамаң келсе, тіл мен жағым,
Дүние бұлдыраған-өнер сағым.
Сайратып бір қалыпта қоймас сені,
Саңқылдап, шапшаң келсе, сөйлер жағың.
Азырақ әңгіме бар тыңдағанға,
Сыйға-сый, сыраға -бал сыйлағанға.
Пенде түгіл, «кұдайдан» рақым жоқ,
Уәде айтқан сөзде тұрмағанға.
Сөйлеген қасіретпен сөзім алтын,
Тыңдасын сөз күдіретін білген халқым.
Мен айтып, сіздер тыңдап отырмассыз,
Ғұмырың кім біледі өлшеп парқын?
Талпынған зердесіне кедейлік жоқ,
Он екі мүше болса сау-саламат [3].

Зейнеп ақын өлендерінде жекеден жалпыға ұласқан мұң бар. Конфуций, Сократтардан бастау алған философия – адам жанына үңілу сипаттары басым. Өз басындағы мұң-шерден жалпы адам – жұмбақтың сырын зерттеп, зерделеуге деген талпыныс бар. Жеке бас тәуелсіздігі жалпы адамзаттық проблемаға ұласқан. Тағдыр мен пешене ұғымдарының жеке адамның маңдайына жазып қойған сый-сияпаты таразыға түскен. Осыдан барып, жеке басының азаттығын аңсаған ақынның «пенде түгіл», «кұдайдан рақым жоқ» деп күрсінісін түсінуге болады.

Жеке адамның еркіндік аңсауы Зейнеп ақында замана келбетіне шолу жасап, ой түйі сияқты деңгейге көтерілген. Бұл ойымызға ақынның «Серттен тайма» өлеңі дәлел бола алады. Өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік мәселелеріне зер салып, адам бойындағы түрлі қылықтарды саралайды. Осы мәселеге келгенде ақынның көзқарас айқындығы мен рухани жетілген тұлғаны анықтаудағы өлшемі байқалады. Өйткені мазмұнынан аңғарғанымыздай, ақын ізгілікті ойды, биік адамгершілік қасиеттерді, гуманистік құндылықтарды насихаттайтыны. Арлылық пен адалдықты барша жақсылықтың көзі санайды, гуманизмнің мәні осы тұрғыдан терең ашып көрсетіледі, себебі, адам өмірі мен тіршілігінің мәні рухани байлығымен болып есептеледі. Әрбір адам өзі мен дүниені танумен ғана өмірін мәнді етіп, арман-мұратына жетеді. Неден жеркеліп, неге құштар болуды нақты көрсеткен ақын «арынды сатпай, талап қыл» дей отырып, бақытқа жетудің жолы жан тазалығы екендігін баса айтады. Адам өзгеге деген ізетімен беделді, құрметті бола алады деген тұжырым жасайды. Бұдан шығатын қорытынды: ақынның өзі таныған ақиқатты жастардың санасына сіңіру қажеттілігін көздеп отырғаны анық байқалады.

Сондықтан, өлең жолдарындағы гуманистік нысаналарды көрсетудегі автордың рухани-адамгершілік ұстанымын саралау өлеңнің мәнін түсінуге көмегін тигізеді. Имандылық мәселесі, гуманистік идеялар, айналып келгенде, көптеген ақындардың шығармашылығынан терең орын алды. «Зар заман» ақындарын да толғандырған осы мәселе болатын.

Құрбылар, жақсылыққа көп талаптан,
Талаппен атың шықса, сонда мақтан.
Дау жоқ бармақтай бақ қонған жанға,
Жетерлік өз басына өнер тапқан.
Қара қазан, сары бала қамын ойлап,
Жақсы жоқ дана туып, ақын артқан.
Көбінің бейілі-шикі, ақылы-күйкі,
Ел жегіш, епті, пысық, пәле баққан.
Ел сөккен ерсі мінез мақтаншылық,
Ешкімге дәулет емес арын сатқан.
Ғалал бол, уағдашыл, ғаділетті,
Ізгі жан ақ ниетпен көпке жаққан.
Біреудің ішкі сырын айтпай білер,
Ашыны тұщыменен бірге татқан.
Арамза, құлқы жаман, қара көңіл,
Табылар қарау мінез ақымақтан.
Суайтпен жолдас болсаң, дауасыз дерт,
Жігіттер, ақыл білсең, сонан сақтан! [3].

Жоғарыда келтірілген «Талпынған зерделіге кедейлік жоқ», «Серттен тайма» өлеңдері ақынның «Жігіттер, жігіт күнде гауһар тассың», «Ана-дария, әкең - кеме», «Кетпейді жақсы тастап, жат та болсаң», «Жат жақындай жыласпайды» сияқты шығармаларымен үндес, сарындас. Ғақлиялық, ғибраттық, көрегендік элементтері шебер ұштасқан туындылар. Ақынның осы жайттардың бәрін басынан кешіп, өзгеге соны өсиет етуі, насихаттауын яғни адам мен тағдыр, қоғам арасындағы байланыс, қарым-қатынасқа зерделікпен үңілуі деп қабылдаған абзал.

М.Әуезов: «Жырау жырлағанда ел басына келе жатқан жаңа заманның ұлы денесін, нобай суретін сөз қылатын, содан қорқып, толғанатын. Олар қазақ жайлаған сахараның бір шетінен шыққан шоқтай қара бұлтты көріп, соның белгісінен шошып, содан келетін бәле қандай екенін болжап, тұспал қылып айтатын.

Соңғы ақындардың заманында сол бұлт бір есептен қазақ даласының үстінен соғып өтті. Сондықтан бұл күннің ақындары баяғыдай шыққан бұлтты сөз қылмай, содан түскен бұршақты, үй жыққан дауылды, мал ықтырған саққынды сөз қылды. Дала жайлаған өміріне бұлттан түскен қаза мен дерт қандай болды, соларды айтып, күңіренетін болды» - деп жазады [4].

Расында да Асан Қайғы заманын Бұқар жырау заманымен салыстырғанда, өзіндік ерекшеліктерді байқауға болады, сондай-ақ Бұқар жырау заманы мен бертіндегі Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбет т.б. заманын салыстырғанда да өзіндік сипаттарды яғни заман, қоғам, адам ұғымдарының уақыт ұғымының арқасында түрлі өзгерістерге ұшырағанын байқау қиын емес. Бұл айтылғандардың бұрын көп сөз бола қоймаған Зейнеп ақын шығармашылығына да тікелей қатысы бар екенін атаған жөн. Сонау Асан Қайғы, сәл бертіндегі Бұқар, XIX ғасырдағы Шортанбай, Дулат, Мұраттар сияқты заманды болжау, қоғам келбетіне үңілу, замана сиқынан түңілу емес, Зейнеп ақында нақты уақытқа, оның қыр сырына үңілу басым. Яғни жаңа уақытта, өзгерген заманда қазақ азаматының, әсіресе, жастардың міндеті қандай болуы керек, ақын осы жайттар төңірегінде көп толғанды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. - А., 2000
2. Нұрғали Р. Алаш ұранды әдебиет-азаттық әдебиет // Көкейкесті әдебиеттану. 7 кітап. Астана, 2006.
3. Тайшыбай З. «Сөйлеген қасіретпен сөзім алтын». Қарқаралының ақын қызы Зейнеп Қошқарбекқызы туралы. //Орталық Қазақстан. – 2009, тамыз - 15.
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 240 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Баймыш Лаура Құрманалықызы
Центрально-Азиатский Инновационный университет
Шымкент, Республика Казахстан
НАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА И ИДЕЯ СВОБОДЫ**

В этой статье раскрыты идеи гражданственности, отображенные в казахской литературе, а также вклад поэтов центрального Казахстана в независимость РК

Ключевые слова: Поэзия, родина, Центральный Казахстан, ответ на независимость

**Baimysh Laura
Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
NATIONAL LITERATURE AND THE IDEA OF FREEDOM**

In This paper was shown that view in the Kazakhstan literature of liberal ideas and fighting for central kazakhstan writer's freedom was expressed.

Central Asian Innovation University, Institute of Academician Mardan Saparbayev, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Keywords: poetry, moherland, Central Kazakhstan, response to independence

List of references:

1. Sharip A. Kazakh poetry and national idea. - A., 2000
2. Nurgali R. Alash motto literature-liberation literature // Current literary criticism. 7 books. - Astana, 2006.
3. Taishybai Z. «My words are golden with sorrow». About Zeinep Koshkarbekovna, the daughter of the poet of Karkaraly. // Central Kazakhstan. - 2009, August - 15.
4. Auezov M. History of literature. - Almaty: Ana tili, 1991. - 240 p.

**Дирчинчап Долума Дадаар-ооловна
Киндикова Альбина Викторовна
ФГБОУ ВО «Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия**

**ИСТОРИЯ ВЗАИМОПЕРЕВОДОВ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ
ЛИТЕРАТУР СИБИРИ**

В статье рассматривается литературы сибирского региона. На рубеже двух столетий (XX-XXI) лингвисты и литературоведы заинтересовались переводом древнетюркской литературы. В настоящее время существуют научный, а также стихотворный, точнее, поэтический и прозаический переводы древней поэзии на родном языке. В литературоведении эти переводы до настоящего времени остаются неоцененными.

Ключевые слова: двусторонний перевод, столетия, тюркоязычные народы, сборник, носитель, периодизация.

Литературы сибирского региона с момента ее зарождения и до наших дней никогда не были изолированными. Они генетически связаны друг с другом, отмечаются типологические связи с другими литературами, кроме того, тюркоязычные литературы постоянно контактировали между собой. Взаимосвязи младописьменных тюркских литератур, таких как тувинская и алтайская, изучены лишь частично, более всего в контексте русской литературы.

В первой половине XX века в тюркоязычных литературах Сибири в основном практиковался двусторонний перевод: с родного языка на русский и наоборот, например, сборник стихов «Поэты Горного Алтая» (1932), «Голос братской Тувы» на страницах журнала «Сибирские огни» часто публиковались переводные произведения писателей сибирского региона. Переводчиками алтайской литературы выступали известные писатели из Новосибирска В. Непомнящих, И. Мухачев, Е. Стюарт и многие другие.

Во второй половине XX столетия на алтайский язык активно переводится зарубежная литература, литература народов России, в том числе художественная литература Сибири. В этот период происходит знакомство иноязычного читателя с национальными литературами. Достаточно назвать переводные сборники «Поэты Хакасии»(1950), «Поэты Горного Алтая» (1954), «Поэты Тувы»(1957).

В 50-60-е годы в Москве и Новосибирске издавались целые сборники о литературах Сибири. Таковы, к примеру, книги «Литература народов Сибири»(1956), «Поэзия Сибири» (1957), «Поэты народов Сибири» (1967). В местных издательствах повторялась публикация той же переводной литературы. В 60-е годы в литературах сибирского региона удачно переводятся русская классика и зарубежная лирика.

Переводы А. Пушкина в значительной мере способствовали формированию принципов художественного перевода и художественной литературы тюркоязычных народов Сибири. Писатели, поэты проходили большую школу мастерства как переводную, так и писательскую. Так например, в 1956 году на тувинский язык переведен «Евгений Онегин» А. Пушкина поэтом Сергеем Пюрбю. Переводчик подошел к своей работе весьма ответственно. Он свободно применял неисчерпаемость богатство родного языка. И сделал достоянием тувинского народа одно из великих творений мировой литературы, достойно только одобрения и поддержки. Первые пробы перевода художественной литературы на тувинский язык начались в 1937 году. В связи 100-летия со дня смерти А. С. Пушкина в Туве проходили культурно-массовые мероприятия; осуществлялись переводы его произведений людьми из числа первой интеллигенции, как: Салчак Тока, Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, а также работники культуры, просвещения А.Чымба, С.Лопсан. Эти переводчики поднимали целину, внесли еще тогда неопределимый вклад в дело перевода. Первыми переведенными на тувинский язык стихотворениями великого русского поэта были опубликованы на страницах периодической печати, вошли в учебники и хрестоматии, а немного позже выходили отдельными изданиями. Первыми переводчиками стали М. Мохов, С. Танов, Т. Очурбаанак.

Из алтайских писателей русскую классику переводил Лазарь Кокышев, А.С.Пушкина «Ончо тилдерле адым адалар» 1999 (На всех языках прозвучит моё имя: стихи, поэмы драма, сказки), М. Ю. Лермонтова, Н. А. Некрасова, Р. Бернса и др. поэтов.

С тех пор регулярно проводится в жизнь приобщение народа к сокровищнице шедевров мировой литературы, поднимая общий уровень культуры тюркоязычного народа. Вслед за А. Пушкиным, М. Лермонтовым, И. Крыловым, А. Блоком, С. Есениным, М. Горьким, М. Шолоховым, из детских писателей А. Барто, С. Михалков и многие другие имена русской и тувинской литературы заговорили на тувинском и алтайском языках. Перевод способствовал распространению все новых произведений русской и советской литературы, делал их доступными тувинскоязычному читателю. Дать русскую и советскую литературу широким массам читателей было одной из важнейших задач культурной революции Тувы и Алтай в те годы. Для выполнения этой задачи старались, как можно шире издавать переводную литературу.

Как отмечала тувинский исследователь, С.С. Комбу, в своей статье «Изучение переводных произведений в средних и высших школах Тувы», для тувинского народа, только что обретшего письменность, переводы русской и советской литературы, переводы через русский язык многих шедевров мировой культуры, стали толчком к возникновению новых жанров поэзии и прозы. Так в 1953 году был выпущен сборник басен И.А.Крылова «Каарган болгаш дилги» («Ворона и лисица»). После этого тувинские поэты начали осваивать и жанр басни, который очень скоро стал одним из популярных, излюбленных в тувинской литературе. Через русский язык тувинские переводчики переводили сонеты Шекспира. И в результате этого тувинская поэзия обогатилась сонетами.

С появлением нового отряда переводчиков и выпуском многих книг, вместе с тем, с усвоением жанров, форм литературы закончился первый этап переводческой работы в Туве. На втором этапе переводной деятельности расширилась и область перевода с языков других народов. Так, например, были попытки перевода с английского, монгольского, алтайского, казахского языков. Поэт Юрий Кюнзегеш в свое время делал переводы с английского языка.

С монгольского и алтайского языков переводили носители этих языков. С давних времен тувинский народ жил по соседству с монголами и алтайцами, поэтому многие тувинцы знали языки своих соседей. Один из зачинателей тувинской литературы Б. Ховенмей переводил с монгольского и в результате выпустил книгу стихов «Бай Моол» (1967). В его переводах есть добротность и мастерство. Вслед за Ховенмеем были выпущены книги прозы в переводах с монгольского посредством подстрочника, выполненных переводчиками Ю. Аранчына, Г. Санчаа, Б. Болдур-оола, К. Аракчаа: «Херел» («Свет») С. Удвал, «Сонгу чуктун шолбанынче» («За полярной звездой», 1971) Л.Тудэва, «Эрнин эреси Хан-Харангуй» («Добрый молодец Хан-Харангуй», 1976), «Избранные произведения монгольской литературы» (1987), «Шил-даш көрүнчүк» («Хрустальное зеркало», 1993) Ш.Нацагдоржа.

Алтайским языком владеют жители близлежащих кожуунов (районов), как Монгул-Тайга, Бай-Тайга. Благодаря переводам С. Молдурга, Б. Казырыкпая, М. Ооржака тувинцы познакомились с отдельными стихами Ш. Шатинова, Б. Бедюрова, А.Саруевой, Г. Елемовой и мн.др.

В 70-80-е годы происходило взаимоузнавание тюркоязычных литератур посредством русского перевода. В этой связи нам необходимо задуматься о непосредственном переводе с языка оригинала на язык переводимой литературы. И что характерно, в эти годы литература народов Сибири читается и изучается на родном языке. Достаточно перечислить названия сборников стихов, изданных в Горно-Алтайске, Якутске, Туве («Северное сияние» 1973), «Огненно-красный цветок» (Якутск, 1974), «Голос братской Тувы» (1974) и т.д.

На рубеже двух столетий (XX-XXI) лингвисты и литературоведы заинтересовались переводом древнетюркской литературы. В настоящее время существуют научный, а также стихотворный, точнее, поэтический и прозаический переводы древней поэзии на родном языке. Однако, в литературоведении эти переводы до настоящего времени остаются неоцененными.

Прежде чем приступить к рассмотрению вопроса взаимопереводов, определим условные периоды, в которых происходила литературная жизнь, в том числе и устанавливались истоки взаимопереводов. По нашему мнению, условную периодизацию следует установить так:

I – 1950-1960 годы XX века

II – 1970-1980 годы XX века; III – 1990 годы XX века;

IV – начало XXI века.

Ключевым событием в развитии алтайской литературы стало открытие в 1952 году научно-исследовательского института по изучению истории, языка и литературы алтайского народа, который

стал отправной точкой для профессионального алтайского литературоведения. Известно, что созданию научного центра способствовало проведение научно-практической конференции по алтайскому языку и литературе, на которой приняли участие крупные ученые из Москвы и Ленинграда, писатели, критики и видные общественные деятели. Более того, в 1953 году начала работу кафедра алтайского языка и литературы в Горно-Алтайском педагогическом институте, что тоже оказало огромное влияние на развитие литературы и родного языка.

Горно-Алтайская писательская организация была создана в 1958 году, результаты работы которой стали проявляться в следующих десятилетиях. Ускоренному темпу в развитии алтайской литературы послужило направление на обучение молодых авторов в Литературный институт имени М. Горького в Москву. Первые выпускники А. Адаров, Л. Кокышев и Э. Палкин включились в число профессиональных литераторов страны и заявили об алтайской литературе далеко за пределами Горного Алтая. Благодаря дружбе и сотрудничеству с писателями других регионов страны эти выпускники стали развивать взаимоперевод разных литератур.

В 1972 году выходит поэтический сборник переведенных на русский язык стихотворений алтайских писателей «Поэты Горного Алтая». В 1973 году издается сборник якутской поэзии на алтайском языке «Түндүк жаркын», куда вошли переводы Л. Кокышева, Э. Палкина, П. Самыка.

В 1980-х годах обменные встречи продолжались. Следует отметить, что хроники всех литературных событий и образцы переводческих работ публиковались в литературно-художественных сборниках и альманахах «Алтын күс» («Золотая осень»), «Алтын-Көл» («Золотое озеро»), «Жылдыс» («Звезда»), «Эл-Алтай» и других.

С середины 80-х годов XX столетия наша страна переживала большие исторически перемены. Названная очень ёмким словом «перестройка» в действительности поменяла многие русла жизни, в том числе литературные русла (направление, жанры, переводы). Из-за разделения бывших в составе СССР стран (Киргизия, Казахстан, Узбекистан, Украина и другие) оборвались и многие литературные связи. Но, тем не менее, литературная жизнь в образованной в 1992 году Республике Алтай шла своим чередом и представляла читателям новые работы. В эти годы продолжали трудиться яркие представители алтайской литературы: А. Адаров, Б. Укачин, Ш. Шатинов, К. Кошев, П. Самык, Д. Каинчин, Д. Маскина, К. Телесов, Б. Бедюров, Г. Елемова и другие. Многие из них занимались переводить. Один из ярких творческих экспериментов, – издание переводов тандема переводчиков – сборника сказок, стихотворений, статей и очерков художника и философа Н. Рериха «Азиянын эрјинези» («Сердце Азии») в 1990 году. Редактор-составитель – поэт И. Белеков, переводчиками выступили: П. Самык и Б. Бедюров.

Список литературы:

1. Киндикова А. В. Тюркоязычные литературы Сибири: проблемы художественного перевода. - Горно-Алтайск: Горно-Алтайская республиканская типография, 2004. - стр. 4.
2. Киндикова Н. М. Проблемы алтайской лирики (генезис, поэтика, искусство перевода). - Горно-Алтайск: Республиканская типография, 2003.
3. Киндикова Н. М. Сохранение этнокультурных особенностей в переводах тюркской литературы // Взаимоперевод национальных литератур: сохранение этнокультурных особенностей – Горно-Алтайск, 2014. – стр.8
4. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы: диссертация... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Чамзырын Екатерина Тамбиевна. – Улан-Удэ, 2004. – 166 с.
5. Укачин, Б. У. Дагээзи :тоожу / Б. У. Укачин; очул. Г. Ш. Монгуш. – Кызыл: ТывНУЧ, 1979
6. Даржай А. Арчыннын жыды (пер. Ш.Шатинова). - Горно-Алтайск, 1985
7. Карындаштык Туванын уни. - Горно-Алтайск, 1974
8. Кюнзегеш Ю. Кун чалыткан Тыва (пер. Б.Укачина). - Горно-Алтайск,1982

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Дирчинчап Долума Дадар-ооловна

Киндикова Альбина Викторовна

Таулы Алтай мемлекеттік университеті

Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей

СІБІРДЕГІ ТҮРКІТІЛДЕС ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА АУДАРЫЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Сібір аймағының әдебиеттері қарастырылған. Ғасырлар тоғысында (XX-XXI) лингвистер және әдебиеттанушылар көне түркі әдебиеті аудармасына қызығушылық таныта бастады. Қазіргі уақытта ежелгі поэзияның ана тіліндегі ғылыми, сонымен қатар поэтикалық, дәлірек айтқанда поэтикалық және прозалық аудармасы бар. Әдебиеттануда бұл аудармалар әлі күнге дейін бағаланбай келеді.

Тірек сөздер: екі жақты аударма, ғасырлар, түркі тілдес халықтар, жинақ, тасымалдаушы, кезеңділік.

Dirchinchap Doluma, Kindikova Albina
Gorno-Altaysk State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic
THE HISTORY OF MUTUAL TRANSLATIONS OF THE TURKIC-SPEAKING
LITERATURES OF SIBERIA

The article examines the literature of the Siberian region. At the turn of two centuries (XX-XXI) linguists and literary critics became interested in the translation of ancient Turkic literature. Currently, there are scientific, as well as poetic, more precisely, poetic and prose translations of ancient poetry in their native language. In literary studies, these translations remain unappreciated to this day.

Keywords: two-way translation, centuries, Turkic-speaking peoples, collection, medium, periodization.

List of references:

1. A. Kindikova. Dene. Siberian Turkic-language literatures: problems of artistic translation. - Gorno-Altaysk : Gorno-Altaysk Republican Printing House, 2004. - p. 4.
2. Kindikova N. M. Problems of Altai lyrics (genesis, poetics, translation of art). - Gorno-Altaysk: republican printing house, 2003.
3. Kindikova N. M. Features of ethnocultural translations of Turkic stability in literature // literature of National mutual translation: features of ethnocultural stability - Gorno-Altaysk, 2014. - p. Eight
4. Chamzyr, E. T. Ethnopoetic Tuvan prose children's features: dissertation... candidate of philological sciences: 10.01.02 / Ekaterina Chamzyr Tambiev. - Ulan-Ude, 2004. - p. 166.
5. Ukachi, B. New. Dageezi: I go / B. New. Ukachi; ochul. G. Sh. In Mongu. - Kyzyl: Tyvnuch, 1979
6. A. Darzhaev. Archynn gydy (trans. Sh. Shatinova). - Gorno-Altaysk, 1985
7. Uni Karyndashtyk Tuvany. - Gorno-Altaysk, 1974
8. Yu. In Kunzeg. Chalytka-Tyva (B. Ukachi lane). - Gorno-Altaysk, 1982

ӘОК 82.0:37.016
ҒТАХР 10.01.08

Исмаилова Райхан Налжигитовна
raihan-a@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рухани байлық – ең алдымен әр халықтың, ұлттың әдет – ғұрпы, дүниетанымы, білім берудегі озық ұстанымдарын пайдаланумен қалыптасады. Ұлттық менталитетіміз білім беру мен тәрбиеден басталады. Ұлттық рухани құндылық, рухани байлыққа әр халықтың тілі, діні, ділі, ерекше адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы, салт-дәстүрлері, өнері, мәдениеті мен әдебиеті жатады.

Тірек сөздер: рухани даму, адамдық қасиеттер, Отаншылдық рух, адамгершілік қағидалар, жастар санасына сіңіру, сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі.

Қазақ хандығы дәуірінде жасалған мол мұра – жыраулық поэзияның шағын бөлігі ғана біздің заманымызға жетті. Алайда, қолда бар үлгілердің өзі халқымыздың сөз өнері биік деңгейде болғандығын көрсетеді. Хандық дәуірдегі әдебиет төрт ғасыр бойы сан қилы тарихи оқиғалардың сәулесін бойына сіңіріп, өзіндік үн, өзгеше бояу-нақыш, айқын ұлттық сипатта қалыптасты. Қашанда ел өміріндегі күрделі оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеріп отырды, өткен күн, озған дәурен, көне тіршілік шежіресі болды. Үнемі халық жағынан табылып, елдің бүгінгі ғана емес, болашағы үшін де аса мәнді идеялардың ұраншысы қызметін атқарды.

XV-XVIII ғасырлардағы көркем әдебиеттің жайын халық әдебиетінің жетістіктерінен де жете аңғарамыз. Бұл кезде ауыз әдебиетінде көркемдік дәрежесі жоғары көптеген эпостық жырлар туды. Осы жырлар негізінде әдеби тіліміз де дами түсті. Жыраулық әдебиеттің әлеуметтік өмірге араласуы, қоғам мүддесін көтеруі күшейді.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген өшпес, өлмес мұрамыз. Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешкен ауыртпалықтарын, жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ой-санасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен да бағалы.

Қазақ әдебиеті пәнін оның ішінде жыраулар шығармашылығын оқытудағы басты мақсат – асыл мұрамызды жеткіншек бойына сіңіру, оқыта отырып тәрбие беру. Тәрбие беруде халықтық педагогиканы кеңінен қолданып, әсіресе, бай ауыз әдебиетімізді, оның ішінде XV-XVIII ғасырларда өмір сүріп, қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын жырауларымыздың жырларындағы әрбір гибрат, үлгі-өнегеге мән беріп, ұл-қыздарымыздың бойына дарыту.

Мағыналы да мәнді тақырыптың оқушыларға жоғары сыныптарда оқытылуы жай емес. Бұл жаста балалардың мінезі тұрақталып, өзіндік көзқарасы қалыптасып, қоршаған ортаға, қоғамға деген бағасы артады жақсы мен жаманның ара-жігін айыратын деңгейге жетеді. Бірақ кейде жеткіншектердің жаңсақ басуы да осы жаста болып жатады. Сондықтан да болашақ ұрпақтың бойына өкінерлік іс істемес үшін, нағыз адал, әділетті, отанын сүйетін, ел, жер тағдырын ойлайтын азамат етіп тәрбиелеу үшін жыраулар поэзиясының берері мол.

Оқыту әдістерін таңдау әдетте сабаққа оқу материалының мазмұнын таңдаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, оқушылардың білім деңгейіне мұғалімнің өзінің дайындық деңгейіне байланысты.

Жырауларды оқытқанда әңгіме – оқу материалын ауызша баяндату ең тиімді әдіс.

А. Байтұрсынов «Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас» дейді. Сөз өнерінің айшықты болуы сөздің дұрыстығына, тілдің анықтығына, дәлдігіне, көркемділігіне, тіл тазалығына байланысты екенін дәлелдеп, алмастыру, кейіптеу, бейнелеу (ұқсату), әсірелеу тәсілдерінің мәнін ашады. Міржақып Дулатов Оқытудың баяндау, әңгіме, түсіндіру әдістеріне ерекше мән беріп, тұрмыс-салтқа, әдет-ғұрыпқа байланысты тақырыптарды әсерлі баяндаудың тәсілдерін көрсетіп берді. Ол «баланы толық жауап беруге әдеттендіру керек», - дейді. Сөйтіп, оқытушы көркемдеп оқытудың жаңаша жолдарын ұсынып, мұғалімдерден соны іс-әрекеттерді талап етеді. «Балалар дұрыс оқи алмай, қиналған жерде мұғалім өзі оқып, көрсету лайық», - дейді.

Халқымыздың рухани көсемі А. Байтұрсыновтың: «Мұғалім әдісті көп білуге тырысуы керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деген сөзін басшылыққа ала отырып, жаңа технология әдістерін Асан қайғы - өз заманының ақылгөйі тақырыбында молынан қолдану орынды. Оның еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі қандай адамды болса да таң қалдырар. Жыраудың «Есті көрсең кем деме» толғауын оқыта отырып, ұрпақты туған-туыс, жолдастарынды жамандаудан аулақ болуға, әрқашан кішіпейіл болуға шақырып, досқа берік, жауға қатал болуды, шыншылдық, әділдік деген адам бойындағы ізгі қасиеттерді бойларына дарытуды үйретуге болады. Ал «Еділ бол да Жайық бол» толғауы арқылы ұрпақ бойына жаман мен жақсыны айыра білетін қасиет құйылады, достарымен, көрші-қолаңмен тату өмір сүруге баулисың.

В.М.Шепельдің тұжырымдауы бойынша: «Технология - бұл өнер, шеберлік, ептілік, іскерлік, әдістердің жиынтығы, жағдайдың өзгеруі.» Әдебиет сабағында жаңа технологияны қолданудың тиімділігі өте зор. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы ең басты үш кезеңнен құралады. Осы үш кезеңді пайдалана отырып, ары қарай іске асыратын әр түрлі стратегиялар бар. Олар: «Топтау», «Ойтүрткі», «Инсерт», «5 жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Семантикалық карта», «ЖИКСО», «Еркін жазу» т.б. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын оқыту тәжірибесінде қолдану ұтымды.

«INSERT» стратегиясын Қазтуған толғауларын талдағанда жұмыс кезінде пайдаланылған өте тиімді. Семантикалық картаны қолдану арқылы балалардың білімі тексеріледі әрі уақытты үнемдеуге көп көмегі тиеді.

«Егеулі найза қолға алып еңку-еңку жер шалған» батыр, жауынгер, қолбасы болған Доспамбет жырау өмірмен қоштасқан кезде жасы отызға да толмаған екен. Доспамбет - өмірінің аяғына дейін талай әскери жорықтарға қатысқан батыр әрі аузымен орақ орған жыршы. Сондықтан да бүгінгі күндегі кейбір жасы отызға толған ер-азаматтардың отанына пайда келтірмей, керісінше, ұрлық-қорлықпен, кісі алдаумен айналысып жүргендерін көргенде: -«Шіркін, қазақтың ерлері-ай» деген ойға келесің де, Доспамбет бабамыздың бойындағы өнегесі мол қасиеттерімен салыстыра отыра баяндап, балалар бойына сіңіріп, ойына құйып, жаман қасиеттерден аулақ болуға үйретесің.

«Тарихта болған адамдар ішінде,- деп жазды академик М. Әуезов,- өмір торабы, іс-еңбегі халықтың нағыз ертегісі болып, тек сол қалыпта ғана ой- жадында сақталған адамның бірі – осы Асан қайғы» [1].

Жырау поэзиясын оқытудағы негізгі мақсат – болашақ ұрпақтың арманын жырау арманымен ұштастыра отырып оқыту.

Шалкиіз жырау – жыраулар поэзиясында ерекше оқытылатын жырау. Оның «Шағырмақ бұлт жай тастар» толғауын оқыта отырып, балаларды әділ болуға, адамдарға, қоғамға жақсылық жасауға,

жамандық пен жақсылықты айыра білуге, нағыз дос пен өтірік дос деген сөздердің мағынасын айыра білуге, достың жақсы, жаман, алдамшы болуының көп нәрсені аңғаратындығын сезінуге үйретеді.

Жыраудың өз тұсында нағыз батыр, ешкімге бас имеген турашыл адам болғандығы Би Темірге арнаған толғауларынан көруге болады. Осы толғаулар арқылы балаларды турашылдыққа, екі сөйлемеуге, өз қара басы үшін билікке таласпауға тәрбиелеуге болады.

Қазақ жерін талай жаудан қорғауға атсалысқан әскербасы, шешен – Жиёмбет жыраудың да қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше. Жыраудың ханға арнаған жырларын оқыта отырып, шәкірттерді жауыздықтан, қаталдықтан, адамдарға жамандық ойлаудан аулақ болуға, қаскүнемдіктен ада болуға үйрету бүгінгі әлемді жайлап бара жатқан қасіреттен сақтап қалудың бірден-бір жолы деп ойлаймын.

Балаларыма өсиет,
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айрылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке,
Араз болсаң алты ауыз,
Еліңе кірген әреке ... [2]

Болашақ ұрпағына осылай деп ашына үн тастап, ел тыныштығын тілеп, елді, жерді сақтап қалу үшін бірлікте, ынтымақта болу керектігін жырлап өткен Ақтамберді де елдік, ерлік, әділдік, туған жер, ата қоныс, шаңырақ деген киелі ұғымдарды жырлап өткен. Оның әрбір толғауы арқылы шәкірт бойына елдік пен ерліктің нәрін егуге болады.

Сонымен бірге жыраулар толғауларын талдау барысында даяр мәтін бойынша жүргізілетіні белгілі. Оқушылардың ойлауын дамытуда толғаудың даяр мәтінін пайдалана отырып, мұғалім түрлі проблемалық жағдаяттарды тауып, оқушылардың шығарманы саналы меңгеруіне керекті жұмыстар жүргізеді.

Көркем толғау мазмұнынан алынған проблемалық жағдаяттарды талдай отырып, шешімін іздеу үдерісін бес кезеңге бөлу дұрыс деп санаймыз:

- көркем толғаудан проблемалық жағдаятты анықтау;
- проблемалық жағдаяттың өзіндік сипатын анықтау;
- проблемалық жағдаяттың күрмеуін шешу жолын болжам ретінде ұсыну;
- шешім жолының сабақтасқан алгоритмдерін анықтау;
- ұсынған шешім жолын тексеру.

Проблемалық жағдаят дегеніміз не? Психологиялық тұрғыдан анықтайтын болсақ – адамның интеллектуалдық қиналысының психикалық жағдайы. Ол қиналыстың туындайтын себептері болады:

- аталмыш жағдаятқа қатысты алғанда, адам өзінің алған білімінің жеткіліксіз екенін сезінеді;
- екінші жағынан, қалыптасқан іс-әрекетінің де осы жағдаятты шешуге дәрменсіз екенін түсінеді;

- тұйықтан шығу үшін жаңа білім қорын іздейді;
- күрмеуді шешуге қажетті күш пен іс-әрекет түрлерін үйрену керектігін түсінеді.

Бір мәселе бар, ол – проблемалық жағдаятты шешу үшін жаңа білім мен іс-әрекет қана керек деп түсінбеу керек, ең бастысы – проблемалық жағдаятты дәл анықтай білу екендігін түсіну керек.

Көмескі анықталған проблемалық жағдаяттың шешімі де дұрыс болмайды. Дұрыс айқындалған мәселе – дұрыс шешімнің тең жартысы.

Жинақтай айтатын болсақ, продуктивтік әдістердің проблемалық жағдаятты шешуге ұмтылдыратын, құлшындыратын, қалыптастыратын қуатты қырлары бар, олар:

- проблемалық жағдаяттарды шешу арқылы оқушылардың логикалық ойлауы бірізділікпен қалыптасады;
- оқушыны өз бетімен білім іздеуге ынталандырады;
- оқу материалын меңгертуде оқушының жеке тұлғасын қалыптастырудың ең тиімді тұстары болып саналады.

Ол үшін оқу үрдісін жаңаша ұйымдастырудың, жаңа технология әдісін қолдана отырып оқытудың маңызы зор. А. Байтұрсынов: «Әуелі, біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек», - деген болатын [3].

Тәуелсіз Қазақстанның тірегі мықты болуы үшін ең алдымен ұрпақ тағдырын ойлау керек.

Рухани даму – тұлғаны қалыптастырудың өзегі және ол адамның тәндік, жандық, рухтық сипатының біртұтас үйлесімділікте дамуы. Даму күрделі, қозғалмалы үрдіс болғандықтан, тәрбие арқылы ұрпақтар тәжірибесі сабақтасады. Ал нәтижелі тәрбие - тұлғаны дамытады.

Қорыта келе, жыраулар поэзиясын оқытудың тиімді тағылымы:

- оқушылардың гуманистік, адамгершілік-эстетикалық сарынын күшейту, сабақ үрдісінде жырау көтерген ізгілікті тағылымды, өнегені ашуды, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді танытуды, сол арқылы оқушының ұлттық рухани санасын қалыптастыруды нысана тұту;

- оқушының көркемдік-ассоциациялық, образдық ойлануына, әдебиетті өнер табиғатына сай оқи білуіне, шығарманың идеялық-эстетикалық мән-мағынасына терең бойлап, тебірене қабылдауына, кейіпкер тағдырына ортақтасуына жағдай жасап, стандартқа сай білім, біліктілікпен қаруландырып, оқырман ретіндегі мәдениетін көтеру

- оқытудың шығармашылық сипатын көтеру, оқушылардың оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу-танымдық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету, сабақ тиімділігін арттыру нәтижелігіне қол жеткізу.

Әдебиеттер тізімі:

1. М.Әуезов. Әдебиет тарихы. - Алматы, 1991.
2. Х.Сүйіншәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. - Алматы, 1997.
3. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912.-40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 160-166.
4. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. - Алматы, 1982.
5. М.Мағауин. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV-XVIII ғасырлар). - Алматы, 1992.
6. Ә.Дербісәлин. Әдебиет туралы толғаныстар. - Алматы, 1990.
7. Мырзабаев А. Оқушылар шығармашылығын дамытуда белсенді оқытудың дидактикалық мүмкіндіктері. - Алматы, 2005 ж.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исмаилова Райхан Налжигитовна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ

Поэзия Жырау - наше неизгладимое, бессмертное наследие, изображающее многовековую жизнь нашего народа в искусстве и словах мудрости. Поэзия Жырау ценна не только тем, что воспекает исторические события народа, его мечты, невзгоды, но и умением выразить политическую и общественную жизнь, мысли и мировоззрение страны художественным языком.

Ключевые слова: духовное развитие, человеческие качества, патриотический дух, нравственные принципы, привитие в сознание молодежи любви, единства и целостности страны.

Ismailova Raikhan
Private institution «Academy «Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

MAIN FEATURES OF ZHYRAU POETRY LEARNING METHODS

Zhyrau's poetry is our indelible, immortal heritage, depicting the centuries-old life of our people in art and words of wisdom. Zhyrau's poetry is valuable not only because it glorifies the historical events of the people, their dreams, hardships, but also the ability to express the political and social life, thoughts and worldview of the country in artistic language.

Key words: spiritual development, human qualities, patriotic spirit, moral principles, instilling love, unity and integrity of the country into the consciousness of young people.

List of references:

1. M. Kueзов. Әдебиет тарихы. - Алматы, 1991.
2. Kh.Suyinshuliev. Kazakh әдебиетінің тарихы. - Алматы, 1997.
3. Baytұrсынұлы А. Оқу құралы. - Орынбор, 1912.-40 б. ; Тіл таулымы. - Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 160-166.
4. XV-XVIII kasyrlarday kazaқ poetry. - Алматы, 1982.
5. M.Magauin. Kazakh Khandygy dauirindegi Adebiet (XV-XVIII kasyrlar). - Алматы, 1992.
6. N. Derbisulin. Әдебиет туралы толғаныстар. - Алматы, 1990.
7. Myrzabaev A. Ogushylar shykarmashylykyn damytuda belsendi ogytudyk didacticalyk mymkindikteri. - Алматы, 2005

Масабаева Гаухар Кошқимбаевна
Қарағанды республикалық «Жас ұлан» мектебі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕСІМ БАЯНДАУЫШТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ

Есім баяндауыштар қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан, зерттелген мәселе. Ол тұрғыда еңбек еткен ғалымдар көптеп табылады. Бұл тұрғыда еңбек еткен ғалымдарды атағанда, С.Аманжолов, Р.Әміров, М.Балақаев, Н.Сауранбаев, Т.Сайрамбаевтарды алдымен айтқанымыз дұрыс сияқты. Бұл ғалымдар - есім баяндауыштардың қазақ тіл біліміне еніп, әбден қалыптасуына ерекше еңбек еткен ғалымдар.

Тірек сөздер: предикаттық іс-әрекетті, синтаксистік құрылыс, сөйлемдердің айтылу қарқыны, дауыс ырғағы, айтылу екпіні, әуені - айтылу сазы (интонациясы) құбылмалы болуы, сөйлеушінің, айтушының еркіндігі субъективті құбылыс емес, ойдың айтылу мақсаты;

Предикаттық іс-әрекетті білдіріп, бастауыштың жай-күйін, қимылын, сапасын білдіретін сөйлем мүшесін баяндауыш дейміз. Баяндауыш грамматикалық формасы жағынан бастауышқа бағынышты мүше. Сөйлемді қалыптастыратын предикативтік форма осы баяндауыш бойынан табылады. Баяндауышқа мынадай шарттар тән:

1. Ол бастауышқа бағынышты мүше;
2. Баяндауыш сөйлемде ойды тиянақтайды;
3. Бастауыштың әр түрлі қасиеттерін көрсетеді;
4. Бастауышпен жақтық қатынаста үйлеседі;

5. Баяндауыш-сөйлемнің бас мүшесі, яғни тұрлаулы мүшенің бірі. Міне, сондықтан баяндауыш қай сөз табынан болса да, бастауыштың әр түрлі қасиетін айқындауда, сөйлемді тиянақтауда басты тұлға болып табылады.

Ал бізге белгілі өзінің семантикасы жағынан баяндауыштың қызметке ие сөз табы - етістіктер. Өйткені оның қай түрінен болмасын (есімше, көсемше, күрделі, дара т.б.) баяндауыш жасала береді.

Дегенмен етістікпен қоса, есім сөздер де баяндауыш қызметінде жұмсала береді. Олар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, кейде тіпті шылаулар да. Ал бізге керегі - алдыңғы төртеуі.

Есімдердің баяндауыш болуы қазіргі тіл білімінде қалыптасқан жағдай, әрі олардың баяндауыш қызметінде жұмсалуы бір ізді болғандықтан, олар есім баяндауыштар деп аталып жүр [1, 114].

Есім сөздердің баяндауыш болудағы қызметін зерттеген ғалымдар: С.Аманжолов, Р.Әміров, М.Балақаев, Н.Сауранбаевтар..

Есім сөзді баяндауыштардың өзіндік жасалу жолдары бар. Бұл әбден қалыптасқан, зерттелген жағдай. Бірақ олардың баяндауыш болудағы дәрежелері бірдей емес. Мысалы, ең көп кездесетін зат есімді баяндауыштар, одан соң сын есім, есімдік те, ал сан есім өте сирек кездеседі. Оның өзінде де заттың мөлшерін білдіріп, немесе атаулық ұғымда қолданылу арқылы баяндауыш болады.

Негізінен есім сөздердің әрқайсысының өзіне тән лексикалық мағынасы бар екені белгілі, бірақ сонымен қоса синтаксистік қызметі де болады. Мысалы, зат есім - бастауыш, сан есім, сын есімдер - анықтауыш, есімдіктер көбіне бастауыш, кейде анықтауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ сөйлем ішінде келіп, олар осындай синтаксистік қызметке ие болады, ал сөйлем соңында келсе, баяндауыш қызметінде жұмсалады. Бұл - олардың бұрынғы табиғи орын тәртібінің өзгеріске түсуі арқылы жасалғандағы қызметі.

Сөйлемнің қай түрі болса да синтаксиске кіреді. Сөйлемді түсіну, оның синтаксистік қызметін айырып білу, оның мүшелерін тану, ондағы мен мазмұнның қарым-қатынасын білу мәселелері жалпы тіл білімдік (лингвистика) методологияға (бағыт әдісіне) байланысты; осы күнге дейін бағыт әдісі әр түрлі болып келгендіктен (негізінде, заттылық, идеалшылдық), бұл мәселелерді түрлі грамматикалық ағымдар түрліше шешіп келді [2, 11].

Сонымен қоса сан есімдер де зат есімдер мен тіркесе келе баяндауыш қызметінде жұмсалады. Бұлай болу үшін олардың қызметі басым. Мысалы: Ол кеше келген қонақтардың бірі. Бұл сөйлемдегі сан есім сөйлемді тиянақтай алмайды. Бірақ бұл баяндауыштың мұның алдындағы баяндауыштарға орналасу тәртібі, яғни негізгі мәнді сөздің алдымен, ал оны тиянақтаушы сан есімдердің соңында келуі. Қалайда мұнда әрі заттық та, сандық та қасиет бар. Сөйлемді тиянақтауда олардың өзара мағына бірлік жағынан тұтастығы басты фактор болса керек.

Зат есім мен оған қосымша ретінде есімдерден құралған баяндауыштардың матаса байланысуы арқылы жасалады. Мысалы: Көгендеп алып қорлау - қорлаудың да ең ауыр түрі. Осы сияқты ілік септігінің жасырын да, ашық та түрлері кездесе береді, және олардың құрамында сын есім де, сан есім де т.б. кездесе береді.

Зат есімді баяндауышты күрделендіруде айқындауыш оның ішінде қосалқы айқындауыштардың қызметі ерекше: Мен - гинеколог емеспін ғой, бар болғаны практик-терапевтпін.

Сонымен қоса зат есімнен болған баяндауыштар оңашаланған баяндауыштар түрінде де келеді. Оны нақтылап айтсақ, жай сөйлемнің негізгі баяндауышы тәуелдік жалғаулы зат есім болады да, ал оның оңашаланған айқындауышы тәуелдік жалғаулы немесе тәуелдік жалғаусыз сөздер, не сөздер тобы бола береді. Мысалы: Ол - Өскенбайдың үлкен үйі, Зере отырған ауыл.

Баяндауышы нөлдік тұлғадағы зат есім болып келеді. Мысалы: Ол- ұлы оқиға. Бұл сөйлемнің баяндауышында жалпы ұлы оқиға екені белгілі. Осы сөйлем арқылы бұл оқиғаның өте маңызды екенін айтып тұр.

Жай сөйлемнің баяндауышы жатыс жалғаулы зат есім немесе атау тұлғалы сөздерге жатыс жалғаулы көмекші есімдер тіркеседі де оңашаланған баяндауыштар толық тұлғадағы әр түрлі сөздер тобы, не жеке сөздер болады. Ондай кезде негізгі баяндауыш та, оңашаланған баяндауыш та мекендік мағынаны білдіреді. Мысалы: Кезеңге шыға келгенде, ескен желге бетегесі билеп, шұғынық гүлдері жайқалып, жасыл жайлау алдында.(Қ.Ж.)

Ал есім баяндауыштар қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан, зерттелген мәселе. Ол тұрғыда еңбек еткен ғалымдар көптеп табылады. Олардың есімдері де жоғарыда айтылып өтті. Сонда есім баяндауыштардың әрқайсысының жасалу жолдарына жеке-жеке тоқталып, осы тұрғыда көп еңбек еткен ғалым ретінде Т.Сайрамбаевтың есімін атай аламыз [3,41].

Сонымен, есім сөздердің баяндауыш қызметінде жұмсалыуының бірнеше жолдары бар екен. Мысалы, зат есім дара, күрделі күйінде, түрлі жалғаулардың жалғануы арқылы да, оңашаланған айқындауыш бола алады. Ал сын есімдердің шырай формасы арқылы да, қатыстық, сапалық сын есімдер арқылы да, түрлі жалғау мен жұрнақтардың жалғануы арқылы да баяндауыш жасала береді. Сан есімдердің кейбір түрлері және кейбір нумеративті сөздердің тіркесуі арқылы баяндауыш жасалса, есімдіктердің кейбір мағыналық түрлері мен олардың жіктеліп, септеліп, көптелуі арқылы баяндауыш жасалады. Сонда ең көп кездесетін есім баяндауыштар - зат есімді баяндауыштар. Одан соң сын есім де, ал есімдік пен сан есім баяндауыш қызметінде сирек кездеседі екен. Сонда бұл олардың баяндауыш қызметінде жұмсалыу дәрежесінің бірдей еместігін көрсетеді.

Есім сөзді баяндауыштардың өзіндік жасалу жолдары бар дедік. Бұл әбден қалыптасқан, зерттелген жағдай. Бірақ олардың баяндауыш болудағы дәрежелері бірдей емес. Мысалы, ең көп кездесетін зат есімді баяндауыштар, одан соң сын есім, есімдік те, ал сан есім өте сирек кездеседі. Оның өзінде де заттың мөлшерін білдіріп, немесе атаулық ұғымда қолданылу арқылы баяндауыш болады.

Негізінен есім сөздердің әрқайсысының өзіне тән лексикалық мағынасы бар екені белгілі, бірақ сонымен қоса синтаксистік қызметі де болады. Мысалы, зат есім - бастауыш, сан есім, сын есімдер - анықтауыш, есімдіктер көбіне бастауыш, кейде анықтауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ сөйлем ішінде келіп, олар осындай синтаксистік қызметке ие болады, ал сөйлем соңында келсе, баяндауыш қызметінде жұмсалады. Бұл - олардың бұрынғы табиғи орын тәртібінің өзгеріске түсуі арқылы жасалғандағы қызметі.

Баяндауыштың үйреншікті орны - сөйлемнің соңы. Сол орнын, өлеңді сөйлемдерде болмаса, - көп өзгертпейді. Дегенмен, оған да инверсия жасауға болады:

Баяндауышқа ой екпінін түсіре, басқа сөздерден басым мағынада айту үшін, кейбір ұранды, лепті сөйлемдерде оны бірінші орынға қойып айтуға болады.

Жойылсын жауыздар! Жасасын сүйікті Отанымыз! Жоғалсын өлім! Жасасын өмір! (З. Шашкин).

- Тарт қолыңды!

- Отыр орныңа!

- Көне алмаймын оның зорлығына! (М. Әуезов).

- Тарт тіліңді! Жоғал көзіме көрінбей! - деп Ысқақ кимелеп кетті (С. Ерубәев).

- Өшір үніңді, оңбағанның баласы! (Ә. Сәрсенбаев).

- Қой әрі балалықты! (Ғ. Мұстафин).

- Қайтейін бұрын кім болғанын?(С.Мұқанов).Толықтауыштардың сөйлемдегі қалыпты орны - баяндауыштың алды. Бұлардың да ол орнын басқа мүшелермен ауыстыруға болады.

Толықтауыштар бұйрықты, лепті, сұраулы сөйлемдерде болмаса, хабарлы сөйлемде баяндауыштармен орын ауысып, баяндауыштың соңында келе бермейді. Келе жатыр ол үйден. Ол отыра кетті орындыққа. Қатты сағындым қарындасымды дегендей сөйлемдер әдебиетте кездеседі, бірақ оларда пәлендей стильдік қызмет жоқ.

Бұйрықты, лепті, сұраулы сөйлемдерде баяндауышты күшті екпінмен, көтеріңкі дауыспен айту үшін, сөйлемнің басына, ал толықтауыш, пысықтауыштарды одан кейін қоямыз. Ондайда баяндауышпен орын ауысқан толықтауыштар да бұрынғы мағынасында қалмайды:

- Бар, осынымды айт дегендегі толықтауышты баяндауышпен орнын ауыстырып: Бар, айт осынымды! деуге болады. Алдыңғы сөйлем жай хабар ретінде айтылса, соңғы сөйлем ерекше ырғақты әуенмен күйіне сөйлеген кісінің сөзі болып ұғынылады. Ол айырмашылық толықтауыш пен баяндауыштың орын ауысуынан болып отыр. Ондайда толықтауыштардың да ерекше екпінмен басым мағынада айтылатынын мына мысалдардан көруге болады:

- Не ақысы бар менде? Дұшпан сөзіне еріп дұшпан боламысың? Нұржанға? Бердім атты! (С.Мұқанов). Көрсетпе көз жасыңды! (М. Әуезов).

Толықтауыштарға көбірек инверсия жасалатын сөйлем - диалогты сөйлем. Диалогты сұраулы сөйлемнің мазмұнына лайық оғаш берілетін жауап толықтауыштан басталса, онда оған инверсия жасалып, басқа сөздерден гөрі басым мағынада айтылғандағысы.

- Кімді күтіп отырсың?

- Амантайды күтіп отырмын.

- Бұл ақшаны кімге берейін?

- Рабиғаға бере ғой.

Дара тұрып, түбір күйінде көбірек баяндауыш болатын сөздер - етістіктер. Олардың түбір күйінде баяндауыш бола кетуінің себебі олардың II жақтық грамматикалық мағынаны да білдіруімен байланысты болу керек. Сондай сөздердің баяндауыш қызметінде жұмсалуды олардың айтылу жағдайымен де байланысты. Жападан-жалғыз жайбырақаттанып отырған кісі қоңыр дауыспен өзінен-өзі шық, түс десе, сырттан тыңдаған кісі не айтып отырғанын түсінбес еді, айтып отырғаны қай шық, қай түс, - етістік мағынасындағы шық, түс пе не зат есім мағынасындағы шық, түс пе? Ал бір кісі екіншісіне есік жаққа бас изеп шық десе, не атты кісіге қарап жерде тұрған кісі түс десе, онда жоғарғы сөздердің баяндауыштық мағынасы айқын болады. Мен, рас деген сөздер жеке айтылса, баяндауыш болмас еді. Ал Мені шақырған кім? дегенде: - Мен десе, осы айтып отырғаның рас па? дегенде: - Рас десе, олар толық мағыналы баяндауыш болар еді.

Сөйтіп, жоғарғыдай жеке сөздердің өз алдына баяндауыштық қызметте тұруы олардың басқа сөздермен мағыналық байланыста айтылуынан болып отыр.

Есім сөздер де түбір күйінде, ешқандай баяндауыштық жалғау жалғанбай-ақ баяндауыш бола береді. Бірақ ол үшін бастауыш пен баяндауыш қатар айтылу керек. Сонда олардың сол қызметте жұмсалудына себеп болатын жағдай олардың сөйлемде белгілі орында тұруы болады. Жамал отызда. Ол тәртіпті. Сапар - доктор, т.б.

Оның үстіне баяндауыш бастауыштан дауыс ырғағы арқылы бөлініп, онымен қарсыласа қабаттасып келеді. Ондай амалмен баяндауыш болған сөздің де бастауышпен байланысы әрі мағыналық, әрі грамматикалық болады. Оларды бастауышсыз айтуға болмайды. Бұл - бір; екіншіден, бастауыш көптік мағынада, көптік жалғауында айтылғанмен, оның есім баяндауышы, П.М.Мелиоранский айтқандай емес, көптік жалғауында тұрса да, тұрмаса да бастауышпен грамматикалық байланыста бола береді: - Олар - оқушы. Олар - оқушылар.

Етістіктің кел, ал, бер, отыр сияқты түбір күйі де сол қалпында, жіктік жалғауынсыз-ақ, сөйлемдер тұрған орнына қарай баяндауыш бола береді дедік. Бірақ олар II жақтық мағынада айтылып қалыптасқандықтан, кейде бастауышсыз да жұмсалады, бастауышпен орын ауысып та айтылады: Кел балалар, оқылық (Ы.Алтынсарин). Тыңда, дала, Жамбылды (Жамбыл).

А.Байтұрсынов баяндауыштың жасалуын жан-жақты айта келіп, кейде одағай, есімдіктер де баяндауыш болады деп көрсетсе, Е.И.Убрятова тек сұрау есімдігі ғана баяндауыш болады дейді. Себебі, есімдіктер де басқа есімдер сияқты баяндауыш қызметінде жұмсала береді. Бірақ ондай кезде есімдіктердің тек сұрау есімдіктері ғана емес, оның басқа да түрлері ретіне қарай жұмсала береді. Сондықтан есімдіктерді де баяндауыш қызметінде жұмсалатын сөз таптарының бірі деп есептеуіміз керек.

Мысалы: 1. Менің жатсам- тұрсам ойымнан шықпайтын нәрсе осы. Баяндауышы - осы есімдігі. Бұл сілтеу есімдігі (Қ.Ж.)

Қорыта келгенде, қазақ тілінде есім баяндауыштардың өзіндік орны бар зерттелген мәселе екендігіне көзіміз жетті. Оның ішінде зат есім, сан есім, сын есім, есімдіктердің баяндауыш болудағы

өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары да бар екендігіне тоқтала кеттік. Сонымен есімдердің баяндауыш болуы тіл білімінде қалыптасқан, әрі бір ізді болғандықтан, олар есім баяндауыштар деп аталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұсабекова Ф.М. Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы. - Алматы. - Мектеп, 197 б.
2. Әміров Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. - Алматы. - Мектеп, 1983.
3. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. - Алматы. - Қазақ университеті, 1991.
4. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы. - Мектеп, 1966.
5. Қайдаров Ә.Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы// Терминдер және олардың аудармалары. - А. - Ғылым. 1990.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Масабаева Гаухар Кошкимбаевна
Карагандинская республиканская школа «Жас Улан»
Караганда, Республика Казахстан
ИМЕННЫЕ СКАЗУЕМЫЕ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ
И ИХ СОСТАВЛЕНИЕ**

Сказуемое - хорошо изученная проблема в современном казахском языкознании.

В этом направлении работало много ученых. Ученых, которые работали в этом направлении можно назвать С. Аманжолова, Р. Амирова, М. Балакаева, Н. Сауранбаева, Т. Сайрамбаева. Именно эти ученые внесли значительный вклад в формирование сказуемые казахского языка.

Ключевые слова: сказуемое действие, синтаксическая структура, скорость произношения предложений, тон голоса, акцент, мелодия - интонация произношения вариативность, свобода говорящего - не субъективное явление, а цель произношения;

**Masabayeva Gaukhar
Karagandy republics «Zhas ulan» school
Karaganda, Republic of Kazakhstan
NOMINAL SAYING IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE
AND THEIR COMPOSITION**

Predicates are a well-studied problem in modern Kazakh linguistics. Many scientists have worked in this direction. When naming scientists who worked in this direction, it is appropriate to first mention S. Amanzholov, R. Amirov, M. Balakayev, N. Sauranbaev, T. Sairambaev. It was these scientists who made a significant contribution to the formation of native speakers of the Kazakh language.

Key words: predicate action, syntactic structure, speed of pronunciation of sentences, tone of voice, accent, melody - intonation of pronunciation is variable, freedom of the speaker is not a subjective phenomenon, but the goal of pronunciation;

List of references:

1. Musabekova FM Stylistics of nouns in the Kazakh language. - Almaty. -School, 197 p.
2. Amirov RS Simple sentence syntax. - Almaty. - School, 1983.
3. Сайрамбаев Т. Stable members of the sentence. - Almaty. - Kazakh University, 1991.
4. Balakaev M., Kordabaev T. Modern Kazakh language. - Almaty. - School, 1966.
5. Kaidarov AT The language of science and the status of literary language // Terms and their translations. - A. - Science. 1990.

ӘОЖ 82-1/-9
ҒТАХР 17.01.07

Хамзина Карлыгаш Мауеновна
jako199473@mail.ru
Калыбекова Каламқас Сагиндыковна
kalam09@mail.ru
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің өзекті мәселелерінің бірі болып саналатын қазақ әңгімелеріндегі көркем уақыт пен кеңістік ұғымы мәселесі сөз болады.

Тірек сөздер: сөз, тіл, оқиға, жанр, кейіпкер, құрал, ұқсастық, үрдіс.

Кіріспе. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде ХХ ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдарының алатын орны ерекше. Егер елуінші жылдардың аяғы мен алпысыншы жылдардың басындағы қоғамдағы «жылымық» сәт сол тұстағы кеңестік кеңістіктегі өмірдің барлық салаларында айрықша із қалдырғанын еске алсақ, бұл кезеңдегі әдебиеттің ролін айрықша бағалағанымыз орынды.

Уақыт және кеңестік сияқты философиялық ұғымдардың көркем әдебиеттегі көрінісін сөз еткенде, басты назарда болатын мәселе - әр қаламгердің өз туындысында жасаған образдар жүйесі, дәлірек және нақты айтсақ, автордың адам концепциясына деген қарым-қатынасы. Адам концепциясына әлемдік деңгейде айрықша көңіл бөлу ХХ ғасырдың 60 жылдарынан басталады. Себебі, адамзат баласының сол уақытқа дейінгі жүріп өткен жолында, бастан кешкен тарихында, небір трагедиялы құбылыс, оқиғаларда айрықша роль атқарған жаратынды – Адам болатын. Жер бетіндегі алып кеңестіктің басым бөлшегін алып жатқан кеңестік империяда ХХ ғасырдың басынан бастап, небәрі 70 шақты жылдың ішінде болып өткен оқиғалар бір ғана сол елді ғана емес, бүкіл әлем жұртшылығын қатты толғандырды.

Негізгі бөлім. Көркем уақыт пен кеңестік ұғымдары жүйесінде сюжет айрықша орынға ие. Зерттеуші В.Е.Хализев: «Время и пространство запечатлеваются в литературных произведениях двойко. Во-первых, в виде мотивов и лейтмотивов, которые нередко приобретают символический характер и обозначают ту или иную картину мира. Во-вторых, они составляют основу сюжетов...» дей келіп, сюжет ұғымын былайша түйіндейді: «...цель событий, воссозданная в литературном произведении, т.е. жизнь персонажей в ее пространственно-временных изменениях, в сменяющих друг друга положениях и обстоятельствах» [1, 214].

Сюжеттің, оны үйлестіруші, құрылымдық жағына назар аударушы композицияның көркем уақыт пен кеңестік аясында қаншалықты маңызды орны бар екенін байқау қиын емес.

Д.Исабековтің «Бекет» повесі Нұркеннің Сайыпназарға жазған хатымен басталады.

«Досым Сайыпназар!

Сен менің қайда кеткенімді, неліктен өзіңмен қоштаса алмағанымды әлі де білмейтін шығарсың. Енді, осы мен жіберіп отырған ұзақ әңгімеден соның бәрін, тіпті менің кім екенімді де біліп алуыңа болады. Өмірде адамның досы көп қой. Ал солардың ішінде өзіне бәрінен де жақын, бәрінен де ыстық біреуі ғана болады. Мен үшін сондай достың бірі сенсің. Әрине, біздің арамызда ешқандай да құпия болмауы керек. Мен сенің өткен өміріңнің барлық бүге-шігесіне дейін білемін. Өйткені, бәрін де сен маған айтып берген едің. Ал сен, мені білемісің? «Білемін?» - деп бас шұлғып, дауласуға да даяр шығарсың. Әрине солай. Жоқ, мен сенен өмірімнің жарты шындығын жасырып келіп едім. Көрдің бе, досыңның кім екенін. Әрине, сен бұған өкпелеуге тиіс емессің, тиіс те шығарсың, бірақ хатты түгел оқып болған соң көрісемісің, келісемісің. Ол жағын өзің ой сарабынан өткізерсің.

Бұл жәйіттер жөнінде мен ешкімге тіс жарған емеспін. Тұңғыш тыңдаушысы сен болғалы отырсың. Почта арқылы жіберіп ештеңе маңдыта алмайтын болған соң, мына бір таныс кісіден саған бір буда қағазды тапсыра салыңыз деп қосып отырмын.

Мен саған да, барлығыңа да ешкімім жоқ деп едім ғой, ал менің ағам бар! Оны неге жасырғанымды, енді не себепті ақтарғалы отырғанымды түсіну үшін мына жазғандарымды оқышы. Кісіні тебірентер сезімдер болса, сен де тебіренші!

Ал әлгі кісі сондай жақсы адам, барған соң келістіріп күтіп аларсың.

Сау бол! Өзіңнің Нұркенің.

1962 жыл 8 январь» [2, 11]

Нұркеннің хаты уақыт пен кеңестік аясындағы сюжет пен композициялық құрылымға бірнеше мағына сыйдырып тұр: біріншіден, көп шығармалардағы сюжеттің басталуынан бұл шығарманың сюжеттік басталуы өзгеше. Өйткені, бұнда хат түрімен басталып тұр; екіншіден, Нұркеннің хаты бүкіл сюжеттік-композициялық құрылымның бастау кезінде тұр; үшіншіден, дәл осы хаттан соң кейіпкер санасындағы кешегі сурет, кешегі уақыт қайта тірілді, оқырман хаттағы көптеген беймәлім жайттардың сырына қанығады, себебі, Нұркеннің хатынан соң-ақ повестің алғашқы «Ол кезде біз колхоздың кішігірім мектебінің бесінші класында оқушы едік» деп басталатын тарауы жазылған [2, 12]. Ол кез – кешегі уақыт. Ол кез – Бекеттің де, Нұркеннің де санасында сақталып қалған күні кешегі уақыттың суреті. Ол кез – Бекет үшін де, Нұркен үшін де, басқалар үшін де өмірдің ауырлау болса-дағы бір асу, бір белесі. Ол кез – бүгінгі уақыт биігінен повесть қаһармандарының кешегі уақытқа үңілуі. Толғануы, тоқтамға келуі.

Оқырман бойында қызығушылық оятып тұрған мәселе - Нұркеннің хатында айтылған жайттар. Неге Нұркен сырын бұрын ешкімге айтпаған? Оның себебі неде? Нұркен неге бүгін ғана өзгеге сырын ашуға бел байлады?

Жалпы алғанда, қарапайым адамдар өмірінде кездесетін жайттарды автор ұтымды түрде таңдап ала білген. Соның нәтижесінде оның шығармаларындағы сюжеттің өзінің көкжиегін кеңейткенін байқау қиын емес. Сюжеттік желідегі жағдаяттардың бір немесе бірнеше адамның басында ғана болатын құбылыс емес екенін, оның әркімге ортақ екенін яғни көпшілікке тән екенін аңғартуды автор мақсат тұтқан. Адам әлемі - жұмбақ әлем. Ал, оның көркемөнердегі бейнесі де жұмбақ. Әдебиет - адамтану ғылымы. Қаламгер өз қаһармандарының ішкі әлеміне, жан дүниесіне барлау жасайды, олардың, наным-сеніміне, үміті мен күдігіне назар аударады. «Бекет» повесіндегі қаһармандардың бір-біріне жолдаған хаттары образдар тұлғасын сомдауға ғана қызмет етіп қоймай, сонымен бірге сюжеттік-композициялық құрылым сипаттарын көркем уақыт пен кеңістік ұғымдарына негіздей талдауға алғышарттар жасап тұр.

«Төрем Нұркенжан, саған айта алмай жүр едім, жеңгенмен ажырасқанымға үш-төрт ай болды. Енді оның күні қандай болады екен деп сары уайымға салынбай-ақ қой. Өзім бұрынғы жұмыстамын. Осы демалысыңда кел, сағындым ғой сені.

Аға Бекет» [2, 31]

Бекеттің және бір хатына назар аударайық.

«...Сен мені, шынымен ұмыттың ба, Нұркенжан. Қызметке тұрып, әйел алғаныңды естіген күні қуаныштан түні бойы кірпік қақпадым. Ер жетіп, есіміздің кіргені осы ма? Менің сенен басқа кімім бар еді? Анам екеуің мені «тасбауыр» деуші едіңдер, ол әлі есімнен шыққан жоқ. Балалық шақ қызық екен ғой... Бірақ қанаты қатпаған, ана аймалауынан басқаны көрмеген саған жаным ашып, қауындай жарылып, майдай еріп ем. Енді келіп мұның не? Тым болмаса бір хат салсаң нетті. Әлде «тасбауырлық» саған ауысты ма? Азабыңды көп арқалап ем, ол аз болғандай қабырғамды қайыстыра қасірет үйіп кеттің ғой! Қойшы, бәрін де ұмытшы, мен сенің сол баяғыдағыдай ақ жүректі ағаңмын ғой. Келші, Нұркенім менің, сағындым ғой сені, келші! Әсіресе қатты науқас үстінде адамға бауыр сондай қымбат болады екен. Әлдеқалай боламын, тым болмаса халімді бір көріп кетпеймісің. Сүйтсеңші, көкешім, жабыққан көңілімді жадыратып, бір қуантсаңшы мені. Тез, тезірек келе гөр, Нұркенжан!

Аға Бекет. 1961 жыл 17 ноябрь» [2, 35]

Жоғарыда айтқанымыздай, хат жазу тәсілі повестің сюжеттік-композициялық құрылымында маңызды орынды иеленіп тұр. Аталған хаттар оның авторының көңіл күйі мен сезімін ғана білдіріп тұрған жоқ, сонымен бірге көркем уақыт пен кеңістік аясындағы сюжеттік желінің басталуын, дамуын, шарықтау шегін және көркемдік шешімін де өз ауқымына алып тұр. Бекет ғұмыр кешіп жатқан кеңістік біреу ғана. Автор оны түрлі уақыт тезіне салған. Бала Бекет, есейген Бекет, оң-солын танып, жақсы мен жаманды айыра алар жағдайға жеткен Бекет, барша жұмыр басты, екі аяқты пендеге тән кемшіліктен бұл да құралақан болмағандықтан, шалыс басып, қателескен Бекет, бауырын іздеп, егілетін Бекет - бәрі-бәрі де бір ғана кейіпкердің бойындағы түрлі уақыт аясындағы алуан түрлі жайттарды шебер кескіндеген яғни повестің сюжеті жинақы, тартымды, композициясы әдемі қиуласқан. Ал, бұның өзі біз кіріспе бөлімде атап өткен қазақ қаламгерлерінің көркем туындының барлық компоненттерінің оның ішінде сюжет пен композиция саласында да шеберліктері байқалатынын аңғартып тұр. Бұл орайда Дулат Исабеков шығармаларының жалпы ерекшелігі туралы, әсіресе, оның құрылымы жайлы пікір айтқан Т.Мәмесейітовтың ойына көңіл бөлсек, зерттеушінің Дулат шығармаларына шеңберлі айнымалы композиция тән екенін баса көрсеткенін байқаймыз [3]. Расында да адамдар тағдыры шығарманың өн бойында талданып, қайта айналып, шығарма басталған жерінде түйінделіп отырады. Жазушы повестеріндегі экспозиция сәтті шыққанын байқау қиын емес.

«Командировка...

Алматыдағы республикалық байланыс әкімшілігінде істеп келе жатқан тоғыз жылдан бері осы бір сөз менімен ешқашан да ажырамас серігім болып алды» [2, 38]. Жазушының «Мазасыз күндер» повесі осылайша басталады. «Тоғыз жыл» нақты уақыттан гөрі абстрактылы уақытқа таяу. Басқаша айтсақ, нақты уақытты да, абстрактылы уақытты да өз ауқымына алып тұрғандай әсер қалдырады. Нақты тоғыз жыл өтсін, мейлі, одан көп мезгіл өтсін немесе аз уақыт өтсін, қалай болғанда да автордың айтпағы - қызметінің командировкамен тығыз байланысты екендігі. Автор командировканың қыр-сырына егжей-тегжейлі тоқталған. Себебі, дәл осы командировка повестегі бүкіл сюжеттік желіге арқау болып тұр. Егер, Мәкәрім Дербісәлин командировкамен Арыс

қаласына келмесе, повестегі оқиғалар желісі де тумас еді. Шығарманың құрылымындағы ерекшеліктің автор шеберлігінен туындайтыны мәлім. Жоғарыдағы үзіндінің жалғасы төмендегідей: «Кейде, Қазақстанның сонау бір түкпірінде апталап, айлап болып, өз үйіңе сағынып, сарғайып әрең жетесің. Әйтсе де үйреніп қалғандықтан ба, тыныш өмірдің кездейсоқ екі-үш айы артта қалса-ақ телефон әрбір шылдыраған сайын трубкадан нұсқаушының: «Дербісәлин жолдас, сіз пәлен облыстың пәлен ауданына командировкаға баратын болдыңыз» деген үнін асыға күтетін едім. Міне, сол командировкаға тағы аттандым. Бұл жолғы сапарым – Арыс қаласы» [2, 38]. Арыс қаласы – уақиға өтетін жер яғни көркем кеңістік. Мәкәрімнің Арыс қаласындағы командировкасы да белгілі бір уақытты ғана қамтыған. Алайда осы шамалы, бәлендей ұзақ емес мерзімге автор аса ауқымды сюжеттік желілерді енгізіп жіберген. Композицияның өз қызметін шебер атқаруының нәтижесінде аз ғана уақыт аясында өтетін оқиға тартымды болып шыққан.

«Алда әлі толық бір ай бар. Ал мен, әрбір сапарға аттанған сайын болмашы нәрселердің бәрінен сақтандырып, кей-кейде тіпті сөз арасында машиналардан да абай боп жүр деп үздіксіз өтініш жасайтын Әлисан, кішкене Мұрат пен Ақан туралы ойлап келемін. Кей кезде қарсы келіп, сигнал берген машинадан селт ете түсіп, жол жиегіне шыққан соң жалғыз екенімді, осынша қалада өзінді танитын бірде-бір адамның жоқ екендігі есіңе түскенде, айналасы бір тәулікте үй-ішіңе деген сағыныштың пайда боп үлгергенін сезінесің» [2, 39].

Бұл айтылғандардың бәрі шығарманың кіріспесі іспеттес. Ұтымды экспозиция, кейіпкер өмірінен қысқаша болса да мағлұмат беретін штрихтар. Алайда бұның бәрі де көркем уақыт пен кеңістік аясындағы сюжет пен композицияның өзіндік ерекшеліктерін аңғартады. «Алда әлі толық бір ай бар». Осынау сөйлем көп нәрседен хабар беріп тұр. Яғни бір ай мерзім ішінде Мәкәрімнің басында қыруар жайттар болды. Тағдыр оны Махамбековпен, үй иесі кемпірмен, Мәриямен жолықтырды. Бір ерекшелік сонда: осынау адамдар сюжеттік желіде, әйтеуір, көп пе, аз ба, көрініп қалатын ғана кейіпкерлер емес, сонымен қатар, бүкіл оқиғаның арқауына негіз боп тұрғандар. Өйткені, Мәкәрімнің жан әлеміне айрықша әсер еткен Мәрияға басқа қаһармандардың да тікелей қатысы бар. Осының нәтижесінде шымыр сюжетті, арқауы берік композициясы бар повесть дүниеге келген. Оқиға өтетін мекен – Арыс, мерзімі – бір ай. Осынау уақытта жүзеге асқан, бастан кешкен оқиғалар екі аяқты, жұмыр басты пенденің бәріне тән нәрсе. Адамдар өмір атты осынау керуен-көште бір-бірімен жолығып жатады, кездесіп, жүздесіп жатады, өміріне, жан әлеміне әсер етер небір оқиға құбылыстардың куәсі болып жатады. Және соның бәрі де уақыт пен кеңістіктің аясында өтетіні және мәлім. Д.Исабековтің аталмыш повесі «Біраздан соң буалдыр сағымға араласып, сүйікті Арыс та көзден тасаланады» деген сөйлеммен аяқталады [2, 98]. Көркемдік шешім. Оқиғаның соңғы сахнасы. Соңғы нүктесі.

Қорытынды. Жалпы алғанда, шығармаға лайықты экспозиция таңдау немесе сюжеттік желінің бірден кейіпкер іс-әрекетімен немесе сөзімен басталуы, тек сонсоң ғана автордың лирикалық шегініспен өткен жайттарға түсініктеме беруі Д.Исабеков қаламының өзіндік ерекшеліктеріне жатады.

Қуарған кеурек пен құлқайырдан итарқа етіп жасалған шайла астында аптаптан бас сауғалап екі адам жатыр» деген сөйлемнен бастау алады [2, 272]. Ал, «Тіршілік» повесі «Қырсығына алса айлап соғатын Арыстанды - Қарабастың долы желі бүгін үшінші күн, толастамай қақап тұр. Кейде ол наурызда басталып, сәуірде бір-ақ тыншу табады. Жер қарайып, үт кірген соң-ақ қыбыр-қыбыр етіп жапа-тармағай көктемгі егіс қамына кіріскен барша жұрттың апшысы бидайдай қуырылып, тоқшылықта ұмытқан жаратушыны күн сайын мың мәртебе еске алып, бұл қырсықтың көпке созылмай тез бітуін тілейді. Табиғат қырына алды екен деп тірі пенде қарап жатқан ба, ұйқыларынан көз ашысымен-ақ сыртқа құлақ түреді, құлақ түреді де тамның бұғат қамысының дәл кешегідей өзегінді тырналар мазасыз шуылын естіп, іштерінен «и, тоба-а» деп бір күрсініп, тіршілік қамына бәрібір кірісіп кетеді» деп басталады [2, 314]. Ал «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі мынадай жолдардан басталады: «Сендер соғысты көрген жоқсындар ғой... Кешегі қилы заманның қиын-қыстау шағын еске алғанда бүгінгі шалдар әңгімесін осылай бастайды. Олар кешегі боздақтардың – бүгінгі шалдардың арқасында тыныш ұйықтап, «бейғам» өмір сүрген біздерге қызыға қарайды, сонымен бірге біздердің, әсіресе қырқыншы жылдар балаларының алдында өздерінің өтелмес парыз иесі екенін де аңғартады.

Қандай шығарма болса да ондағы кейіпкердің келбеті қаншалықты дәрежеде кескінделгені көп жайтты аңғартады. Кейіпкер – шығармадағы басты тұлға. Сондықтан да аталмыш кезеңдегі қазақ повестерінде қаһармандар жүйесінің жасалу ерекшеліктері, өзіндік сипаттары, әр қаламгердің көркем

уақыт пен кеңістік аясындағы әлемді біртұтас дүние ретінде қабылдауы т.б. кешенді түрде қарастырылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хализев В. Время и пространство. //Теория литературы. Учеб. 2-е изд. - Москва, 2000, 398 с.
2. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т. 1. - Алматы, 1993, 544 б.;
3. Брожик В. Марксистская теория оценки. - Москва, 1982.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Хамзина Карлыгаш Мауеновна
Калыбекова Каламкас Сагиндыковна
Карагандинский технический университет
Караганда, Республика Казахстан**

ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается вопрос понятия художественного времени и пространства в казахских повестях, которое считается одним из самых актуальных проблем в науке казахского литературоведения.

Ключевые слова: слово, язык, повесть, жанр, главный герой, инструмент, сходство, процесс.

**Khamzina Karlygash, Kalybekova Kalamkas
Karaganda technical university, Karagandy, Kazakhstan**

REFLECTION OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS IN ARTISTIC LITERATURE

This work is devoted to the concept of artistic time and space in Kazakh stories, which is considered one of the most pressing problems in the science of Kazakh literary criticism.

Keywords: word, language, story, genre, protagonist, instrument, similarity, process.

List of used literature:

1. Khalizev V. Time and space. // Literary theory. Textbook. 2nd ed. Moscow, 2000, 398 p.;
2. Isabekov D. Selected works in two volumes. T. 1. Almaty, 1993, p. 544;
3. Brozhik V. Marxist theory of assessment. Moscow, 1982.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абильгазин Сағындық Иранұлы, №68 мектеп-интернатының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абылбаева Баян Алтынбековна, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баймыш Лаура Құрманалықызы, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы;

Дирчинчап Долума Дадар-ооловна, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей;

Исмаилова Райхан Налжигитовна, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Киндикова Альбина Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей;

Шонаева Аяжан Есенгельдиевна, қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Масабаева Гаухар Кошкимбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарағанды республикалық «Жас ұлан» мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Хамзина Карлыгаш Мауеновна, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рустем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Абильгазин Сағындық Иранович, учитель казахского языка и литературы школы гимназии №68, Караганда, Республика Казахстан;

Абылбаева Баян Алтынбековна, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Баймыш Лаура Құрманалықызы, Центрально-Азиатский Инновационный университет, Шымкент, Республика Казахстан;

Дирчинчап Долума Дадаар-ооловна, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Исмаилова Райхан Налжигитовна, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Киндикова Альбина Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Шонаева Аяжан Есенгельдиевна, студент 4 курса образовательной программы «Казахский язык и литература», ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Масабаева Гаухар Кошкимбаевна, магистр педагогических наук, преподаватель казахского языка и литературы, Карагандинская республиканская школа «Жас Улан», Караганда, Республика Казахстан;

Хамзина Карлыгаш Мауеновна Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abilgazin Sagyndyk, teacher of the Kazakh language and literature at the gymnasium school №68, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abylbaeva Bayan, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Literature, ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baimysh Laura, Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Dirchinchap Doluma, Gorno-Altai State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia;

Ismailova Raikhan, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kalybekova Kalamkas, Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kindikova Albina, PhD in Philology, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia;

Shonaeva Ayazhan, 4th year student of the educational program «Kazakh Language and Literature», ChU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Masabayeva Gaukhar, Master of Pedagogical Sciences, teacher of the Kazakh language and literature, Karaganda Republican School «Zhas Ulan», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khamzina Karlygash, Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.20

Касенов Еламан Балтаевич
elaman_kasenov@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ПОЛИТИКИ ПАМЯТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Статья посвящена рассмотрению вопросов политики в области исторической памяти. Данный аспект в современной отечественной историографии является одним из актуальных и ключевых проблем. Существуют ряд проблем национальной истории и историографии, которые влияют на формирование политики памяти. К таковым относятся проблемы исторического образования, малая изученность исторических событий, отсутствие единого мнения по ряду исторических фактов XX века, плюрализм в терминологии и т.д. По мнению автора, значимость и важность политики памяти в том, что данная область находится в тесной взаимосвязи с современными социально-политическими процессами.

Ключевые слова: История, политика памяти, историческое образование.

С образованием новых постсоветских государств большое внимание среди общественности получили вопросы национальной истории в различных ее ракурсах, и наша страна не стало исключением в этом вопросе. Возможно, стремление к исследованию и популяризации национальной истории имели различный характер, но, тем не менее, постепенно приходит понимание о ее значимости для общества и для государственных структур в целом. Все же накопленный багаж постимперского исторического наследия, как в нашей стране, определяет необходимость принятия всеобъемлющей государственной политики в области исторической памяти. К слову надо отметить, что выработанная политики в области истории существует во многих странах мира, к примеру, можно привести мемориальный бум в европейских странах.

Из года в год мы видим и наблюдаем устойчивый исследовательский интерес к прошлому казахского народа. Здесь важно понимание того, что этот процесс не должен являться определенной попыткой отвлечь внимание общественности от современных проблем. Как в свое время выразился Гуреивич А., мы верим, что в первую очередь оно продиктовано стремлением разобраться в нынешнем положении вещей и ориентироваться в мире, а для этого необходимо обрести прочную основу в прошлом, близком и далеком, отечественной и мировой истории [1; 501]. Хотя в исторической науке существует практика, к примеру, в советский период историографии, где вопросы истории всегда оставались объектом идеологической борьбы [2; 3]. Сегодня сложно говорить правильно ли это или нет, но тенденции такого характера в исторической науке проявляются в зависимости от государственной политики в области исторической памяти. Для многих стран нашей планеты давно понятна роль и значение истории, одни ее «защищают и сражаются» за нее [3, 4, 5], другие используют ее как коллективную или национальную память [6], то есть во многих странах сегодня выработана определенная государственная мемориальная политика. Но есть ряд государств, где история становится частью ее политической жизни [6]. В качестве примера, можно привести ряд постсоветских стран, где наряду с объективными научными исследованиями, имеет место активный рост сторонников идеологического манипулирования вопросами истории. К сожалению тенденции такого характера, очередной раз свидетельствует о стремлении части политической элиты сохранить или же закрепить новую модификацию сталинской модели государственности.

А ведь современный мир стремительно меняет свой облик. Знакомая нам былая твердость многих определений, ценностей, понимании переходит в иное состояние, преобладающее «текущим характером» [7]. Процессы деколонизации и глобализации, изменили социальный облик нашего общества, формирование нового экономического и политического курса, несомненно изменила

жизнь человека и нашей страны. Вместе с тем стремление знать свою историю, свое прошлое остается одной из актуальных проблем сегодняшнего дня. И здесь мы встречаем проявление жестокости современного мира, когда историко-культурные ценности, которые ранее составляли основу сознания народа, сегодня не интересны молодежи. Молодежь не интересуется ни историей, ни героями, ни сакральными историческими местами и т.п. Для них сегодня «храмами для паломничества» являются различные торговые города, молы, идеалами становятся миллиардеры и т.д. [8].

Очевидно, что здесь столкнулись две тенденции социального характера, которые П. Нора, связывает с двумя факторами общемирового процесса, это — «ускорением истории» и Деколонизацией [9]. Страх и боязнь утратить устоявшиеся ценности и традиции, приводит к доминированию сформированной памяти над объективной историей. Процессы деколонизации определили необходимость потребности в утверждении индивидуальной или собственной идентичности через обращение к прошлому. И здесь не исключена вероятность проявления противоречий в историческом сознании или исторической памяти бывшей колонии и метрополии [9].

В области формирования исторической памяти нашего народа, существуют ряд проблем, которые во многом связаны с различными обстоятельствами прошлого и настоящего (это формирование нового поколения исследователей, подготовка новых учебников, создание программ по изучению исторического наследия и т.д.). Некоторые вопросы такого порядка мы уже рассматривали на страницах иных публикации [10, 11]. Но есть вопросы, от решения которых будет зависеть не только развитие исторической памяти, но также каков будет характер социально-политического развития нашего общества в будущем. Это в первую очередь вопросы государственной политики в области памяти (исторической, культурной, коллективной).

В последние годы мы все чаще обращаемся к прошлому, отмечаем даты образования казахского ханства, золотой орды, юбилеи значимых исторических деятелей, издаем и находим их труды. Также стало популярным создание исторических фильмов, музеев, исторических и мемориальных комплексов и др. Кроме того особо следует отметить качество учебников, а также отсутствие популярности художественной литературы, которые даже в советский период выполняли функцию сохранения памяти. А ведь помимо школьного и вузовского курса истории, историческая память находится в зависимости от средств массовой информации и коммуникации и формируется ими, поэтому их изучение стало неотъемлемой частью восприятия культуры воспоминания [12]. Очевидность того, что сегодня медиа-материалы создают воспоминания и служат посредником между индивидуальным и коллективным измерениями памяти оспаривать никто не будет.

Обновление и формирование исторической памяти в нашем обществе осложнено целым рядом проблем: во-первых нет исследований по проблеме исторического образования; во вторых очень мало качественных учебников; в третьих не получили объективной оценки многие исторические события; в четвертых существуют проблемы в правовой оценке действия политического руководства СССР первой половины XX века и т.д.

Кроме того в обществе имеет место воображаемая память или же можно обозначить как стереотипным мышлением «советской эпохи». Сегодня любой исследователь, выявляя негативные стороны развития советской эпохи, не лишен участи оказаться под шквалом критики и негодования «свидетелей» той эпохи. В таких социальных условиях очень сложно провести объективное исследование, более того оно влияет и на формирование исторической памяти, и может привести к ее искажению.

Тем не менее в нашем обществе на сей момент, мы видим рост и популярность исторической памяти, которая стала своеобразной критикой на идеологию, основанной на материалистической концепции классовой теории. Именно данная теория позволила рассматривать и использовать исторических образов и героев казахского народа исключительно в негативном ключе, сформировав тем самым ложное историческое сознание, в котором не последнюю роль сыграли советские историографы. Поэтому не случайно, то, что при восстановлении и формировании национальной идентичности, исторической памяти, имеются препятствия в виде критики и нежелания принять объективно историческое со стороны части общества (к примеру, переименование улиц, желание сохранить элементы памяти о советской эпохе, установить памятник Сталину и т.д.).

Тенденции такого характера крайне опасны для общества и тем, что такого рода положением могут воспользоваться группы, которые активно продолжают навязывать в массы образ жертвы колониальной и тоталитарной политики. С большой вероятностью мы не сможем исключить момент, когда роль пассивной жертвы служит удобной моральной позицией, ибо она защищает от ответственности за прошлые или недавние преступления. Как отмечает А.Ассман, национальная

самовиктимизация оборачивается нежеланием или неспособностью осуществлять «политику покаяния», которая создает возможность сочувственного отношения к жертвам собственной государственной политики. При этом жертвенные нарративы обычно отнюдь не фиктивны; они основаны на реальном историческом опыте и глубоких долговременных травмах. Однако жертвенные нарративы являются частью политической саморепрезентации, порождающей особые проблемы. В привычной логике национальной идентичности роль преступника и роль жертвы взаимно исключают друг друга. Жертвенные нарративы строятся таким образом, что история страдания становится ядром идентичности и единственным содержанием коллективной памяти [6, с.159].

За последнее время в нашей стране не раз проводились реформы области исторического образования, и в результате сегодня в вузах изучается Современная история Казахстана. В связи с этим с повестки дня не сходит вопрос, на каком центральном историческом факте или событиях, возможно, сформировать историческую память. К примеру, государства, получившие независимость после крушения восточного блока, основывали свою идентичность за исключением Германии — преимущественно на роли жертвы, сделав травматическую историю сталинских репрессий и советской оккупации коллективной опорой отношения к прошлому [6, с.158-159].

Вполне ясно, что в нашем обществе давно витает вопрос о проблеме политики в области истории, или еще как ее называют политика идентичности. Целый ряд аспектов исторической памяти или как ее еще называют коллективной памятью были отражены в программных работах Н. Назарбаева [13]. Несмотря на широкую поддержку данных работ общественностью, этот импульс пока еще не получил масштабной научной разработки.

Мы вполне ясно понимаем всю многогранность и сложность вопроса, тем не менее, хотели бы отметить ряд вопросов, которые на наш взгляд являются одними из актуальных задач этой области. В частности необходимо учитывать в нашем историческом прошлом наличие исторических травм, от которого вытекают ряд вопросов политического содержания. Следующий важный момент нам необходимо определить – мы жертвы тоталитарной политики времен Сталина, или же жертвы вызывающие сочувствие???

К сожалению, так сложилось, что история XX века казахского народа полна событиями трагического характера, или ее иначе западные ученые называют историческими травмами. Думаю, никто не будет спорить о том, что исторические травмы казахского народа не фиктивные, они имели реальное место в прошлом.

К примеру, спросите любого гражданина нашей страны об истории, вероятно, он скажет, что не знает историю, но как только заводим разговор об интеграции с Россией или с Китаем, то вероятность встретить противников и сторонников такого рода процессов высока. Ибо одни считают их наследниками тоталитаризма, от которых пострадали их предки. Поэтому допустимо, что куда будут живы свидетели, а также воспоминания о трагедии казахского народа XX века, имеющее непосредственную связь с СССР, или с другой империей, обществе будут иметь место настроения против любых интеграционных процессов с ними, и это будет иметь заметное влияние на политическую повестку. По замечаниям А. Ассман, в той же России Сталин является не просто историей, а частью ее политической жизни. К тому же мы прекрасно видим, что трагичные события истории, в первую очередь связанные с преступлениями периода сталинизма, не полностью вошли в страницы исторических исследований и не стали содержанием государственной мемориальной политики в России.

Видимо не случайным является, тот факт, что еще многие вопросы национальной истории ждут своей объективной оценки. Вызывает сожаление и тот факт, что имена и деятельность Алашской интеллигенции, голодомор казахов 20-30 годов XX века, политические репрессии и многие другие проблемы хоть и стали объектом национальной историографии, но оставляет желать лучшего степень их охвата государственной мемориальной политикой. Сегодня нет единого мнения по многим вопросам национальной истории Казахстана. Нет единого мнения по терминологии истории национально-освободительных войн и движений. Существуют разночтения по оценке событий первой половины XX века, когда от действия тоталитарной системы численность казахского народа по разным данным сократилось более чем в половину. В отечественной исторической литературе данные события характеризуются как голодомор, этноцидом, геноцидом и т.п. К сожалению, на протяжении трех десятилетия, в обществе еще не утихают споры о том, кем же были борцы за свободу — батырами, лидерами национального движения, простыми «барымтачами» или же преступниками. Примеров более чем достаточно.

Такая ситуация вызывает опасения тем, что в обществе появляются группы или отдельные авторы, люди, которые высказывают определенные заявления не научного характера, прежде всего используя эти моменты в пиар и популистических целях. И это порождает некое сомнительное отношение к прошлому со стороны общества, и как следствие все это приводит к не исследованию вопросов истории, их забвению и замалчиванию в угоду различным политическим реалиям.

По-прежнему в нашем обществе продолжают иметь место тенденции, когда мероприятия направленные на раскрытие и осуждение преступлений тоталитаризма, признании жертв этого режима, встречаются на своем пути недоверие и большое недовольство. Такое настроение нередки и со стороны тех стран, которые считают себя правопреемниками таких режимов. Это, несомненно, способствует формированию сомнения у части населения по отношению к исследователям истории Казахстана, и возможно оказывает поддержку сторонникам сохранения модификации сталинской модели государственного управления, а отсюда вытекают другие обстоятельства (демонстрация силы, угрозы, что приводит к сковыванию деятельности структур и др.). Эти, а также и другие моменты чреватые тем, что могут привести к расколу национальной исторической памяти.

Исходя из истории XX века, можно предположить, что очень высока вероятность формирования двух центров исторической памяти в нашем обществе. Первое – это ассоциация с жертвами второй мировой войны (нужно не забывать такая же ситуация в России, которая умело этим пользуется в виде сакральной символики – Георгиевская лента, Бессмертного полка и т.д.). В конечном счете, это может привести к формированию некоей подобию или модификации сталинской модели государственного управления. Второй момент связан с историей сталинского террора, жертвами которого стали миллионы людей, проживавших и оказавшихся в Казахстане. И это притом, что эти вопросы имеют транснациональную перспективу. Данная проблема касается не только постсоветских стран, но также она актуальна в странах восточной и западной Европы, которые также подверглись насилию и террору со стороны нацизма и тоталитаризма сталинских времен.

Список литературы:

1. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Люсьен Февр. Бои за историю. — М., 1991. — 501 с.
2. Жуков Е.М. Очерки методологии истории. — М.: Наука, 1980. — 245 с.
3. Люсьен Февр. Бои за историю. — М., 1991. — 501 с.
4. Бродель Ф. Что такое Франция; Бродель Ф. Динамика капитализма // Хрестоматия нового обществоведения. – М.: Научный эксперт, 2014. – 760 с.
5. Марк Блок. Апология истории или ремесло-историка. М.: 'Наука', 1986.- издание второе, дополненное.
6. Алейда Ассман. Новое недовольство мемориальной культурой / Алейда Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2016. — 232 с.
7. Бауман З. Текущая современность / Перевод с англ. под ред. Ю.В. Асочакова. – СПб.: Питер, - 2008. – 240 с.
8. Бауман Зигмунт. Идет ли богатство немногих на пользу всем прочим. – М.: издательство института Гайдара, 2015. – 162 с.
9. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3(40–41).
10. Касенов Е. Факторы становления исторического сознания в Казахстане // Актуальные проблемы современности. - №3, 2016
11. Касенов Е. Проблемы исторического образования в условиях модернизации общественного сознания // Актуальные проблемы современности. - №4, 2017 С. 151-160
12. Махотина Е. А. Нарративы музализации, политика воспоминания, память как шоу: новые направления memory studies в германии // Методологические вопросы изучения политики памяти . М. -С-Пб., - 2018. С. – 75-92
13. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан, 21 қараша, 2018 жыл; Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // www.akorda.kz

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Қасенов Еламан Балтаұлы

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЕС САЯСАТЫ ТҮРАСЫНДА

Ұсынылған мақала тарихи ес немесе тарихи сана саясаты саласына қатысты мәселелерді қарастыруға арналған. Зерттеуші аталған тақырып бойынша ұлттық тарих және тарихнама ғылымында шешуін күтіп тұрған көптеген мәселелер бар екендігін көрсете келе, тарихи ес саясатының маңыздылығын әлеуметтік-саяси жағдайлармен айқындайды. Тарихи ес саясатының жасақтап іске асырмастан бұрын, Ресей империясының

одан кейінгі кеңес одағының зиянды саясатынан зардап шеккен қазақтардың тарихи мәселелеріне ғылыми және ұлттық тұрғыдан баға беруді, бүгінгі тарихи білімнің жағдайы сияқты сұрақтарға назар аудару қажеттілігін автор алға тартады.

Тірек сөздер: тарих, тарихи ес саясаты, тарихи білім

Kasenov Elaman

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE PROBLEM OF MEMORY POLITICS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article is devoted to the consideration of policy issues in the field of historical memory. This aspect in modern Russian historiography is one of the topical and key problems. There are a number of problems of national history and historiography that influence the formation of the politics of memory. These include the problems of historical education, poor knowledge of historical events, lack of consensus on a number of historical facts of the twentieth century, pluralism in terminology, etc. According to the author, the significance and importance of the politics of memory lies in the fact that this area is in close connection with modern socio-political processes.

Keywords: history, historical memory policy, historical education

List of references:

1. Gurevich A. Ya. Lessons from Lucien Febvre // Lucien Febvre. Fights for history. - M., 1991. - 501 s.
2. Zhukov E.M. Essays on the methodology of history. - M.: Nauka, 1980. - 245 p.
3. Lucien Feb. Fights for history. - M., 1991. - 501 s.
4. Braudel F. What is France; Braudel F. Dynamics of capitalism // Reader of a new social science. - M.: Scientific expert, 2014. - 760 p.
5. Mark Block. Apology for history or craft historian. M.: 'Science', 1986. - second edition, supplemented.
6. Aleida Assman. New dissatisfaction with memorial culture / Aleida Assman; per. with him. B. Khlebnikov. - M.: New literary review, 2016. - 232 p.
7. Bauman Z. Fluid modernity / Translated from English ed. Yu.V. Asochakova. - SPb.: Peter, - 2008. - 240 p.
8. Bauman Zygmunt. Does the wealth of the few benefit everyone else? - M.: publishing house of the Gaidar Institute, 2015. - 162 p.
9. Nora P. The worldwide celebration of memory // Emergency reserve. 2005. No. 2-3 (40-41).
10. Kasenov E. Factors of the formation of historical consciousness in Kazakhstan // Actual problems of the present. - No. 3, 2016
11. Kasenov E. Problems of historical education in the context of modernization of public consciousness // Actual problems of the present. - No. 4, 2017 S. 151-160
12. Makhotina E. A. Narratives of musealization, the politics of recollection, memory as a show: new directions of memory studies in Germany // Methodological issues of studying the politics of memory. M.-S-Pb., - 2018.S. - 75-92

ӘОК 94 (574)
ҒТАХР 03.20

Көпеева Думан Амандыққызы

dumankopeeva@yandex.ru

«№3 Гимназия» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗЫ

Мақала ұлы ұстаз Ы.Алтынсарин туралы Қазақстанда алғашқы халық мектебін ашып қана қоймай, ол үшін өзі жасаған жаңа қазақ әліпбиін пайдалана отырып оқулық жазды. Ол қарапайым адамдарды балаларын мектепке беруге көндірді, мұғалімдер дайындады. Ыбырай Алтынсарин көзі тірісінде қазаққа мәшһүр болған талант иесі. Оның ұлылығының сыры ақындығында. Ақындық тұла бойына тұнған, өз заманының жаршысы, болды десек артық айтқандығымыз болмас. Қазақ даласына шам болып, жарқырап білім нәрін шаша білген, ең алғашқы рет қараңғы қазақ жеріне білім тұқымын сепкен адам болатын. Ыбырай Алтынсарин қазаққа неге керек екенін жақсы білді. Қараңғы тар қапастың бодауына түскен қазақты құтқарып, жарық жерге жетелей алып шығу Ыбырайға жүктелгендей еді.

Тірек сөздер: педагог, ақын, жазушы, алғашқы мектеп, білім, ғылыми еңбектері, тәрбие, ұлттық мәдениет.

Ыбырай Алтынсарин Қазақстан тарихында, қазақ елінің жадында көрнекті ағартушы, педагог, ақын, қоғам қайраткері ретінде қалды.

Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы 20 қазанда Қостанай облысының Арқалық болысында (қазіргі Затобол ауданы) ауқатты отбасында дүниеге келген. Өкесінен ерте айырылған ол атасы Балғожаның қолында тәрбиеленді. Сол уақытта Балғожа қазақ ауыз әдеби шығармашылығының білгірі, кейде өзі өлең жазатын, шешен шешен болатын.

1850 жылы Торғай облысының әкімшілік орталығы Орынборда қазақ балаларына арналған алғашқы мектептердің бірі ашылған кезде, патша әкімшілігіне сауатты адамдарды дайындау мақсатында атасы Ыбырайды шәкірт етіп тағайындады. Оның мектепте оқыған кезеңі туралы мұрағаттық құжаттардың бірі сақталған, онда ол табандылығымен ерекшеленеді.

1857 жылы Ыбырай Алтынсарин мектепті сәтті бітіріп, Орынбор шекаралық комиссиясының жанында қалып, үш жылға жуық хатшы болып жұмыс істеді. Мұнда ол өзінің білім деңгейін жетілдіруді жалғастырды, туған тарихын, әдебиетін, шығыс, орыс және батыс еуропа мәдениетінің ғылыми еңбектері мен көркем шығармаларын мұқият оқып, зерттеді.

Ы.Алтынсарин туған халқына барынша көп пайда әкелуге ұмтылған педагогикалық жұмыспен айналысуды армандады, онда ол өзінің көмегі тиетінін білді. Ұзақ қиыншылықтар мен соқпақтық әрекеттерден кейін ол 1860 жылы Орынборды тастап, Торғай қаласына көшті, бірақ бұл жерде жергілікті патша өкіметі Ыбырай Алтынсаринге ұзақ уақыт бойы өзін сүйікті ұстаздық ісіне арнауға мүмкіндік бермеді, оны судьяның көмекшісі, судья, бастықтың көмекшісі, уезд бастығының м.а. деп белгіледі. Тек 1865 жылы педагогикалық жұмысқа көшу мүмкін болды. Содан соң шамамен 20 жыл ол білім беру жүйесінде басшылық лауазымдарды атқарды.

Торғай уезіндегі халық білімі жөніндегі инспектор лауазымында ол өзін көрнекті ұйымдастырушы, талантты педагог, танымал жазушы-ағартушы және ірі қоғам қайраткері ретінде көрсете білді. «Мектептер — қырғыздардың, қазақтардың білім алуының басты бұлағы,» - деп жазды Ыбырай Алтынсарин. Ағартушылықтың жеңімпазы, Ы.Алтынсарин білімді адамның балаларға білім беруін қасиетті парызы деп санады.

Оның қазақ балаларын өз халқына пайдалы болатындай және егіншіліктің, өнеркәсіптің жетістіктеріне қосылатындай етіп оқытуға деген ұмтылысы екі жағынан қарсылыққа тап болды. Патша әкімшілігі орыс тілінде іс қағаздарын жүргізе алатын, жазушы, аудармашы бола алатын, патшалықтың отарлық саясатына бейімделу рухында тәрбиеленген жергілікті шенеуніктердің төменгі буынын дайындауға қызығушылық танытты. Сондықтан ол Алтынсариннің қазақ балаларын орыс тіліне оқыту жөніндегі бастамасына сырттай қарсы шықпады, бірақ кең білім беру идеясына ешқандай қолдау көрсеткен жоқ. Екінші жағынан, жергілікті дінбасылар Ыбырайдың жаңалықтарына қарсы тұрып, ол қазақ балаларын «шомылдыру рәсімінен өткізгісі» және оларды орыс армиясында «әскери қызметке» дайындағысы келетіндігіне сендіруге тырысты. Алтынсарин шынымен де надандыққа, ырымшылдыққа, ескірген көшпелі өмір шеңберіндегі жабылуға және исламды өзіншілдік үшін, тіпті империялық идеологияның мүдделері үшін қолданған дін қызметшілеріне қарсы шықты.

Өзінің ағартушылық-педагогикалық қызметін бастап, Ы.Алтынсарин ауылдарға жиі барып тұрады, жергілікті халыққа зайырлы білімнің маңызы мен мақсаттарын, пайдасын түсіндіреді, мектеп құрылысы үшін қаражат жинауды ұйымдастырады. Оның жанында Торғай, Іле, Ырғыз, Ақтөбеде орыс-қазақ мектептері ашылды. Ол бірінші әйелдер мектебін ашуға тырысады.

Оның бастамасы бойынша қазақ балаларына арналған 7 бастауыш мектеп, 4 екі сыныптық училище, оның ішінде ана және орыс тілдерінде пәндер оқытатын қазақтарға арналған алғашқы мектептер ашылды. 1883 жылы Орск қаласында Қазақ мұғалімдер семинариясы ашылды.

Ы.Алтынсарин зайырлы халық мектептерін құрып қана қоймай, олар үшін балаларды оқыту мен тәрбиелеудің дидактикалық принциптерін ғылыми тұрғыдан әзірледі, оқу және әдістемелік құралдар жазды.

Алтынсарин бүкіл өмірін туған халқының ағартушылығына арнады. «Қазақ халқы білім алу үшін ғылым құнарлы негіз болып табылады», - деп жазды ол.

Алтынсарин орыс және қазақ халықтары достастығының сенімді жақтаушысы болды. Ол демократиялық орыс әдебиетін насихаттады, орыс педагог-жазушылары К.Д.Ушинский мен Л.Н.Толстойдың тәжірибесін пайдаланды.

Ыбырай Алтынсариннің әдеби қызметін ұстанған замандастары көзі тірісінде-ақ оның халықтың сұранысына қаншалықты жауап беретінін бағалай білді. Өзінің әдеби шығармашылығынан басқа, «Қырғыздарды орыс тіліне оқытудың бастапқы нұсқаулығы» және «Қырғыз хрестоматиясы» (1879) деп аталатын ана тілінде хрестоматия құрастырған еңбегі жоғары бағаға ие.

Бұл кітаптарда орыс графикасы негізінде жасалған жаңа қазақ әліпбиі қолданылды. Алтынсарин «Қырғыз хрестоматиясына» кіріспе мақаласында былай деп жазды: «... Жалпы білім беретін кітаптар Азия тілдерінің ешқайсысында жоқ, біз жақын орыс тілінде осындай нұсқаулықтарды іздеуге мәжбүрміз. Нәтижесінде біз нақты оқулықты орыс әріптерімен басып шығаруды ыңғайлы деп таптық, ол мақсатына тікелей сәйкес келеді, яғни ол өзінің мазмұнымен де, алфавитімен де қайшы келмейтін көптеген ғалымдар мен пайдалы кітаптарға тікелей нұсқаулық болды».

Өзінің ақындық шығармашылығында Ы.Алтынсарин ең алдымен халыққа білім берудің маңызын насихаттады, жастарға білім алуға шақырды. Алтынсарин заманында білім алу қажеттілігін дәлелдеу керек еді. Мектеп ашып қана қоймай, оқушыларды жұмысқа алу да қиын болды. Алтынсарин балаларды оқуға шақыратын өлеңдер жазады. Олардың ішіндегі ең танымалы – «Кел, балалар, оқылық». Онда ғылымның, білімнің адам өміріндегі пайдасы туралы айтылады.

Көшпенділер ғасырлар бойы барлық байлық мал деп сенген. Бірақ әлдеқайда күшті, шынайы байлық-білім. Алтынсарин жастарды осыған сендіруге тырысады. Тек білім адамды күдіретті, бақытты ете алады деген насихатты жүргізеді.

Алтынсариннің ақындық шығармашылығында қоғамдық-ағартушылық тақырыптағы өлеңдермен қатар ауылдағы әлеуметтік теңсіздік ашылып, байлардың сараңдығы мен қатыгездігі әшкереленетін туындылар да бар.

Алтынсарин-ақын туған табиғатының суреттерін де шебер салған. Мүмкін, үйлесімділіктің, табиғаттың түстері мен дыбыстарының ерекше заңдылықтарына таңданбайтын бірде-бір ақын жоқ шығар. Сонымен қатар, Алтынсарин-табиғаттың нәзік бақылаушысы ғана емес, ол түрлі-түсті эскиздер бере алды. Бұл өмірдің мәні, оның мәңгілік жаңаруы туралы ойлайтын ақын-философ болды.

Өлеңдерден басқа, Ы. Алтынсарин автордың демократиялық, гуманистік, ағартушылық идеялары көрсетілген әңгімелер жазды. Оларда әлеуметтік аспектіде XIX ғасырдың 60-70-жылдарындағы қазақ өмірінің тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпы бейнеленген.

«Байдың ұлы мен кедейдің ұлы» әңгімесінде ескі көшпенді орнында кездейсоқ қалған екі ұлдың қоныс аударған ауылды қалай іздегені туралы баяндалады. Олардың шытырман оқиғалары туралы айта отырып, Алтынсарин бұл ұлдардың әлеуметтік жағдайына, өмір салтына, тәрбиесіне, дағдылары мен әдеттеріне байланысты мінездерін көрсетеді. «Байдың ұлы мен кедейдің ұлы» әңгімесі педагогикалық мақсаттарды көздейді: ол жаман нәрсені жиренуді үйретеді және тәлім мен тәрбие береді. Алтынсарин күрделілікке емес, кейіпкерлердің айқындығы мен қарапайымдылығына ұмтылады.

Алтынсариннің дүниетанымын, демократиялық және гуманистік көзқарастарын түсіну үшін 70-ші жылдары жазылған және «Қырғыз хрестоматиясында» жарияланған «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесі де маңызды болып табылады. 70-ші жылдары, даладағы патриархалдық-феодалдық құрылыстың бастауларын шайқау кезінде, қазақ кедейлері отырықшылыққа көше бастайды, егіншілікпен айналысады. Алтынсарин оларды қолдайды. «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесінде еңбеккер Сейітқұл байларды қатты жек көреді, олардан құтылу жолдарын іздейді. Ол өзінің кедей туыстарымен өзен аңғарында тұрып, егіншілікпен айналысады. Алтынсарин диканшылардың бірлескен еңбегін жылулықпен сипаттайды, кедейлер достастығының қалай нығайғанын, оның өзіне басқаларды қалай көбірек тартқанын көрсетеді.

Ыбырай Алтынсарин шығармашылығының қазақ әдебиеті тарихындағы маңызы зор. Көрнекті ағартушы, педагог, ақын және аудармашы, Қазақ реалистік прозасының алғашқы үлгілерін жасаушы Алтынсарин қазақ Даласын жоғары мәдени құндылықтар әлеміне баулығандардың бірі болды.

Ыбырай Алтынсариннің шығармашылығы - қазақ журналистикасының бастауы.

Қазақ журналистикасының негізі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болды. Оның бастауында тұрған ағартушылар оған ең жақсы қасиеттерді кірістіруге тырысты: еркін ойлау, ұлттық бірегейлік, әр түрлі көзқарастарға ұмтылу. Бірақ оны қалыптастыру процесі ұлттық көзқарастарды теңестіретін бірыңғай кеңестік типке өтті. Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, А.Бөкейханов, С.Торайғыровтың идеяларына баға жетпес қайнар көздерге қайта оралу осындай маңызды шығар. Қазіргі уақытта толыққанды және жан-жақты ұлттық журналистиканы дамыту үшін барлық қажетті алғышарттар бар.

Тарихизм қағидасын ұстана отырып, Алтынсариннің өмірі мен қызметін оның уақытынан бөлек қарастыруға болмайды. Ол ағартушылық прогрестің ажырамас бөлігі ретінде ойлады, онсыз бүкіл ұлттың дамуы мүмкін болмады. Білімді дамыту өз баспасын және кітап шығарусыз жүре

алмады. Сонымен қатар, қазақ халқы үшін өркениеттің игілігін айқын көрінген жағымсыз жақтары, атап айтқанда, көшпелілерді еріксіз отырықшыландыруға және ең жақсы егістік және жайылымдық жерлерді алып қоюға ұмтылу болды. Ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан қазақтардың өзіндік мәдениеті қалыптасты, оны дәріптеуші Алтынсарин болды. Өкінішке орай, сол кездегі қоғамдық-саяси жағдай ұлттық мәдениеттердің дамуы үшін құнарлы негіз болған жоқ, сондықтан біз қазіргі уақытта алғашқы қазақ ағартушылары мен публицистеріне құрмет көрсетеміз, олар қол жетімді тәсілдермен оны сақтауға және нығайтуға ықпал етті. Халық ауыз шығармашылығында пайда болған білім, мұраттар мен тәжірибе жазудың пайда болуымен белгілене бастады.

Қазақ тілінде мерзімді басылымдар әлі болмағандықтан, Ы.Алтынсарин орыс тілінде жазуға мәжбүр болды. Ол кейіннен қазақ публицистикасының дамуын алдын ала анықтаған сан қырлы шығармашылық мұра қалдырды.

Алтынсариннің публицистикасы терең қарапайымдылығымен, заттарды нақты түсінуімен, ой бейнелілігімен және тілдің үйлесімділігімен ерекшеленеді. Оның шығармаларын Қазақстанның адамгершілік-педагогикалық публицистикасының бастауына жатқызуға болады. Жазылғандардың көпшілігі орыс тілінде болғанына қарамастан, ол шын мәнінде қазақ әдеби тілінің бастаушысы болып табылады. Торғай облысы мектептерінің инспекторы бола отырып, баспа сөзінің күшін бағалай отырып, ол барлық инстанцияларға қазақ газеттерін шығаруға өтініш жасайды.

Қоғамдық өмір мен тарихи процестердің даму заңдары адамдардың саналы іс-әрекетімен тығыз байланысты, олар өз уақытында өмір сүреді, бұл оларға ерекше із қалдырады, сондықтан қоғамдық тәртіп құбылыстары табиғат пен жаратылыстану заңдары сияқты бір мәнді әрекет ете алмайды. Сондықтан Ыбырай Алтынсариннің тұлғасына, оның шығармашылығына, эпистолярлық және публицистикалық мұрасына жүгінудің жаңа дәуірдің басында - жаңа мыңжылдықта және ХХІ ғасырда баламасы жоқ. Нақ осы Ыбырайдың эпистолярлық мұрасы-көпғасырлық даналық пен дала педагогикасының квинтэссенциясының және баспа публицистикасының бастамасының бірегей үйлесімі болып табылады, оның жемістері қазіргі кезеңде аса сұранысқа ие. Сөзбен жазылмаған оқиға тарихи жадтан мәңгіге жоғалып кетуі мүмкін, ал ауызша халық әдебиеті бізге ата-бабалардың ең үлкен оқиғалары мен іс-әрекеттерінің жаңғырығын жеткізді.

ХІХ ғасырдың ортасында Қазақстанда газеттер мен журналдардың болмауы қоғамдық-маңызды әлеуетке ие болған өз ойларын, идеяларын мен бағаларын білдіру үшін хаттар жанрын пайдалану қажеттілігіне алып келді. Біздің ойымызша, оларда «Қырғыз газетінің», қолжазба басылымының шығу тегі бар, оның жобасы көптеген себептерге байланысты бекітілмеген. Дегенмен, Алтынсариннің «Орынбор парағының» беттерінде сөйлеген сөздері оның педагог, ағартушы, зерттеуші және публицист ретіндегі шығармашылық тұлғасының сан алуандығын растайды.

Ыбырай Алтынсарин қазақ қоғамы өмірінің адамгершілік-публицистикалық санатының тұтас бір дәуірін айналымға енгізді, оларды ой елегінен өткізуге және қажетті баға беруге тырысты. Оның эпистолярлық журналистикасы елдің қазіргі моральдық-педагогикалық журналистикасының кілті ретінде көрінеді. Журналистикадан бұрын балалар үшін жасаған оқулықтары мен еңбектері әрқашан оқытушылар мен мұғалімдердің жадында қалады. Бұл халқы үшін жасаған жақсылығымен Алтай мен Каспий арасын байланыстырып тұрған ұлы даламыздың ұлы ұстазы деген атқа Ыбырай атамыз ең лайық тұлға болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың педагог - ағартушысы Ы.Алтынсариннің өмірі мен қызметі туралы материалдардың библиографиялық көрсеткіші. - Каз.ССР хабаршысы. - Алматы. 1950. - №5 - 55-57 бб.
2. Ыбырай Алтынсарин. Шығармалар жинағы. - Алматы: 1955. - 413 б.
3. Ламашев Әсет. Ыбырай Алтынсарин (Семинарий). - Алматы. Ана тілі, 1991. - 120 б.
4. Сейфуллин С. Алтынсарин Ыбырай. Өлеңдер жинағы. - Алматы . ҚҚӘБ, 1965. - 54 б.
5. Рысбекова Г.Е. ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанда Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметінің дамуы. - Алматы. 2001.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Копеева Думан Амандыковна
КТУ «Гимназия №3», Караганда, Республика Казахстан
ВЕЛИКИЙ УЧИТЕЛЬ – ВЕЛИКОГО СТЕПИ

Статья про великого учителя И. Алтынсарина которую не только открыл первую народную школу в Казахстане, но и написал для неё учебник, используя новый казахский алфавит, который он сам же и создал. Он

убедил простых людей отдать своих детей в школы, подготовил учителей. Талантливый казах, прославившийся еще при жизни. Секрет его величия кроется в его стихах. Без преувеличения можно сказать, что поэт был вестником своего времени, флагом, развевающим знамя народа. Он был человеком, который был маяком в казахских степях, сияющим знанием, и впервые посеял семена знания в темной казахской земле. Ыбырай Алтынсарин знал, зачем он нужен казахам. Ыбырай показалось, что его долг — спасти казаха из темной клетки и вывести его к свету.

Ключевые слова: педагог, поэт, писатель, первая школа, образование, научные труды, воспитание, национальная культура

Kopeeva Duman

**KSI «Gymnazium №3», Karaganda, Kazakhstan
THE GREAT TEACHER OF THE GREAT STEPPE**

The article is about the great teacher Y. Altynsarin not only opened the first public school in Kazakhstan, but also wrote a textbook using the new Kazakh alphabet. He persuaded ordinary people to send their children to school, and prepared teachers. Ybyrai Altynsarin is a talented Kazakh who became famous during his lifetime. The secret of his greatness lies in his poetry. It is no exaggeration to say that the poet was a messenger of his time, a flag waving the banner of the people. He was a man who was a beacon in the Kazakh steppes, shining with knowledge, and for the first time sowed the seeds of knowledge in the dark Kazakh land. Ybyrai Altynsarin knew why the Kazakhs needed him. It seemed to Ybyrai that his duty was to save the Kazakh from the dark cage and lead him out into the light.

Keywords: Teacher, poet, writer, primary school, education, scientific works, education, national culture

List of references:

1. Bibliographic index of materials about the life and work of the Kazakh teacher - educator I. Altynsarin. - Kaz.SSR habarshysy. - Almaty. 1950. - No. 5 – PP. 55-57.
2. Ybyrai Altynsarin. Collection of works. - Almaty. 1955. – 413 p.
3. Asset Lamashev. Ybyrai Altynsarin (Seminary) - Almaty. Ana Tili, 1991. – 120 p.
4. Seifullin S. Altynsarin Ibrai. Collection of poems. - Almaty. 1965. – 54 p.
5. Rysbekova G. E. development of pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin in Kazakhstan in the second half of the XIX century and the first quarter of the XX century. - Almaty 2001.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Қасенов Еламан Балтаұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жалпы білім беру кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы»ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Көпеева Думан Амандыққызы, қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, «№3 Гимназия» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Касенов Еламан Балтаевич, кандидат исторических наук, доцент, кафедра общеобразовательных дисциплин, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Копеева Думан Амандыковна, учитель казахского языка и литературы, КГУ «Гимназия №3», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Kasenov Elaman, Candidate of Historical Sciences, associate Professor, department of general education, «Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan;

Kopeeva Duman, The teacher of Kazakh and kazakh literature, KSI «Gymnazium №3» Karaganda, Kazakhstan.

UDC 002.6:004.89
IRSTI 20.23.25

Shachshanova Maira¹

maira1@mail.ru

Beisembayev Kakim²

Kakim08@mail.ru

«Bolashaq» academy¹, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Non-profit Joint-Stock Company Karaganda Technical University²
Karaganda, Republic of Kazakhstan

GENERATIONS OF MOBILE TECHNOLOGIES

This article talks about the generations of mobile technologies 1G, 2G, 3G, 4G, 5G and the standards of cellular network of each generation. It also talks about the basic services provided by each generation and the requirements for them. The article provides information about the software designed to be installed on a mobile phone, smartphone or communicator, designed to expand and supplement its functionality, about the capabilities of mobile network functions and applications, the scope of application.

Keywords: generations, mobile technologies, cellular network standards, software, operating systems, functionality, flash applications.

Speaking about mobile technologies, generally all kinds of gadgets, applications, processors, displays, batteries are involved. It is difficult to assess the impact of mobile technology in our daily lives. They penetrated into all spheres of our life, and their role is growing. The availability of all kinds of smart phones, tablets, e-readers, smart watches and glasses contributes to their rapid spread around the world and all the billions of mobile devices have a major impact on quality of our life. In a short period of time the development of the first mobile phones has undergone significant changes. The first mobile systems were based on the principle of analog communication systems. The first cell phones were used only as an alternative to the usual analog terminals. The first «handsets» steel cordless phones are so-called the first generation of 1G cellular. 1991 is the birth of generation of 2G cellular communication. 3G standard was developed and began to be implemented in 2000, and by 2008 4G format had been developed.

The history of the development of wireless mobile technology began since the introduction of several innovative network technologies in the 1980s: AMPS in the United States and the combination of TACS and NMT in Europe. Although several generations of mobile services existed before, AMPS triple, TACS and NMT are considered the first generation - «1G», because these technologies have allowed mobile phones to become a mass product [1].

In the generation of mobile technologies the letter «G» means the generation, 1G - analog cellular, 2G -DIGITAL cellular communications, digital 3G- widely way cellular communications, switched multi-purpose computer networks, including the Internet), 4G - wireless high-speed data network of new generation.

Generation of 1G mobile technologies provided by NMT

NMT - Nordic Mobile Telephony - is the first fully-automatic cellular standard in the history. Its specification began in 1970 by Nordic telecommunication administration committees, which included Sweden, Norway, Denmark, Finland and some other European countries. In 1981 the first network NMT standard was introduced. NMT is an analog network. NMT specifications were free and open providing a large number of companies able to produce equipment for the NMT network standard and promote it in the mobile market. The success and widespread of NMT largely have been achieved thanks to the Nokia and Ericsson.

NMT standard provides only a basic service to subscribers - telephony. In consequence the opportunity to use low-speed user data is appeared. The main drawback of the NMT is the lack of encryption

of data transferred over the network. Therefore, anyone who has a simple frequency scanner can easily listen to the transmitted data over the air interface. In addition, it requires considerable technical resources and the process of connecting with the networks of other operators (especially other standards) for the organization of roaming in the NMT network often ran into great difficulty.

«2G» generation. The most famous is a 2G standard GSM (Global System for Mobile Communications). About 80% of cellular networks around the world are built by this standard. It refers to the second generation networks ' («2G» Generation). GSM standard differs from its predecessors by the best transmission quality, signal protection including additional services and data transmission at a low speed. Mobile GSM technology provides the user with roaming services for ease of movement across countries and continents without changing a subscriber besides the cellular operator.

Depending on the number of frequency bands and the variation depending on the region single-band phones are divided into classes:

dual-band (Dual Band), tri-band (Tri Band), Quad (Quad Band).

GSM is the most common communication standard. According to the GSM Association (GSMA) 82% of the global mobile market, 29% of the world population use the GSM technology global. The GSMA is currently composed of operators in more than 210 countries and territories [1]

GSM provides support for the following services:

data services (synchronous and asynchronous communication including packet data transmission - GPRS).

These services do not guarantee the compatibility of terminal devices and provide only the transfer of information to and from them:

- transmission of voice information;
- Short Message Service (SMS);
- sending faxes.

There were various projects transitions to the third generation - 3G. The primary task of the third generation network was to improve the quality of the second-generation networks adding a variety of new services. The third- generation technology (3G - wideband digital cellular) provides high-quality sound transmission (speech), images, multimedia content; the transmission rate has been increased from 9.6 kbit / s to 2 Mbit/s. In addition, 3G meant Internet access and data exchange between the PC and mobile phone.

CDMA2000 standard is the third generation of cellular standards (3G). It is also known as IMT-CDMA Multi-Carrier or IS-2000. The main purpose of CDMA2000 was to increase bandwidth and maximum allowed data rates compared to the prior CDMA One standard.

The third generation of mobile technology includes:

- IP-telephony;
- voice calls;
- video telephony;
- audio / video streams (video filming, photography, television);
- mobile office;
- Web browsing;
- services associated with the subscriber's location (navigation in an unfamiliar place), guides and maps, security);
- games;
- mobile e-commerce (search and selection of products, services, products payment).

The third-generation standards enable to provide a wide range of multimedia services and support data rates up to 14Mbit / sec. This is consistent with the needs of customers today. However, the volume of information transmitted in telecommunication networks is increasing every day. To meet the needs of users for data transfer rates and range of services for at least the next 20 years a new standard for the fourth generation is necessary.

The development of the first standard for the fourth generation 4G - LTE (Long Term Evolution) began in 2004 by 3GPP. The main requirements applied in the process of work on the standard were the following:

- data transfer rate higher than 100 Mbit / sec;
- high level of system security;
- high energy efficiency;

- low latency in the system;
- compatibility with the standards of the second and third generations.

At the end of 2009 in Sweden, the first LTE standard network was put into commercial operation. LTE networks support data rates up to 326,4 MBit/s. For example, downloading a movie in a good quality takes less than one minute. Thus, the upper limit on the data transfer rate is almost removed.

Software for mobile is software designed to be installed on the mobile phone, smart phone, to expand and complement its functionality.

Any device without software is a meaningless piece of iron. Software connects wires and chips in a single well-functioning system. For the proper functioning of such system the operating system is provided. In fact, it allows the user to communicate with each other. With the help of the user operating system additional software can be installed, the work of additional devices can be monitored and so on.

The basic software for mobile:

- Operating Systems;
- office programs;
- anti-virus software;
- graphic editor;
- games in Java and so on.

Mobile operating system is a system that allows the All-phone to do a full PC. Operating systems are installed on smartphones and communicators to ensure quality of work. In recent years, the mobile market has been flooded with software solutions running on Windows, Android and Bada. Choice of a mobile phone depends on the operating system installed on it.

The main operating systems for mobile phones are:

Android is a mobile OS developed on the Linux kernel by Android Inc., which is currently absorbed by Google.

Bada is a platform developed on Samsung Hand-Held Platform by Samsung. It should be noted that Bada is still not operating, but more open-platform.

Maemo is based on Debian Linux. It is a platform for mobile devices, which is more commonly used in tablets and communicators Nokia. At the heart of Maemo is Gnome components, including the graphics library gtk. Applications for Maemo are often free of charge.

Palm webOS is an exotic mobile operating system of Palm, which was created for the smartphone Pre and Pixi. Palm web OS platform is optimized for touch screen devices.

Apple iOS (iPhone OS) is an operating system for mobile devices based on Apple's Mac OS X. It is installed on the iPhone, iPod Touch and iPad. Apple iOS is created on the Darwin kernel, which in its turn is based on the Mach microkernel.

Windows Mobile is a mobile operating system running on a number of devices, which include Pocket PC, namely smartphones and communicators.

Flash for Mobile. Modern Terminals are called smartphones or communicators. Many phones have a camera, an opportunity to work with Internet devices if operating systems, applications for entertainment, flush for mobile are available. In addition to functionality, modern smartphones also have large color screens able to display the video in full spectrum correctly

Features of mobile functions depend on the version of the program, as well as memory CPU.

There are some of the features:

- view flash - with this function it is possible not only to get, send flash cards, but also to play videos, watch cartoons;
- design the appearance of the phone - in this case, it is necessary to use the flash screensavers, screen servers, menus, etc.
- games in flash which are gaining more and more popularity;
- mobile encyclopedias and dictionaries developed in flash.
- programs for training on the basis of mobile devices;
- dynamic sited in flash which allows you to implement a dymanic polling remote server. These features allow you to actively interact with the web services.

Experts call all the possible new functions of the new 3G mobile applications, up to voice control, not to mention the transmission of streaming video at high speed. According to experts, the mobile application can contain an unlimited variety of functions, up to those which seemed impossible recently. Thus, the development of 3G technology leads to evolution of e-commerce, as well as personal communication [2]

What is 5G? It is a new generation of mobile network that has a number of fundamental advantages over 4G:

- Higher data transfer speed;
- Low signal latency;
- Ability to connect to more devices;
- High energy efficiency;
- Multi-fold increased throughput;
- High user mobility.

One important distinction of 5G deserves attention — the large-scale virtualization. The new technology goes beyond hardware solutions. Many of its functions are implemented not at the level of the physical infrastructure, but as programs. The key aspect of the technology, along with the network power parameters, is the approach. Frequency ranges, station design features and software components will be adapted to the needs of various categories of consumers – from gadget users to industrial enterprises and urban infrastructure.

Previously, each generation of mobile network surpassed the previous one mainly in terms of physical characteristics. 5G expands the context, offering a new understanding of the technology: an innovative platform, on the basis of which many industries will receive an additional impetus to the development. This means the emergence of completely new services, business models, types of interaction between devices, production chains and infrastructure.

The standardization of mobile communication networks of the second, thirds, fourth and fifth generations is carried out by the third Generation Partnership Project (3GPP).

Requirements for 5G networks:

- Network bandwidth of up to 20 Gbit/s on the «down» link (i.e. to the subscriber) and up to 10 Gbit/s in the opposite direction.
- Supports simultaneous connection of up to one million devices/km².
- Reduction of the delay on the radio interface up to 0.5 ms (for Ultra-reliable machine-to-machine communication URLLC services) and to 4 ms (for Ultra-Wideband mobile communication eMBB services) [3]

5G application areas:

1. Auto-piloted vehicles. Autonomous cargo transportation, urban taxi, agricultural machinery – many types of transport can be switched to unmanned mode in order to ensure greater accuracy, reliability and safety of processes.

2. Cloud technologies. Data storage, instant loading and calculations. Cloud applications that previously required local installation will become widely applicable. Thanks to high-speed data transfer, users and developers will be able to perform operations that require high hardware power with only mobile Internet at hand.

3. Healthcare. High-quality communication with remote regions will allow providing high-quality support in case of emergencies. During complex surgeries or diagnostics using a 5G video stream will provide high speed and resolution. Also, with the help of fitness trackers, users will be able to continuously transmit their biometric parameters for storage and processing.

4. Virtual and Augmented Reality (VR/AR). This will serve not only as entertainment, but also as interactive learning systems, navigation systems, complex engineering processes, and even the tactile Internet. When looking into a distant future, with the advent of 5G, such «smart» systems as home, city, and production will actively develop. Moreover, it is worth noting the trend for the use of voice assistants. In addition, with the spread of 5G, artificial intelligence will get a second life and become available to a much larger number of users. [4]

List of literatures:

1. D.Shynbekov, R.Uskenbayeva, V.Serbin, N.Duzbayev, A.Moldagulova, K.Duisebekova, R.Satybaldiyeva, G.Khasenova, B.Urmashev. Information and communication technologies. Textbook: in 2 parts. Part 2, 1st ed. - Almaty: IITU, 2017. - 588 p.
2. <http://1234g.ru/1g/chto-takoe-pokolenie-setej-sotovoj-svyazi>
3. <http://1234g.ru/5g/tekhnicheskie-kharakteristiki-5g>
4. <http://1234g.ru/5g/chto-takoe-5g>

ТҮЙІНДЕМЕ / РЕЗЮМЕ

Шашанова Майра Балиқызы¹
Бейсембаев Каким Манапұлы²

«Volashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі¹
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

«Қарағанды техникалық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы², Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БУЫНДАРЫ

Бұл мақалада 1G, 2G, 3G, 4G, 5G мобильді технологияларының буындары туралы, әр буындар ұялы байланыс стандарттары туралы ақпарат берілген. Әр буыны ұсынатын негізгі қызметтер және оларға қойылатын талаптар туралы. Сондай-ақ, ұялы телефонға, смартфонға немесе коммуникаторға орнатуға арналған, оның функционалдығын кеңейтуге және толықтыруға арналған бағдарламалық жасақтама, ұялы байланыс функциялары мен қосымшалары, 5G қолдану аясы туралы ақпарат беріледі.

Тірек сөздер: технологиялар буыны, мобильді технологиялар, ұялы байланыс стандарттары, бағдарламалық қамтамасыз ету, операциялық жүйелер, функционалдық мүмкіндіктер, флеш - қосымшалар.

Шашанова Майра Балиевна¹
Бейсембаев Каким Манапович²

Частное учреждение «Академия «Volashaq»¹, Караганда, Республика Казахстан
2Некоммерческое Акционерное Общество «Карагандинский технический университет»²
Караганда, Республика Казахстан

ПОКОЛЕНИЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В данной статье приводятся сведения о поколениях мобильных технологий 1G, 2G, 3G, 4G, 5G, о стандартах сотовой связи каждого поколения. Об основных услугах, предоставляемых каждым поколением и требований к ним. Также приводятся сведения о программном обеспечении, предназначенное для установки на мобильный телефон, смартфон или коммуникатор, призванное расширить и дополнить его функционал, о возможностях функций мобильной связи и приложений, о сферах применения 5G.

Ключевые слова: поколения, мобильные технологии, стандарты сотовой связи, программное обеспечение, операционные системы, функциональные возможности, флеш - приложения.

Список литературы:

1. Д.Шыныбеков, Р.Ускенбаева, В.Сербин, Н.Дузбаев, А.Молдагулова, К.Дуисебекова, Р.Сатыбалдиева, Г.Хасенова, Б.Урмашев. Информационные и коммуникационные технологии. Учебник: в 2-х частях. Часть 2, 1-е изд. - Алматы: ИИТУ, 2017. - 588 с.
2. <http://1234g.ru/1g/chto-takoe-pokolenie-setej-sotovoj-svyazi>
3. <http://1234g.ru/5g/tekhnicheskie-kharakteristiki-5g>
4. <http://1234g.ru/5g/chto-takoe-5g>

УДК 006.07
МРНТИ 20.23.25

Ахметова Сандугаш Советовна
ada.baks@mail.ru

Айтенова Мансия Сапаровна
Abibekove@mail.ru

Карагандинский университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан

КАНОНИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ И АГРЕГАТИВНЫЙ ПОДХОД К ОПИСАНИЮ СИСТЕМ

В статье рассмотрены основные задачи теории систем, ее применение в технологии и проектировании информационных систем. Рассматриваются методы описания и моделирования информационных систем.

Ключевые слова: Информационные системы, теория систем, агрегативный подход, система информационного обеспечения, поток информации.

Агрегативный подход к техническим системам, вообще говоря, восходит, с одной стороны, к представлению системы как «черного ящика», а с другой – к представлению траектории в n -мерном

пространстве при случайных воздействиях. В явном или неявном виде предполагается, что есть возможность описать техническую систему системой уравнений и дать ее решение. Это особенно необходимо при решении задач управления и для частных случаев выполнимо, причем вводятся упрощения и допущения, и система рассматривается как сложная и вероятностная.

Общее определение *агрегата* – унифицированная модель для написания функций разнородных элементов систем. Агрегатная модель описывает объект управления в виде многоуровневой структуры из динамических систем заданных типов или агрегатов. При этом системы рассматриваются как обобщающий (самый общий и самый сложный) класс сложных систем и называются агрегативными. Динамика всей системы раскрывается через динамику сопряженных между собой агрегативных элементов [1].

Агрегат используется для моделирования элементарных блоков сложных систем. *Агрегативной* системой называется любая совокупность агрегатов, если передача информации между ними происходит мгновенно и без искажений.

Агрегатом называется математическая модель вида:

$$A = \{T, Z, X, U, Y, H, G\}, \quad (1)$$

где T – множество рассматриваемых моментов времени, интервал моделирования (обычно конечный);

Z – множество состояний системы (фазовое пространство);

X – множество входных сигналов;

U – множество управляющих (особенных) сигналов;

Y – множество выходных сигналов;

H – оператор переходов, который определяет текущее состояние по предыстории;

G – оператор выходов.

X, U, Y, Z – множества любой природы. Элементы этих множеств: $t \in T$ – моменты времени; $x \in X$ – входные сигналы; $u \in U$ – управляющие сигналы; $y \in Y$ – выходные сигналы; $z \in Z$ – состояния. Входные и выходные сигналы и переменные состояния являются функциями времени: $x(t), u(t), y(t), z(t)$.

Введем понятие пространства параметров агрегата $b = (b_1, b_2, \dots, b_n) \in B$.

В общем случае все последовательности событий в агрегате являются реализациями случайных последовательностей с заданными законами распределения [2].

Операторы H и G реализуют функции $z(t)$ и $y(t)$. Структура этих операторов и выделяет агрегат среди прочих систем. Отличительной особенностью операторов H и G является то, что они состоят из нескольких частей, первая из которых с определенной вероятностью выбирает моменты времени, а вторая так же случайно выбирает сигналы из заданного множества.

Оператор выходов G реализуется как совокупность операторов G' и G'' . Оператор G' выбирает очередные моменты выдачи выходных сигналов, а оператор G'' – содержание сигналов.

Оператор выхода выглядит так:

$$y = G'' \{t, z(t), u(t), b\}. \quad (2)$$

В общем случае оператор G'' является случайным, т.е. в зависимости от вероятности и по значениям аргумента оператора $t, z(t), u(t)$ и b на выходе он выводит одно значение из множества возможных значений выходных сигналов. Оператор G' определяет момент выдачи следующего выходного сигнала.

Работу агрегата можно представить следующим образом. В моменты поступления входных сигналов, которые рассматриваются как случайные события, происходит генерация случайного процесса, или случайный выбор одного из множества процессов, описывающих поведение агрегата.

Множество $T \ni t$ моментов времени будем считать подмножеством действительных чисел. В частности, оно может быть конечным или счетным. В зависимости от характера множества T различают: дискретное, непрерывное и дискретно-непрерывное время. На практике часто представляют интерес только такие множества T , элементы которых располагаются в изолированных точках числовой оси. В этом случае говорят, что система функционирует в *дискретном времени*,

например контактные схемы, конечные автоматы, вычислительные устройства ЭВМ и т.д. Вместо моментов времени t_0, t_1, \dots часто пишут ряд натуральных чисел $0, 1, 2, \dots$, которые называются тактами. Множество T представляет собой множество некоторого (конечного или бесконечного) интервала числовой оси. В этом случае говорят, что система функционирует в непрерывном времени, например механические и электрические системы, системы, рассматриваемые в теории автоматического регулирования [3]. Не исключены случаи, когда множество T имеет дискретно-непрерывный характер: на одних интервалах числовой прямой моменты $t \in T$ заполняют их целиком, а на других – располагаются в изолированных точках.

Наряду с состоянием в момент времени t вводится состояние в момент $(t + 0)$, в который агрегат может перейти за малое количество времени. Вид операторного перехода зависит от того, поступят или нет в данный промежуток времени входные сигналы. Интервал времени $t_1 < t < t_2$ обозначается как (t_1, t_2) , а полуинтервалы $t_1 < t \leq t_2$ и $t_1 \leq t < t_2$ – через $(t_1, t_2]$ и $[t_1, t_2)$, соответственно $t_1 \leq t \leq t_2$ – через $[t_1, t_2]$.

Входной сигнал, поступивший в момент времени $t \in T$, обозначается $x(t)$, а выходной сигнал – $y(t)$.

Оператор перехода H реализуется как совокупность случайных операторов H', H'' и H''' .

Пусть t_s – момент поступления сигнала $X(t_s)$, тогда оператор перехода можно записать в следующем виде:

$$Z(t_s + 0) = H' [t_s, Z(t_s), X(t_s)], t_s \in T. \quad (3)$$

Состояние агрегата на интервале $(t_s, t_{s+1}]$ будет иметь вид:

$$Z(t) = H'' [t, t_s, Z(t_s + 0)], t \in (t_s, t_{s+1}]. \quad (4)$$

Во множестве состояний Z выделим такое подмножество $Z^{(0)}$, что если $Z(t^*)$ достигает подмножества $Z^{(0)}$, то момент t^* является моментом выдачи выходного сигнала, который определяется по формуле:

$$y(t^*) = G [t^*, Z(t^*)]. \quad (5)$$

В некоторых случаях возможны изменения агрегата в момент выдачи выходного сигнала, для учёта этого вводится H''' :

$$Z(t), Z^{(0)}, Z(t + 0) = H''' [t^*, Z(t^*)]. \quad (6)$$

Совокупность H', H'' и H''' задаёт оператор H .

Агрегат представляет собой математическую схему общего вида, частными случаями которой являются функции алгебры логики, релейно-контактные схемы, конечные автоматы, всевозможные классы систем массового обслуживания, динамические системы, описываемые обыкновенными дифференциальными уравнениями и др. объекты. С точки зрения моделирования агрегат выступает как достаточно универсальный переработчик информации – он воспринимает входные и управляющие сигналы и выдает выходные сигналы.

Информация как элемент управления и предмет управленческого труда должна обеспечить качественное представление о задачах и состоянии управляемой и управляющей систем и обеспечить разработку идеальных моделей желаемого их состояния [4].

Информационное обеспечение – это часть системы управления, которая представляет собой совокупность данных о фактическом и возможном состоянии элементов производства и внешних условий функционирования производственного процесса и о логике изменения и преобразования элементов производства. При характеристике информации в системе управления выделяются две ее части:

1) *первичные элементы информации* (данные), которые могут быть присущи всем объектам определенного класса и различаются лишь количественным выражением;

2) *схемы классификационных связей*, которые отражают логику изменений в производственном процессе и обосновывают направления преобразования информации (информационной модели).

Они в большей мере связаны со спецификой объекта. Это позволяет выделить два уровня характеристик информационного обеспечения:

- *элементный*, т.е. совокупность данных, характеристик, признаков;
- *системный*, т.е. воспроизводящий взаимосвязи и зависимости между классификационными группами информации, реализуемый в виде информационных моделей.

При элементной характеристике информации изучаются состав информации, форма и виды носителей, их номенклатура. При характеристике информационной системы исследуются движение информационных потоков, их интенсивность и устойчивость, алгоритмы преобразования информации и соответствующая этим объективным условиям схема документооборота.

Совокупность информации, регистрируемой, передающейся и перерабатываемой в системе управления, должна отражать все разнообразие фактических и возможных состояний, наблюдаемых и регулируемых системой управления

Информация должна быть подготовлена к использованию. В зависимости от степени ее подготовленности может быть выделена:

- *первичная* информация как набор данных, показателей, описывающих отдельные стороны процесса и его элементов;
- *вторичная* информация, прошедшая определенное упорядочение и классификацию для получения целесообразной производственной информации.

При создании информационного обеспечения ориентируются на усредненную, выровненную потребность в информации руководителей и специалистов. Особое место здесь занимает информация об управлении, в которой отражаются прогрессивные приемы и методы организации управления.

В процессе организации информации принципиальное значение имеет расчленение ее на *условно-постоянную*, выполняющую роль нормативно-справочной, и *переменную*. Оба эти вида информации на основе анализа классификационных связей организуются во взаимосвязанные блоки (модели), которые могут быть описываемыми, т.е. характеризующими процесс в статике или динамике, компонентами, отражающими определенную типовую ситуацию.

Процесс формирования информационного обеспечения включает несколько этапов (таблица 1).

Таблица 1

Этапы формирования информационного обеспечения

Этап формирования информационного обеспечения	Характеристика
Описание состояния объекта	Предполагает набор технико-экономических показателей и параметров, характеризующих управляющую и управляемую систему, с соответствующей классификацией этих показателей
Формирование частных статических моделей	Моделирование классификационных связей в информационных массивах с выделением причинно-следственных зависимостей
Обоснование тенденций количественного и качественного изменения в производстве	Отражение в информационных моделях динамики отдельных элементов и процессов. Количественное изменение предполагает корректировку информации, а качественное изменение – ее частичную или полную перестройку
Интегрирование информационной модели процесса производства	Отражает взаимосвязь и динамику локальных процессов и всего производства

Следовательно, *система информационного обеспечения* – это совокупность данных о целях, состоянии, направлениях развития объекта и окружающей его среды, организованная во взаимосвязанных потоках сведений. Эта система включает методы получения, хранения, поиска, обработки данных и выдачи их пользователю.

Важнейшим направлением является исследование движения информации, то есть *анализ информационного потока*, обеспечивающего связи, необходимые в производственной системе (между структурными подразделениями аппарата управления), и ее контакты с внешней средой (учреждениями и организациями) [5]. Обеспечение рациональных связей между источниками и приемниками информации и путей ее циркуляции является одним из неперенных условий эффективного функционирования системы управления. Относительное постоянство

взаимозависимостей структурных подразделений позволяет выбирать рациональную структуру путей движения информации и наиболее эффективные технические средства для каждого канала связи.

Таким образом, *поток информации* – движение информации от источника к получателю, направление которого задается адресами источника и получателя информации. Потоки характеризуются количеством информации, находящейся в системе и обрабатываемой в единицу времени. Данные могут обрабатываться и перемещаться: поточно, по мере возникновения; с регулярной периодичностью, когда информация накапливается, после чего обрабатывается и перемещается через заранее установленные интервалы времени; нерегулярно по мере возникновения отдельных информационных совокупностей.

Вид движения информации и сроки ее поступления в управляющую систему должны быть согласованы во времени с циклом производства и обеспечивать возможность своевременного вмешательства в ход производства.

Руководители, которым для успешного осуществления управленческой деятельности необходима как информация из внешней среды, так и разнообразная внутрифирменная информация, должны соблюдать принципы систематизации информационных потоков, а именно:

- обеспечение полноты и достоверности учета всех сторон хозяйственной деятельности, достижение неразрывных связей между оперативным, статистическим и бухгалтерским учетом;
- минимизация информационного шума и ограничение информационной избыточности лишь требованиями надежности;
- обеспечение неразрывной связи между внешней и внутренней информацией и принятием решений на всех уровнях иерархии управления.

Агрегат – унифицированная схема, получаемая наложением дополнительных ограничений на множества состояний, сигналов и сообщений и на операторы переходов, а так же на операторы выходов.

Агрегативное описание функционирования системы даст универсальные и различные математические модели. Функционирование элементов может быть сведено к агрегативному представлению. Для создания агрегативной модели ИС необходимо:

1. Разработать агрегативную модель элементарной системы.
2. Построить модель сопряженного агрегата.

Для стохастических систем вводится случайный оператор $\omega \in \Omega$ – пространство элементарных событий с вероятностной мерой $P(A)$.

Случайный оператор H_1 , переводящий множество X в множество Z : $z = H_1(x, \omega)$, реализует отображение множества Ω в множество $\{X \rightarrow Z\}$.

Операторы переходов соответственно будут:

$$z(t) = H_1\{t, t_0, z(t_0, \omega_0), (t, xL] t_0, t, \omega'\}, \quad (7)$$

$$y(t) = G_1(t, z(t), \omega''), \quad (8)$$

где $\omega_0, \omega', \omega''$ выбираются из Ω в соответствии с вероятностями $P_0(A), P_x(A), P_y(A)$.

При фиксированных ω', ω'' имеем систему со случайными начальными состояниями; при фиксированных ω_0, ω'' – система со случайными переходами; при фиксированных ω_0, ω' – система со случайными выходами.

Все процессы функционирования реальных сложных систем по существу носят случайный характер, поэтому в моменты поступления входных сигналов происходит регенерация случайного процесса. То есть развитие процессов в таких системах после поступления входных сигналов не зависит от предыстории [6].

Агрегат в общем случае считается *неавтономный*. Имеются частные случаи агрегата.

Автономный агрегат – агрегат, который не может воспринимать входных и управляющих сигналов.

Особенность описания некоторых реальных систем приводит к так называемым агрегатам с обрывающимся процессом функционирования. Для этих агрегатов характерно наличие переменной, соответствующей времени, оставшемуся до прекращения функционирования агрегата.

Кусочно-марковский агрегат – агрегат, процессы в котором являются обрывающимися марковскими процессами. Случайный процесс, протекающий в системе, называется *марковским*, если

для любого момента времени t_0 вероятность любого состояния системы в будущем (при $t > t_0$) зависит только от ее состояния в настоящем (при $t = t_0$) и не зависит от того, каким образом система пришла в это состояние.

Любой агрегат можно свести к марковскому.

Кусочно-непрерывный агрегат – агрегат, описываемый марковским процессом при фиксированных сигналах и моментах их поступления на входы агрегата. В промежутках между подачей сигналов функционирует как автономный агрегат.

Кусочно-линейный агрегат – разновидность кусочно-непрерывного агрегата, переменные состояния которого описываются в виде дифференциальных уравнений вида:

$$\frac{dz(t)}{dt} = F(t, z). \quad (9)$$

Функция выбирается случайным образом из множества возможных вариантов по заданным вероятностям.

Представление реальных систем в виде агрегатов неоднозначно, вследствие неоднозначности выбора фазовых переменных.

Список литературы:

1. Кузембаев С.Б., Ахметова С.С., Шашанова Р.Б. Информационные системы и общая теория систем: Учебное пособие. Караганды: РИО «Болашак – Баспа», 2013. – 108 с.
2. Терминология теории систем (автоматизированные и автоматические системы). – <http://www.ref.by/refs/1/37673/1.html>.
3. Михайлов Н.Л. Теория экономических информационных систем. – Рыбинск: Рыбинская государственная авиационная технологическая академия, 2001. – 97 с.
4. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2001. – 512 с.
5. <http://ru.wikipedia.org/wiki>
6. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Высш. школа. 1989. – 367 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ахметова Сандуғаш Советқызы,
Әйтенова Мәнсия Сапарқызы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ КАНОНДЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕРДІ
СИПАТТАУДЫҢ АГРЕГАТИВТІ ТӘСІЛІ

Мақалада жүйелер теориясының негізгі есептері, оның ақпараттық жүйелерді жобалауда қолданулары қарастырылды. Сонымен қатар ақпараттық жүйелерді модельдеу және сипаттау әдістері қарастырылған.

Тірек сөздер: ақпараттық жүйелер, жүйелер теориясы, агрегативті талдау, ақпараттық қамтамасыз ету жүйесі.

Akhmetova Sandugash
Aitenova Mansia

Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan
CANONICAL REPRESENTATION OF AN INFORMATION SYSTEM AND AN AGGREGATIVE
APPROACH TO THE DESCRIPTION OF SYSTEMS

The article discusses the main tasks of the theory of systems and its application in technology and design of information systems. It also considers methods of description and modeling of information systems.

List of literatures:

1. Kuzembaev S.B., Akhmetova S.S., Shabanova R.B. Information systems and general theory of systems: Study guide. Karaganda: RIO «Bolashak – Baspa», 2013. - 108 p.
2. Terminology of systems theory (automated and automated systems). – <http://www.ref.by/refs/1/37673/1.html>.
3. Mikhailov N.L. Theory of economic information systems. - Rybinsk: Rybinsk State Aviation Technological Academy, 2001. - 97 p.
4. Volkova V.N., Denisov A.A. Fundamentals of systems theory and system analysis. - St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State University, 2001. - 512 p.
5. <http://ru.wikipedia.org/wiki>
6. Peregudov F.I., Tarasenko F.P. Introduction to system analysis. - M.: Higher School. 1989– 367 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Сандугаш Советқызы, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, жоғары математика кафедрасының оқытушысы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Әйтенова Мәнсия Сапарқызы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, жоғарғы математика кафедрасының меңгерушісі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бейсембаев Кәкім Манапұлы, техника ғылымдарының докторы, доцент, «Қарағанды техникалық университеті» КАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шащанова Майра Балиқызы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Сандугаш Советовна, кандидат технических наук, доцент, преподаватель кафедры высшей математики, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Айтенова Мансия Сапаровна, кандидат физико-математических наук, доцент, заведующая кафедрой высшей математики, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Бейсембаев Каким Манапович, доктор технических наук, доцент, НАО «Карагандинский технический университет», Караганда, Республика Казахстан;

Шащанова Майра Балиевна, кандидат технических наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akhmetova Sandugash, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Department of Higher Mathematics, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan;

Aitenova Mansia, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Higher Mathematics, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Beisembayev Kakim, Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, NJC KarTU, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shachshanova Maira, Candidate of Technical Sciences, Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 581.9
МРНТИ 34.29.35

¹Исмаилова Фируза Махмутовна
^{1,2}Ишмуратова Маргарита Юлаевна
margarita.ishmur@mail.ru

¹РГУ «Государственный национальный природный парк «Буйратау»
²НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»

К РАЗРАБОТКЕ КАЛЕНДАРЯ СБОРА ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ГНПП «БУЙРАТАУ»

В статье проведен анализ фенологических ритмов развития некоторых лекарственных растений ГНПП «Буйратау», составлен календарь сбора. По итогам исследования составлены фенологические спектры для 33 видов лекарственных растений ГНПП «Буйратау». По циклу цветения все виды можно разделить на: весенние, ранне-летние, средне-летние и позднее-летние. На основании фенологических данных составлен календарь и определена периодичность сбора растительного сырья в течение вегетационного периода. Так, в апреле можно собрать 1 наименование лекарственных сырья, в мае – 1 наименование, в июне – 12 наименований, в июле – 15 наименований, в августе 5 наименований, в сентябре – 5 наименований. Полученные данные могут быть использованы для организации планомерной заготовки растительного сырья и разработки природоохранных мероприятий.

Ключевые слова: флора, лекарственные растения, календарь сбора, ГНПП «Буйратау», фенология

Важнейшим аспектом при изучении дикорастущих лекарственных растений и оценке их сырьевых запасов является оптимизация сроков сбора растительного сбора.

Так, в фармакопее и отдельных фармакопейных статьях определены фазы сбора сырья на основе исследования динамики накопления биологически активных соединений. Для разных видов растений, сырья определены различные сроки, и даже время проведения заготовки. Например, сбор травы проводить от фазы отрастания до плодоношения, цветков – в фазу массового цветения, плодов – в фазу созревания плодов и семян, корней – в фазу отрастания или отмирания надземных органов и т.д. [1-3].

Однако, конкретные даты сбора сырья лекарственных растений должны определяться на региональном (и даже районном) уровне, так как климатические условия сильно разнятся на территории Казахстана [4]. Даты наступления отдельных фенологических фаз по областям и районам республики могут варьировать от 1 до 2 месяцев. Разнятся длительность вегетационного периода. Так, в Южном Казахстане вегетационный период длится с конца февраля до середины ноября, в Юго-Восточном и Западном Казахстане – с апреля по конец октября, в Центральном Казахстане с середины апреля до начала октября, в Северном и Восточном Казахстане – с начала мая до 1 половины сентября.

Правильное определение сроков сбора любого вида растения играет важную роль для максимального накопления и сохранения содержащихся в нем ценных компонентов.

Цель настоящего исследования – определить основные фазы развития лекарственных растений и составить календарь их сбора

Объекты и методика исследований. Исследования вели полустационарными методами [5]. На учетных площадках отмечали фазы развития исследуемых лекарственных растений [6].

Выделение оптимальных периодов по сбору проводили на основе рекомендованных в справочных изданиях [7-9].

Результаты и их обсуждение. За период наблюдений 2017-2019 гг. нами проведены наблюдения за фазами развития некоторых лекарственных растений ГНПП «Буйратау», на основе чего составлены фенологические спектры отдельных видов растений (табл. 1).

Таблица 1. Даты наступления основных фенологических фаз развития некоторых лекарственных растений ГНПП «Буйратау»

Вид	Фенологические фазы (декады и месяцы)						
	Начало вегетации	Массовая бутонизация	Начало цветения	Массовое цветение	Начало плодоношения	Массовое плодоношение	Отмирание
Ферула джунгарская	3 IV	1-3 V	1 VI	2-3 VI	2 VII	2-3 VII	1-2 IX
Жабрица бухтарминская	3 IV	1-2 VI	3 VI	1-2 VII	1 VIII	2-3 VIII	2 IX
Тысячелистник щетинистый	2 IV	1-2 VI	3 VI	1-3 VII	1-2 VIII	3 VIII	3 IX
Тысячелистник обыкновенный	2 IV	1-2 VI	3 VI	1-3 VII	1-2 VIII	3 VIII	3 IX
Тысячелистник благородный	2 IV	1-2 VI	3 VI	1-3 VII	1-2 VIII	3 VIII	3 IX
Польнь эстрагон	2-3 IV	2-3 VII	2 VIII	3 VIII	1 IX	3 IX	1 X
Польнь селитряная	2 IV	2-3 VIII	3 VIII	1 IX	2 IX	1-2 X	3 X
Польнь метельчатая	2 IV	2-3 VIII	3 VIII	1 IX	2 IX	1-2 X	3 X
Польнь австрийская	1-2 IV	2-3 VI	1 VII	2 VII	2 VIII	3 VIII	1 X
Польнь холодная	1-2 IV	2-3 VI	1 VII	2 VII	2 VIII	3 VIII	1 X
Бессмертник песчаный	2 IV	1 VI	2 VI	3 VI-1 VII	2 VII	1-2 VIII	2-3 IX
Наголоватка многоцветковая	1-3 IV	2 VI	1 VII	2-3 VII	1 VIII	3 VIII	2-3 IX
Сосюрея горькая	1-3 IV	2 VI	1 VII	2-3 VII	1 VIII	3 VIII	2-3 IX
Пижма обыкновенная	2 IX	2 VI	1 VII	2-3 VII	1 VIII	3 VIII	1 X
Дескурайния София	1 IV	3 V	3 V	1 VI	2 VI	2 VI	1-2 VII
Солянка холмовая	3 IV-1 V	2-3 VIII	3 VIII	1 IX	2 IX	3 IX	3 IX
Зверобой продырявленный	1-2 IV	2 VI	2-3 VI	1 VII	3 VII	2-3 VIII	3 IX
Ирис кожистый	1 IV	3 IV-1 V	1 V	2-3 V	1 VI	2-3 VI	1 X
Иссоп сомнительный	2 IV	2-3 VI	1 VII	2-3 VII	1 VII	3 VIII	1 X
Шалфей степной	2 IV	2-3 VI	1 VII	2-3 VII	1 VII	3 VIII	1 X
Тимьян Маршаллиевский	1-2 IV	3 V-1 VI	1-2 VI	3 VI	2 VII	1 VIII	2-3 IX
Кермек Гмелина	2 IV	2-3 VI	2 VII	1 VIII	3 VIII	2 IX	1 X
Шиповник рыхлый	1-2 IV	1 V	2-3 V	1 VI	3 VI	2-3 VIII	1 X
Кровохлебка лекарственная	2-3 IV	2 VI	2 VII	3 VII	1 VIII	2-3 VIII	3 IX
Крапива двудомная	3 IV	2 VI	1 VII	3 VII	1 VIII	3 VIII	3 IX
Хартолепис средний	2 IV	1 VI	3 VI	2 VII	1 VIII	3 VIII	1 X
Сосюрея солончаковая	2-3 IV	2 VI	1 VII	3 VII	2 VIII	3 VIII	1 X
Серпуха венценосная	2 IV	1 VI	3 VI	2 VII	2 VIII	3 VIII	3 IX
Донник белый	3 IV	1 VI	2-3 VI	2 VII	1 VIII	1 IX	3 IX
Донник лекарственный	3 IV	1 VI	2-3 VI	2 VII	1 VIII	1 IX	3 IX
Зизифорапахучковидная	2-3 IV	3 V	2 VI	3 VI-2 VII	3 VII	3 VIII	1 X
Таволга звербоболистная	2 IV	2 V	2 V	3 V	1 VI	3 VI	3 IX
Патриния средняя	2-3 IV	1-2 V	3 V	1 VI	2 VI	1 VIII	2 IX

Полученные данные показывают, что изученные растения отличаются по ритмам роста и развития. По циклу цветения все виды можно разделить на: весенние, ранне-летние, средне-летние и поздне-летние. Весенние растения начинают отрастать с момента схода снежного покрова, цветение их приходится на май месяц, плодоношение – на июнь – начало июля. К этой группе растений нами отнесены следующие: дескурайния Софии, ирис кожистый, таволга звербоболистная и патриния средняя.

Растения ранне-летнего цикла цветения начинают бутонизации. В мае, основное цветение приходится на июнь, в июле начинают завязываться семена. К ним отнесены бессмертник песчаный, виды тысячелистников, хартолепис средний и другие. Средне-летние растения отличаются тем, что период массового цветения приходится на июль – начало августа, плодоношение – на июль - август. Среди них донник лекарственный, донник белый, серпуха венценосная, крапива двудомная, зизифорапахучковидная, кровохлебка лекарственная и другие. К растениям осеннего цикла цветения отнесены виды, цветение которых приходится на конец августа – сентябрь; это солянка холмовая, полынь эстрагон, полынь селитряная, полынь метельчатая.

По результатам анализа фенологических показателей и анализа, какие органы растений и в какой фазе заготавливаются, была определена периодичность сбора в каждый промежуток вегетационного периода и определены – какие части растений необходимо собирать (табл. 2).

Таблица 2. Периодичность сбора лекарственных растений ГНПП «Буйратау» в течение вегетационного периода

Вид	Заготавливаемый орган	Фаза вегетации	Сроки сбора
Ферула джунгарская	Корни и корневища	Начало вегетации, отмирание надземных органов	3 декада апреля, 1-2 декады сентября
	Трава	Начало цветения	1 декада июня
Жабрица бухтарминская	Трава	Начало цветения	3 декада июня
	Корни и корневища	Конец вегетации	1 декада сентября
Тысячелистник щетинистый	Трава	Цветение	3 декада июня – начало июля
Тысячелистник обыкновенный	Трава	Цветение	3 декада июня – начало июля
Тысячелистник благородный	Трава	Цветение	3 декада июня – начало июля
Полынь эстрагон	Молодые побеги с листьями	Начало бутонизации	3 декада июня
Полынь селитряная	Трава	Начало цветения	2-3 декады августа
Полынь метельчатая	Трава	Начало цветения	2-3 декады августа
Полынь австрийская	Трава	Начало цветения	2-3 декады июля
Полынь холодная	Трава	Начало цветения	2-3 декады июля
Бессмертник песчаный	Цветочные корзинки	Бутонизация – начало цветения	Середина июля
Наголоватка многоцветковая	Трава	Бутонизация – начало цветения	2 декада июня
Соссюрея горькая	Трава	Начало цветения	1 декада августа
Пижма обыкновенная	Цветоносные побеги с корзинками	Начало цветения	1 декада июля
Дескурайния София	Трава	Бутонизация – цветение	1 декада июня
Солянка холмовая	Трава	Плодоношение	1-2 декады сентября
Зверобой продырявленный	Трава	Цветение	2 декада июня
Ирис кожистый	Корни и корневища	Конец вегетации	2 декада сентября
Иссоп сомнительный	Трава	Цветение	2-3 декады июля
Шалфей степной	Трава	Цветение	2-3 декады июля
Тимьян Маршаллиевский	Трава	Цветение	1-2 декады июня
Кермек Гмелина	Корни и корневища	Конец вегетации	2 декада сентября
Шиповник рыхлый	Плоды	Массовое созревание	3 декада августа
Кровохлебка лекарственная	Корни и корневища	Конец вегетации	1-2 декада сентября
Крапива двудомная	Листья	Начало бутонизации	2 декада июня
Хартолепис средний	Трава	Бутонизация - цветение	Середина июля
Соссюрея солончаковая	Трава	Бутонизация - цветение	1 декада августа

Серпуха венценосная	Трава	Бутонизация - цветение	Середина июля
Донник белый	Трава	Бутонизация - цветение	Середина июля
Донник лекарственный	Трава	Бутонизация - цветение	Середина июля
Зизифора пахучковидная	Трава	Бутонизация - цветение	2-3 декады июня – 1 декада июля
Таволга зверобоелистная	Веточки	Цветение	3 декада мая
Патриния средняя	Корни и корневища	Конец вегетации	1-2 декады сентября

Таким образом, для 6 видов лекарственных растений (патриния средняя, кровохлебка лекарственная, ирис кожистый, ферула джунгарская и другие) производится заготовка подземных органов. Для 1 вида, шиповник рыхлый, собираются плоды. Для 23 видов, как донник белый, донник лекарственный, серпуха венценосная, соссюрея солончаковая, зизифорапахучковидная и другие, производится заготовка травы. Для остальных видов заготавливаются листья, побеги и цветочные корзинки.

В качестве свода данных нами составлен календарь заготовки лекарственных растений в течение вегетационного периода (табл. 3).

Таблица 3. Календарь сбора различного вида сырья лекарственных растений ГНПП «Буйратау»

Сроки заготовки	Месяцы	Декады	Количество заготавливаемых видов, шт.
Ранне-весенний	Апрель	III	1
Позднее-весенний	Май	III	1
Ранне-летний	Июнь	I	3
		II	5
		III	7
Средне-летний	Июль	I	4
		II	9
		III	5
	Август	I	1
		II	2
		III	3
Позднее-летний	Сентябрь	I	5
		II	5

Из полученных данных ясно, что в апреле можно собрать 1 наименование лекарственного сырья, в мае – 1 наименование, в июне – 12 наименований, в июле – 15 наименований, в августе 5 наименований, в сентябре – 5 наименований.

Таким образом, составлены фенологические спектры для 33 видов лекарственных растений ГНПП «Буйратау», на основании которых составлен календарь и определена периодичность сбора растительного сырья в течение вегетационного периода.

Полученные данные могут быть использованы для организации планомерной заготовки растительного сырья и разработки природоохранных мероприятий.

Список литературы:

1. Мальцева А.А., Коренская И.М., Негрбов В.В., Ивановская Н.П. Заготовка и приемка лекарственного растительного сырья. Методические рекомендации. – Воронеж, 2015. – 61 с.
2. Демиденко ГА Фитолекарственные ресурсы. Учебное пособие. – Красноярск, 2020. – 224 с.
3. Фармакогнозия: учебное пособие. – Уссурийск, 2016. – 80 с.
4. Джаналиева К.М., Будникова Т.И., Веселов Е.Н. и др. Физическая география Республики Казахстан. – Алматы: Казак университеті, 1998. – 266 с.
5. Щербаков А.В., Майоров А.В. Полевое изучение флоры и гербаризация растений. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 84 с.
6. Терентьева Е.Ю. Комплексные фенологические показатели фитоценозов и их использование при организации феномониторинга // Автореферат канд.дисс. – Екатеринбург, 2000. – 23 с.
7. Агафонов В.А., Скользнева Л.И., Негрбов В.В., Кирик А.И. Лекарственные растения. – Воронеж, 2015. – 99 с.

8. Гаммерман А.Ф., Кадаев Г.Н., Яценко-Хмелевский А.А. Лекарственные растения. – М.: Высшая школа, 1990. – 544 с.

9. Фармакогнозия: краткий курс лекций. – Саратов, 2016. – 99 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Исмаилова Фируза Махмутовна

Ишмуратова Маргарита Юлаевна

«Бұйратау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі» РМҚ

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

«БҰЙРАТАУ» МҰТП ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРДІ ЖИНАУ КҮНТІЗБЕСІН ӘЗІРЛЕУГЕ АРНАЛҒАН

Мақалада «Бұйратау» МҰТП кейбір дәрілік өсімдіктерінің фенологиялық ырғағына талдау жасалып, жиналу күнтізбесі жасалды. Зерттеу қорытындысы бойынша «Бұйратау» МҰТП дәрілік өсімдіктерінің 33 түріне арналған фенологиялық спектрлер жасалды. Гүлдену цикліне сәйкес барлық түрлерді бөлуге болады: көктем, ерте жаз, орта жаз және кеш жаз. Фенологиялық мәліметтер негізінде күнтізбе жасалды және вегетациялық кезеңде өсімдік шикізатын жинау жиілігі анықталды. Мәселен, сәуірде дәрілік шикізаттың 1 атауын, мамырда – 1 атауды, маусымда – 12 атауды, шілдеде – 15 атауды, тамызда – 5 атауды, қыркүйекте-5 атауды жинауға болады. Алынған мәліметтер өсімдік шикізатын жүйелі дайындауды ұйымдастыру және табиғатты қорғау іс-шараларын әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: флора, дәрілік өсімдіктер, жинау күнтізбесі, «Бұйратау» МҰТП, фенология

Ismailova Firuza, Ishmuratova Margarita

State National Natural Park «Buyratau»

Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

FOR DEVELOPMENT OF THE COLLECTION CALENDAR OF MEDICINAL PLANTS OF STATE NATURAL NATIONAL PARK «BUIRATAU»

The article analyzed the phenological rhythms of the development of some medicinal plants of the State Natural National park «Buiratau», compiled a collection calendar. Based on the results of the study, phenological spectra for 33 species of medicinal plants of the SNNP «Buiratau» were compiled. According to the flowering cycle, all species can be divided into: spring, early-summer, middle-summer and later-summer. Based on phenological data, a calendar has been compiled and the frequency of plant raw materials collection during the growing season has been determined. So, in April it is possible to collect 1 taxa of medicinal raw materials, in May - 1 item, in June - 12 items, in July - 15 items, in August 5 items, in September - 5 items. The obtained data can be used to organize the systematic harvesting of plant raw materials and the development of environmental protection measures.

Keywords: flora, medicinal plants, collection calendar, State Natural National park «Buiratau», phenology

List of references:

1. Maltseva A.A., Korenskaya I.M., Negrobov V.V., Ivanovskaya N.P. Procurement and acceptance of medicinal plant raw materials. Methodological recommendations. - Voronezh, 2015. – 61 p.
2. Demidenko GA Phytomedicinal Resources. Tutorial. - Krasnoyarsk, 2020. – 224 p.
3. Pharmacognosia: tutorial. - Ussuriysk, 2016. – 80 p.
4. Dzhanalieva K.M., Budnikova T.I., Veselov E.N. and others. Physical geography of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazak University, 1998. – 266 p.
5. Shcherbakov A.V., Mayorov A.V. Field study of flora and herbarization of plants. - M.: Publishing House of Moscow State University, 2006. – 84 p.
6. Terentyeva E.Yu. Complex phenological indicators of phytocenoses and their use in the organization of phenomonitoring // Thesis of PhD in Biology. - Yekaterinburg, 2000. – 23 p.
7. Agafonov V.A., Slipneva L.I., Negrobov V.V., Kirik A.I. Medicinal plants. - Voronezh, 2015. – 99 p.
8. Gammerrman A.F., Kadaev G.N., Yatsenko-Khmelevsky A.A. Medicinal plants. - Moscow: Higher School, 1990. – 544 p.
9. Pharmacognosia: short course of lectures. - Saratov, 2016. - 99 p.

Ишмуратова Маргарита Юлаевна
margarita.ishmur@mail.ru

Муратова Айсулу Муратовна

Баграмов Асылхан Жумабайұлы

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»

ПОВЫШЕНИЕ ВСХОЖЕСТИ СЕМЯН *CALENDULA OFFICINALIS* С ПОМОЩЬЮ ФИЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ

В статье проведен анализ влияния предпосевных методов обработки (криоконсервация, барботирование и облучение магнитным полем) на показатели жизнеспособности семян лекарственного растения *Calendula officinalis* после 4-х лет хранения. Определено, что все методы предпосевной обработки значительно повысили показатели всхожести и энергии прорастания семян. Оптимальным методом предпосевной обработки является комбинированное воздействие криоконсервации и барботирования в течение суток. Полученные данные могут быть использованы для организации хранения семенного материала и предпосевной обработки перед посевом на плантации с целью получения высокой всхожести.

Ключевые слова: лекарственное растение, семенной материал, *Calendula officinalis*, всхожесть, предпосевная обработка, физические методы

Введение. Интродукция лекарственных растений начинается с изучения вопросов семеноводства, то есть оптимизации условий хранения и предпосевной обработки семенного материала [1].

Перспективным объектом для выращивания лекарственного сырья является календула лекарственная (*Calendula officinalis* L., *Asteraceae*). Соцветия календулы применяются в качестве противовоспалительного, антисептического и антимикробного средства [2-6]. Существует проблема в хранении семенного материала, который быстро теряет свою всхожесть при хранении [7]. Для повышения всхожести семян можно применять разные методы обработки, в том числе физические [8-10].

Цель настоящего исследования – изучить влияние физических методов на повышение всхожести семенного материала *Calendula officinalis*.

Объекты и методика исследований. Семенной материал был собран на территории коллекционного участка биолого-географического факультета КарУ им. Е.А. Букетова (г. Караганды). Семенной материал (рис. 1) использовался со сроков хранения 4 года.

Опыты по оценке и оптимизации методов повышения семенной всхожести проводили в лабораторных условиях на основе стандартных методик [11, 12]. Проращивание семян вели на чашках Петри на 2-слойной фильтровальной бумаге, смоченной дистиллированной водой. Для повышения всхожести семена помещали в одинарное и двойное магнитное поле на 24 и 72 часа, а также подвергали барботированию в стерильной воде сжатым воздухом в течение 24 часов (рис. 2).

Рисунок 1 – Внешний вид семенного материала *Calendula officinalis*

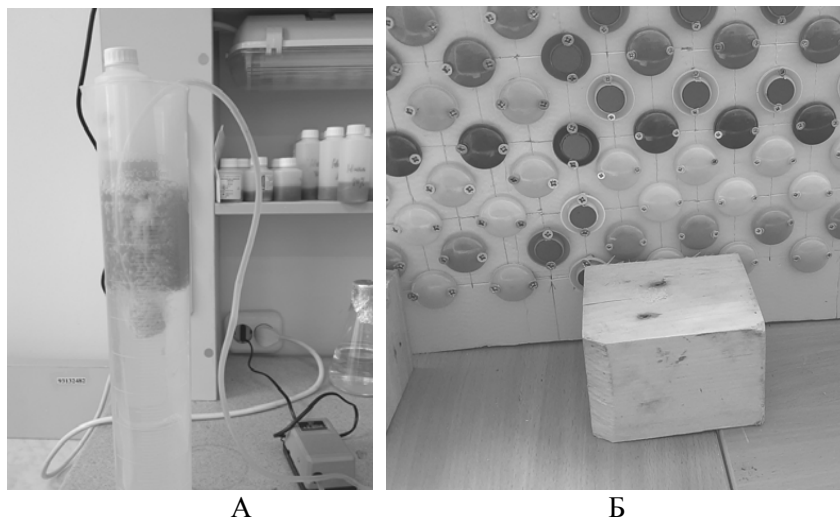

Рисунок 2 – Барботирование (А) семян и облучение в магнитном поле (Б)

Обработку семян проводили после хранения в холодильнике (0-2 °С) и после хранения в жидком азоте (-196 °С).

При проведении статистической обработки применяли калькуляторы онлайн платформы <https://medstatistic.ru/calculators.html>. Рассчитывали средние показатели прорастания, отклонения и достоверность разницы между опытами оценивали по показателям t-Стьюдента [13].

Результаты и их обсуждение. Семенной материал календулы лекарственной отличается разнокачественностью. Перед предпосевной обработкой контрольные показатели семенного материала составили: всхожесть – 32,8 %, энергия прорастания – 28,8 % (табл. 1).

Таблица 1 – Всхожесть и энергия прорастания семян *Calendula officinalis* при физических методах предпосевной обработки

Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
Контроль	32,8±0,6	28,8±0,4
Барботирование	82,5±3,5	72,5±2,6
Барботирование, после криозамораживания	100,0±0,0	50,0±2,4
Одинарное поле, сутки	57,5±1,8	50,0±1,6
Двойное поле, сутки	57,5±2,0	32,5±0,5
Одинарное поле, сутки, после криоконсервации	65,2±2,7	60,0±1,9
Двойное поле, сутки, после криоконсервации	67,5±2,1	50,0±2,5

Применение обработки магнитным полем в течение суток и трех суток позволило увеличить всхожесть на 24,7 %, энергию прорастания на 3,7-21,2%. При использовании предварительной заморозки в жидком азоте отмечено увеличение показателей жизнеспособности семян. Так, всхожесть составила от 65,2 до 67,5 %, энергия прорастания от 50 до 60% (рис. 3).

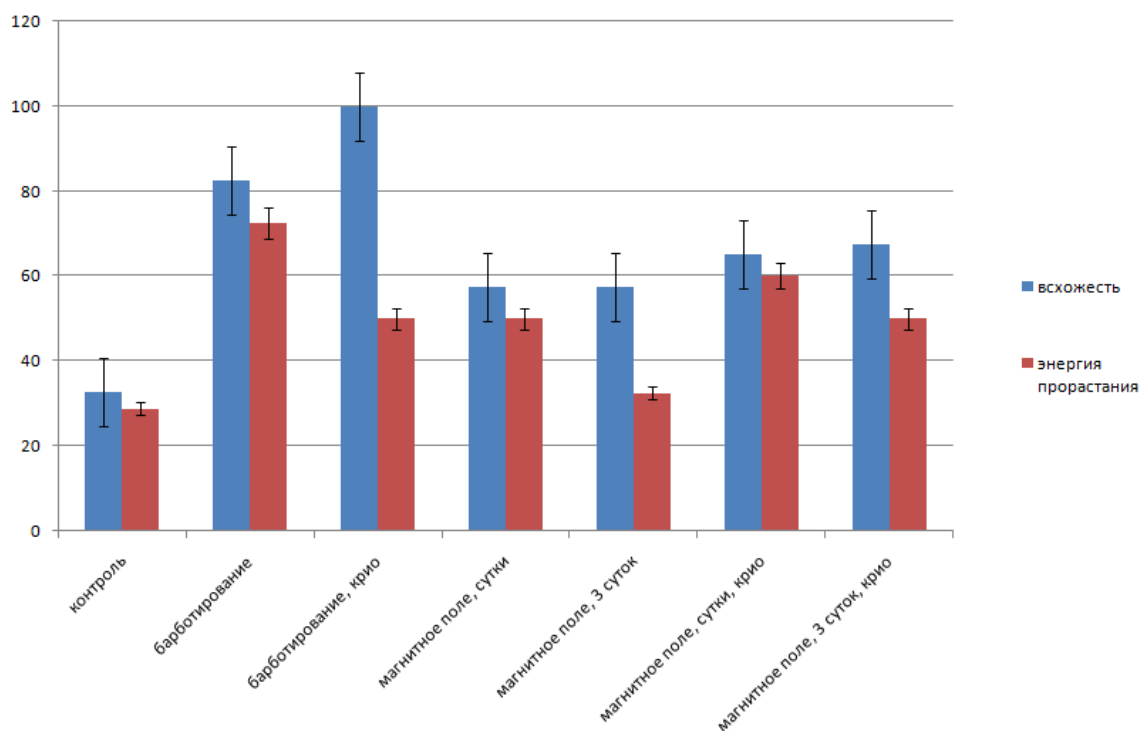

Рисунок 3 – Показатели жизнеспособности семян *Calendula officinalis* при различных вариантах опыта

Максимальные показатели получены на фоне применения барботирования. Так, при барботировании всхожесть достоверно выросла на 49,7 %, энергия прорастания на 43,7%. При комбинированном воздействии криозамораживания с последующим барботированием показатели выросли на 67,2 и 21,2 % соответственно.

Таким образом, наиболее действенным методом является применением комбинированного физического воздействия – криоконсервации с последующим барботированием.

Заключение.

Таким образом, определено влияние физических методов на показатели лабораторной всхожести и энергии прорастания семян лекарственного растения – календулы лекарственной. Определено, что оптимальным методом предпосевной обработки является комбинированное воздействие криоконсервации и барботирования в течение суток.

Полученные данные могут быть использованы для организации хранения семенного материала и предпосевной обработки перед посевом на плантации с целью получения высокой всхожести.

Благодарности. Исследования выполнены в рамках государственного гранта Министерства образования и науки Республики Казахстан, грант № AP09259548.

Список литературы:

1. Зволинский В.П., Рыбашлыкова Л.П. Опыт интродукции лекарственных растений в Астраханской области // Аграрный вестник Крала. – 2014. - № 1 (119). – С. 13-16.
2. Jan N., Andrabi K.I., John R. *Calendula officinalis* – an important medicinal plant with potential biological properties // Proceedings of the Indian National Science Academy. – 2017. – Vol. 83, Issue 4. - P. 769-787. DOI 10.16943/ptinsa/2017/49126
3. Афанасьева П.В. Комплексное фармакогностическое исследование календулы лекарственной (*Calendula officinalis* L.) // Диссертация канд.фарм.наук. – Самара, 2017. – 198 с.
4. Афанасьева П.В., Куркина А.В., Куркин В.А., Лямин А.В., Жестков А.В. Определение антимикробной активности извлечений цветков календулы лекарственной // Фармация и фармакология. – 2016. – Т. 4, № 2 (15). – С. 60-70. DOI 10.19163/2307-9266-2016-4-2(15)-60-70
5. Dhway V., Kumar A., Verma M., Garg V.K., Gupta S.K. Therapeutic potential of *Calendula officinalis* // Pharmacy & Pharmacology International Journal. – 2018. – Vol. 6, Issue 2. – P. 149-155. DOI: 10.15406/ppij.2018.06.00171

6. Lovecka P., Lipov J., Thumova K., Macurkova A. Characterization of biological active substances from *Calendula officinalis* // Curr. Pharm. Biotechnol. – 2017. – Vol. 18 (14). – P. 1167-1174. DOI: 10.2174/1389201019666180226151910

7. Ishmuratova M.Yu., Tleukenova S.U., Atikeyeva S.N., Auelbekova A.K., Zhuzbayeva G.O., Zhumagaliyeva Zh.Zh. Cryopreservation of *Calendula officinalis* seeds // EurAsian Journal of BioSciences. – 2020. - Vol. 14, Iss. 1. - P. 501-505.

8. Ерохин А.И., Цуканова З.Р. Физические методы предпосевной обработки семян и эффективность их использования // Зернобобовые и крупяные культуры. – 2014. - № 3 (11). – С. 84-88.

9. Комарова М.Н. Физические методы предпосевной обработки семян // Теоретические и прикладные аспекты биохимии и биотехнологии растений: сбор. трудов III между. науч. конф. – Минск, 2008. - С. 427-432.

10. Аксеновский А.В., Аникьева Э.Н., Аксеновская Д.А. Физические способы предпосевной обработки семян // Наука и образование. – 2019. – Т. 2, № 4. – С. 223-230.

11. International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.

12. Rajjou L. Seed quality and germination // In book In seeds: biology, development and ecology. – Navie, 2007. – P. 324-332. DOI 10.1079/9781845931971.0324

13. Лакин Г.Ф. Биометрия. – Москва: Высшая школа, 1990. – 352 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Ишмуратова Маргарита Юлаевна

Муратова Айсулу Муратовна

Баграмов Асылхан Жумабайұлы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ФИЗИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ *CALENDULA OFFICINALIS*

ТҰҚЫМЫНЫҢ ӨНГІШТІГІН АРТТЫРУ

Мақалада 4 жыл сақтағаннан кейін *Calendula officinalis* дәрілік өсімдік тұқымдарының өміршеңдік көрсеткіштеріне егу алдындағы өңдеу әдістерінің (криоконсервация, барботажау және магнит өрісі арқылы сәулелендіру) әсеріне талдау жүргізілді. Егіс алдындағы өңдеудің барлық әдістері тұқымның өнгіштігі мен өну энергиясын едәуір арттырғаны анықталды. Егіс алдындағы Өңдеудің оңтайлы әдісі-тәулік ішінде криоконсервация мен барботаждың аралас әсері. Алынған деректер жоғары өнгіштігін алу мақсатында плантацияда себу алдында тұқымдық материалды сақтауды және себу алдындағы өңдеуді ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: дәрілік өсімдік, тұқым материалы, *Calendula officinalis*, өну, алдын-ала егу, физикалық әдістер

Ishmuratova Margarita, Muratova Aisulu, Bagramov Asylkhan

Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

INCREASING GERMINATION OF *CALENDULA OFFICINALIS* SEEDS

USING PHYSICAL METHODS

The article analyses the effect of pre-treatment methods (cryopreservation, bubbling and magnetic field irradiation) on the viability of the seeds of the medicinal plant *Calendula officinalis* after 4 years of storage. It was determined that all pre-treatment methods significantly increased the germination and germination energy of seeds. The optimal method of pre-treatment is the combined effect of cryopreservation and bubbling during the day. The obtained data can be used to organize the storage of seed material and pre-treatment before sowing on the plantation in order to obtain high germination.

Keywords: medicinal plants, seed material, *Calendula officinalis*, germination, energy of germination, pre-sowing treatment, physical methods

List of references:

1. Zvolinsky V.P., Rybashlykova L.P. Experience in the introduction of medicinal plants in the Astrakhan region // Agrarian Herald Krala. – 2014. - № 1 (119). - P. 13-16.

2. Jan N., Andrabi K.I., John R. *Calendula officinalis* – an important medicinal plant with potential biological properties // Proceedings of the Indian National Science Academy. – 2017. – Vol. 83, Issue 4. - P. 769-787. DOI 10.16943/ptinsa/2017/49126

3. Afanasyeva P.V. Comprehensive Pharmacognostic Study of the Drug *Calendula (Calendula officinalis L.)* // Thesis of PhD. - Samara, 2017. – 198 p.

4. Afanasyev P.V., Kurkina A.V., Kurkin V.A., Lyamin A.V., Zhestkov A.V. Determination of antimicrobial activity of extracts of drug calendula flowers // Pharmacy and pharmacology. – 2016. – Vol. 4, No. 2 (15). - P. 60-70. DOI 10.19163/2307-9266-2016-4-2(15)-60-70

5. Dhway V., Kumar A., Verma M., Garg V.K., Gupta S.K. Therapeutic potential of *Calendula officinalis* // Pharmacy & Pharmacology International Journal. – 2018. – Vol. 6, Issue 2. – P. 149-155. DOI: 10.15406/ppij.2018.06.00171
6. Lovecka P., Lipov J., Thumova K., Macurkova A. Characterization of biological active substances from *Calendula officinalis* // Curr. Pharm. Biotechnol. – 2017. – Vol. 18 (14). – P. 1167-1174. DOI: 10.2174/1389201019666180226151910
7. Ishmuratova M.Yu., Tleukenova S.U., Atikeyeva S.N., Auelbekova A.K., Zhuzbayeva G.O., Zhumagaliyeva Zh.Zh. Cryopreservation of *Calendula officinalis* seeds // EurAsian Journal of BioSciences. – 2020. - Vol. 14, Iss. 1. - P. 501-505.
8. Erokhin A.I., Tsukanova Z.R. Physical methods of pre-treatment of seeds and their efficiency of use // Leguminous and cereal crops. – 2014. - № 3 (11). - P. 84-88.
9. Komarova M.N. Physical methods of pre-treatment of seeds // Theoretical and applied aspects of plant biochemistry and biotechnology: collection. works III inter. Scientific. conf. - Minsk, 2008. - P. 427-432.
10. Aksenovsky A.V., Anikieva E.N., Aksenovskaya D.A. Physical methods of pre-treatment of seeds // Science and Education. – 2019. – Vol. 2, No. 4. - P. 223-230.
11. International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.
12. Rajjou L. Seed quality and germination // In book In seeds: biology, development and ecology. – Navie, 2007. – P. 324-332. DOI 10.1079/9781845931971.0324
13. Lakin G.F. Biometrics. - Moscow: Higher School, 1990. – 352 p.

УДК 612.67
МРНТИ 14.00.33

Курбанова Гозель Джумакулиевна
gozkur@mai.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

КАРАГАНДИНСКИЙ «ЦЕНТР АКТИВНОГО ДОЛГОЛЕТИЯ» КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОЕКТ ЗДОРОВОГО СТАРЕНИЯ

Всемирная организация здравоохранения объявила 2021-2030 г. десятилетием здорового старения. В г. Караганде в 2019г. открыт «Центр активного долголетия» для людей старшего возраста. В Центре волонтеры ведут различные бесплатные занятия для пенсионеров: по казахскому и английскому языкам, компьютерной грамотности, обучают вязанию, войлоковалянию, игре на домбре. Участники Клуба играют в шахматы, поют в хоре казахской песни, занимаются оздоровительной физкультурой, участвуют в семинарах по вопросам здоровья, посещают различные мероприятия и концерты в Доме Дружбы. Результат работы Центра - повышение уровня здоровья, качества жизни, позитивный настрой и социализация людей старшего возраста. Это снижает нагрузку на системы здравоохранения и социальной службы. Социальный проект Центр активного долголетия доказал свою эффективность при правильной организации и привлечении заинтересованных лиц.

Ключевые слова: здравоохранение, здоровье, возраст, исследование, инициатива, волонтер, социальный проект, оздоровительная физкультура, старение

Здоровье - это состояние полного физического, душевного, социального благополучия, а не только отсутствие болезней или физических дефектов (Всемирная организация здравоохранения - ВОЗ). Образ жизни определяет состояние здоровья значительно больше чем такие значимые факторы, как наследственность, качество окружающей среды, медицинское обслуживание.

На II Евразийском съезде геронтологов в июне 2017г. в г.Астане было озвучено, что по прогнозам ООН к 2025 году численность пожилых людей во всем мире составит 1 млрд. 100 млн. человек. В Казахстане за период с 2012 по 2016 годы удельный вес населения старше 60-ти лет увеличился с менее чем 7 % до почти 12 %, а средняя продолжительность жизни превысила 72 года [1].

В этом явлении есть как положительные, так и негативные стороны. Повышение продолжительности жизни говорит об уровне развития государства, о его потенциале. С другой стороны, при увеличении доли старых людей возрастает нагрузка на систему здравоохранения и социальные службы.

ВОЗ выпустила доклад «О всемирном здоровье и старении» и объявила 2021-2030 г. десятилетием здорового старения.

Проблему старения чаще обсуждают, рассматривая людей старшего возраста как пассивных объектов воздействия медико-социальной сферы, которые неизбежно нуждаются в защите, патронаже, лечении и т.п. В то же время, мало уделяется внимания профилактическим, оздоравливающим, отодвигающим старение мероприятиям, вовлечению пенсионеров в активную социальную деятельность, использованию своего потенциала для развития общества.

В СМИ преобладают сообщения о проблемах и тяготах людей преклонного возраста и не даются примеры активной, здоровой жизни, когда сам человек принимает ответственность за свое здоровье и качество своей жизни. Таким образом, продолжительность жизни растет, а общественное сознание остается старым.

Для определения уровня здоровья в зависимости от возраста, нами совместно с Тнимовой Г.Т., дипломниками, магистрантами в период 2010-2015г.г. проводились исследования различных групп населения [2, 3, 4].

В работе были использованы простые, доступные в исполнении, методы донозологической диагностики [2]: определение базовых функциональных показателей (артериальное давление - АД, частота сердечных сокращений – ЧСС, систолический объем крови - СОК, задержка дыхания на вдохе - ЗДВ, усложненная поза Ромберга – статическая балансировка - СБ, адаптационный потенциал по Баевскому – АП), субъективная оценка здоровья, определение показателей после тестирующей физической нагрузки.

В качестве критерия использовали усредненные нормативные показатели: АД – 120/80 мм.рт.ст., СОК-60мл, ЗДВ-40секунд, СБ – 15секунд, АП -2,1 балл. Всего обследовано 408 человек, которые были разделены на 5 половозрастных групп: 1-я (23-30 лет), 2-я (31-40 лет), 3-я (41-50лет), 4-я (51-60 лет), 5-я (61-70 лет).

В процессе исследования выявлены следующие тенденции: начиная с 4-ой группы обследованных, отмечаются явления гипертензии больше чем у половины мужчин и трети обследованных женщин.

От I-ой возрастной группы к 5-ой снижается СОК и ЗДВ (у мужчин и женщин на 40-60 %), уменьшается СБ на 90%.

Напряжение механизмов адаптации отмечено у большинства обследованных - уже начиная со второй возрастной группы: в это состояние вовлечено 100% мужчин, у большинства женщин адаптивность несколько лучше, но показатель напряженности отмечен у 66,7% женщин в первой возрастной группе и у 90% - в 4-ой, а у 10% обследованных 5-ой группы –выявлена неудовлетворительная адаптация.

Таким образом, у обследованных мужчин, и в меньшей степени, у женщин, по мере увеличения возраста выявлено снижение функциональных возможностей дыхательной системы, координационной функции нервной системы, нарастающая напряженность механизмов адаптации, что подтверждает статистические данные о том, что с возрастом растет риск развития патологий, связанных с деятельностью сердца, системы кровообращения, дыхания, нервной системы и т.п.

В исследовании были обнаружены гендерные различия [2] в оценке своего здоровья. Оказалось, что субъективная оценка здоровья у женщин и мужчин существенно различаются.

Анализ анкет показал, что 35% женщин считают свое здоровье хорошим, 18% удовлетворительным и 8% плохим. В отличие от женщин, 74% мужчин оценивают свое здоровье как хорошее и 26% как удовлетворительное. Плохим свое здоровье не считал ни один опрошенный мужчина.

Следует отметить, что опрос и измерения проводились на улицах города и в стенах учреждений, т.е. мы общались с практически здоровыми людьми[2,3,4].

При опросе выяснилось, что меньше четверти респондентов регулярно занимаются оздоровительной физкультурой, обращаются к психологу.

Следовательно, можно предположить, что данный контингент обследованных с возрастом переходит в пограничное с болезнью (предболезнь) состояние и нуждается в комплексных мероприятиях, направленных на поддержание здоровья на должном психофизическом уровне, способствующем в процессе жизнедеятельности противостоять негативным факторам среды.

Мониторинг данных здоровья у лиц различного возраста, занимающихся оздоровительной физкультурой (система «Алдаспан»), силовыми упражнениями в тренажерном зале, самостоятельными тренировками, йогой, показал позитивные изменения, хотя у отдельных лиц не все базовые функциональные показатели достигали нормы, что вероятно, связано с особенностями тренировочного процесса [3, 4].

К тому же, основная часть занимающихся пришла к пониманию необходимости занятий из-за проблем со здоровьем. Все занимающиеся отмечали высокую физическую, психическую и социальную удовлетворенность, что говорит о повышении их качества жизни.

Качество жизни – понятие актуальное не только для здравоохранения, но и для всех сфер жизни современного общества, т.к. конечной целью активности всех институтов общества является благополучие человека.

Необходима модернизация общественного сознания, направленная на изменение представлений о старости и старении, пропаганде возможностей человека повлиять на свое здоровье и благополучие. Вовлечение людей старшего возраста в социальную активность, волонтерство, создание клубов здоровья окажет положительное действие не только на их жизнь, но и разгрузит систему здравоохранения и социальные службы страны.

В 2019 г. в Караганде по инициативе партии Нур Отан в Доме Дружбы Ассамблеи народов Казахстана был открыт «Центр активного долголетия» для людей старшего возраста. Руководит волонтер Кузгумбаева Роушан Кошеновна.

В Центре для пенсионеров волонтеры ведут различные бесплатные занятия. Пенсионеры могут обучаться казахскому и английскому языкам, компьютерной грамотности, вязанию, войлоковалению, игре на домбре. Они играют в шахматы, поют в хоре казахской песни, занимаются оздоровительной физкультурой, участвуют в семинарах по вопросам здоровья, посещают различные мероприятия и концерты в Доме Дружбы.

Возраст занимающихся от 58 до 82 лет. Не все занимаются постоянно. Анкетирование выявило, что регулярно посещающие занятия по оздоровительной физкультуре имеют высшее или средне-специальное образование.

Все занимающиеся отмечали рост физической, психической и социальной удовлетворенность, что говорит о повышении качества их жизни.

Многие отмечали улучшение общего состояния, нормализацию артериального давления. У одной участницы отпала необходимость операции по замене тазобедренного сустава. Пенсионеры обрели новых друзей.

В марте 2020 года занятия были прекращены в связи с ковидом-19. Наши пенсионеры встречались, самостоятельно занимались в парке.

В октябре 2021г. занятия в Центре активного долголетия возобновились, хотя и с ограничениями из-за COVID-19.

Результат работы Центра - повышение уровень здоровья, качества жизни, позитивный настрой и социализация людей старшего возраста. Это снижает нагрузку на системы здравоохранения и социальной службы.

Таким образом, социальный проект «Центр активного долголетия» доказал свою эффективность и устойчивость при правильной организации и привлечении заинтересованных лиц.

Список литературы:

1. Морозова Т.А. Медико-социальные аспекты проблемы старения в Республике Казахстан. // KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. 2016 -№4 (59). – С.214-219
2. Курбанова Г.Д., Тнимова Г.Т., Жалмаканова Ж. Комплексная оценка здоровья мужчин и женщин. Материалы межвузовс.науч.конф. «Актуальные проблемы профилактической и клинической медицины в современных условиях», Москва, 5.03.2009. -с.54-58
3. Курбанова Г.Д. Отношение к своему здоровью мужчин и женщин и его реальное состояние/ Вестник физической культуры.- 2008., №2, – С. 1-4.
4. Курбанова Г.Д., Тнимова Г.Т., Сексенов В.А. Снижение темпов старения средствами физической культуры// Теория и методика физической культуры, -2013. -№3

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Курбанова Гозель Джумакулиевна

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАРАҒАНДЫ «БЕЛСЕНДІ ҰЗАҚ ӨМІР СҮРУ ОРТАЛЫҒЫ» САЛАУАТТЫ ҚАРТАЮДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАСЫ РЕТІНДЕ**

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2021-2030 жж. салауатты қартаюдың онжылдығы деп жариялады. 2019 жылы Қарағанды қаласында үлкен жастағы адамдар үшін «белсенді ұзақ өмір сүру орталығы» ашылды. Орталықта еріктілер зейнеткерлер үшін қазақ және ағылшын тілдерінен, компьютерлік сауаттылықтан, тоқуға,

киіз басуға, домбыра ойнауға үйретуден түрлі тегін сабақтар өткізеді. Клуб қатысушылары шахмат ойнайды, қазақ әндерінің хорында ән айтады. Сауықтыру дене шынықтырумен айналысады, денсаулық мәселелері бойынша семинарларға қатысады. Достық үйінде түрлі іс-шаралар мен концерттерге қатысады. Орталық жұмысының нәтижесі-егде жастағы адамдардың денсаулық деңгейін, өмір сапасын, оң көңіл-күйін және әлеуметтенуін арттыру. Бұл денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет жүйелеріне жүктемені азайтады. Әлеуметтік жоба белсенді ұзақ өмір сүру орталығы дұрыс ұйымдастырумен және мүдделі тұлғаларды тартумен өзінің тиімділігін дәлелдеді.

Тірек сөздер: денсаулық сақтау, денсаулық, жас, зерттеу, бастама, ерікті, әлеуметтік жоба, Сауықтыру дене тәрбиесі, қартаю

Kurbanova Gozel
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
KARAGANDA «ACTIVE LONGEVITY CENTER» AS A SOCIAL
PROJECT OF HEALTHY AGING

The World Health Organization has declared 2021-2030 the Decade of healthy aging. In Karaganda, in 2019, the «Active Longevity Center» was opened for older people. In the Center, volunteers conduct various free classes for pensioners: in Kazakh and English, computer literacy, teach knitting, felting, playing the dombra. The members of the Club play chess, sing Kazakh songs in the choir, engage in recreational physical education, participate in seminars on health issues, attend various events and concerts in the House of Friendship. The result of the Center's work is an increase in the level of health, quality of life, positive attitude and socialization of older people. This reduces the burden on the health and social service systems. The Center for Active Longevity social project has proven its effectiveness with proper organization and involvement of interested persons.

Keywords: healthcare, health, age, research, initiative, volunteer, social project, physical fitness, aging.

List of references:

1. Morozova T.A. Medical and social problems of aging in kazakhstan. // Bulletin of KazNU. Psychology and Sociology. 2016-No.4 (59). - S.214-219
2. Kurbanova GD, Tnimova GT, Zhalmakanova J. Comprehensive assessment of the health of men and women. Materials of interuniversity scientific conference. «Actual problems of preventive and clinical medicine in modern conditions», Moscow, 5.03.2009.-p.54-58
3. Kurbanova G.D. Attitude of men and women to their health and its real state / Bulletin of physical culture. - 2008., No. 2, - P. 1-4.
4. Kurbanova G.D., Tnimova G.T., Seksenov V.A. Decrease in aging rates physical culture methodology // Theory and methodology of physical culture, -2013.-№3

ӘОК 316.3
ҒТАХР 05.11.63

Тамабаева Мендигуль Кабдрахмановна
mendigul.79@mail.ru

Екпинбай Аида Еркінқызы
aida_11_9797@mail.ru

Орталық-Қазақстан Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРІН
ШЕШУДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ

Мақалада көпбалалы отбасылардың әлеуметтік мәселелерін шешудегі мемлекеттік саясат мазмұнының мақсат-міндеті қарастырылды. Көп балалы отбасылардың әлеуметтік жұмыс теориялық негіздерін талдау, көп балалы отбасының түсінігі мен типологиясы ашу. Мемлекетімізде жылдан жылға көпбалалы отбасыларына арналған әлеуметтік көмек түрлері қарастырылуда. Көп балалы отбасылардың әлеуметтік жұмыс теориялық негіздерін талдауға арналған. Көп балалы отбасының түсінігі мен типологиясы ашылады, қазіргі кезеңдегі көп балалы отбасылардың проблемалары сипатталады, көп балалы отбасылармен әлеуметтік жұмыстың нормативтік негіздеріне назар аударылады, сондай-ақ көп балалы отбасылармен әлеуметтік қызметтер жұмысының бағыттары ашады. Көпбалалы отбасыларға арналған мемлекеттік саясаттың бағыттарын анықтау және оның нәтижелілігін зерттеу болып табылады. Қазіргі кезде отбасы институтының біздің елде де қиындықты бастан кешіп отқанына куә болып отырмыз. Көпбалалы отбасыларға арналған мемлекеттік саясаттың бағыттарын іске асырудағы әлеуметтік қызметкердің рөлін айқындау, оның іс әрекетіндегі кездесетін мәселелерді шешудегі ұсыныстар ұсыну. Көптеген көпбалы отбасылар пайда болды.

Тірек сөздер: отбасы, көпбалалы отбасы, әлеуметтік саясат, әлеуметтік көмек, жәрдемақы, әлеуметтік технологиялар, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік педагогика, терапия, әлеуметтік психологиялық жұмыс.

Кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуы салмақты әлеуметтік саясатқа, берік жүйені құруға, және халықтың әртүрлі санатына арналған мемлекеттік стандарттар мен әлеуметтік кепілдіктерді қызметіне байланысты. Әсіресе бұл көпбалалы отбасыларға қатысты, олардың демографиялық проблемаларды шешуге негіз болады, әлеуметтік әл-ауқатын арттыру көрсеткіші болып табылады.

Соңғы деректер бойынша еліміз халқының саны 19 миллион адамға жетті. Қазақстандық отбасылардың шынайы саны 4 миллионнан асып отыр, бір үйде тұратындардың саны шамамен 4,1 адамға тең. Отбасылардың 70 пайызға жуығының құрамында 3-тен 5-ке дейін адам бар.

2019 жылдың қорытындысы бойынша 485 мыңнан астам отбасына немесе 2,5 млн астам адамға атаулы әлеуметтік көмек тағайындалды. Оның ішінде 190 мың көп балалы отбасы тіркелген. Ал өткен жылдың аяғына қарай нақты көмек алушылардың саны 315 мың отбасы болды. Оның ішінде 1 млн астамы –18 жасқа дейінгі балалар.

Бала туу фактісі және көп балалы аналардың саны өсіп келеді. Бала туудың өсуіне - отбасы табысының артқаны, медициналық қызметтің сапасы жақсарғаны, әлеуметтік жәрдемақылар мен тұрғын үй мәселесінің шешімін тапқаны сияқты жекелеген факторлар да әсер етеді. Елімізде мемлекет тарапынан отбасы институтын қолдау үшін көп жұмыстар атқарылуда.

Экономиканың өсуімен халықтың кірісі де артуда, ана мен баланы қорғауға, балаларға, көп балалы отбасыларына, мүгедектерге берілетін мемлекеттік жәрдемақылар, зейнетақылар мөлшері өсуде.

Сонымен қатар, бүкіл әлемдегі секілді, отбасы институты қазіргі таңда біздің елде де дағдарысты кезеңді бастан кешуде. Толық емес отбасылар мен некесіз туылған балалардың саны азаятын емес, өйткені азаматтардың, әсіресе жастардың елеулі бөлігі шет елдер өмір салтына еліктеп, заңды некеге тұрмай өмір сүреді. Бұл үрдістер көп жағдайда зорлық-зомбылықтың, қылмыстың, аурудың өсуі сияқты жағымсыз әлеуметтік проблемалар белең алуына себепші болып отыр.

Қазіргі кезеңдегі қоғамда көпбалалы отбасы деп үш және одан да көп бала тәрбиелеп отырған отбасылар танылады. Бұрынғы кезеңде көпбалалы отбасылар біздің қоғамымызда кең таралған болатын. Қазіргі кезде олардың саны төмендеді. Көп балалы отбасылар санының азаюына әлеуметтік-экономикалық дағдарыс, халықтың басым көпшілігінің өмір сүру деңгейінің айтарлықтай төмендеуі, жұмыссыздық пен толық емес жұмыспен қамтудың өсуі себеп болды. Қазіргі кезеңде көп балалы отбасының әлеуметтік мәселелері әлі де күрделеніп тұр: тұрғын үй, медициналық қызмет көрсету, жұмысқа орналасу қиындықтарының болуы және т.б.

Көп балалы отбасылар әлеуметтік қорғау саласында салмақты мемлекеттік қолдауды қажет етеді, оларға көмектің материалдық құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар қолдау жүйесін енгізу де кіреді, көп балалы отбасыларында туындайтын мәселелерді шешуде әлеуметтік-педагогикалық мемлекеттік органдар мен қызметтердің, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың өзін-өзі жетілдіру және өз мүмкіндіктерін жетілдіру негіз бола алады. Жалпы отбасылық және демографиялық саясаттың проблемаларын тек экономикалық жолмен шешу мүмкін емес. Ғасырлар бойы қалыптасқан отбасылық дәстүрлер мен құндылықтарға негізделген қазақстандық отбасы мәртебесін нығайтып және қолдау арқылы көптеген проблемаларды шешуге болатынын түсінетін уақыт жетті [1].

Қазіргі қоғамда демографиялық жағдайдың негізгі белгілері: халық санының азаюының едәуір мөлшері, халықтың қартаюының жалғасуы, туудың төмендігі. Осыған байланысты көп балалы отбасылар санының артуы пайда болған демографиялық ситуацияны өзгертуі мүмкін.

Қазіргі көп балалы отбасылар агрессивті ортада өмір сүруге мәжбүр. Бұл агрессия тек субъективті ғана емес сонымен қатар объективті сипатта да көрініс алуда (отандастардың стереотиптік көзқарастары, отбасына қарсы құндылықтарды жарнамалау және насихаттау, отбасын жоспарлау орталықтардың жұмысы).

Көп балалы отбасылардың маңызды және өте күрделі мәселесі балалардың бір-бірімен, ата-аналарымен қарым-қатынасы, ата-аналардың бір-бірімен, сондай-ақ басқа туыстарымен қарым-қатынастары. Көп балалы отбасылардағы балалар ата-аналарының, аға әпкелері мен ағаларының, ата-әжелерінің қатаң бақылауында бола отырып, шешім қабылдауда, іс- әрекеттері мен мінез-құлқында аз еркіндікке ие болады. Нәтижесінде баланың жеке басы ауытқулармен қалыптасады: балалар шектеулі, түйық, қарым-қатынасқа түспейтін болып өседі. Сонымен қатар, ата-аналар үлкен

балаларға үй, кіші балаларға қамқорлық және оларды тәрбиелеу қосымша міндеттерді жүктейді. Сондықтан үлкен балалар өз қалауынан бас тартып, кіші балалармен қарым-қатынасты нашарлайды, бір-біріне деген жеккөрушілік сезімі орнайды. Олар ерте есееді және ата-аналарымен байланыстары алшақтайды. Отбасы ішіндегі қарым-қатынасқа «ата-аналардың үйдегі міндеттері, отбасының қалған мүшелеріне күтім жасау және отбасын материалдық игіліктермен қамтамасыз ету» де әсер етеді [2].

Соңғы он жылда отбасымен әлеуметтік жұмыс мәселелері көптеген зерттеушілердің ғылыми қызығушылықтарының шеңберіне зерттелуде.

Көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қызмет көрсету және отбасыларды (соның ішінде көп балалы отбасыларды) әлеуметтік қолдауды жүзеге асырудың әртүрлі мәселелері қозғалды. Мәселен, мемлекеттің әлеуметтік саясаты, әлеуметтік сала, әлеуметтік қызметтерді ұсыну және олардың сапасын жергілікті билік органдары А.Г.Здравомыслов, А.У.Кравченко, Т.Н.Поддубна және т.б., әлеуметтік қорғау мәселелерін А.Н.Аверин, А.И.Антонов, Н.Ф.Дивицынаның еңбектерінде қарастырылады. В.В.Першикова әлеуметтік қауіпті отбасылардың пайда болуына себеп болатын жағдайларға сәйкес отбасына әлеуметтік көмек көрсетудің негізгі бағыттарын зерттеді. Қазақстанда отбасы мәселелеріне назар аударған З.Ж.Жаназарова, М.Т.Баймуқанова, Р.И.Бурганова және т.б.

Шетелдік мамандар арасында С.Бекман, Р.Лоуренс, Т.Мартин, Г.Холлис, Е.Фултз және т.б. көп балалы отбасыларға әлеуметтік қызмет көрсету саласын зерттеу тұрғысынан қызықты идеяларды ұсынады.

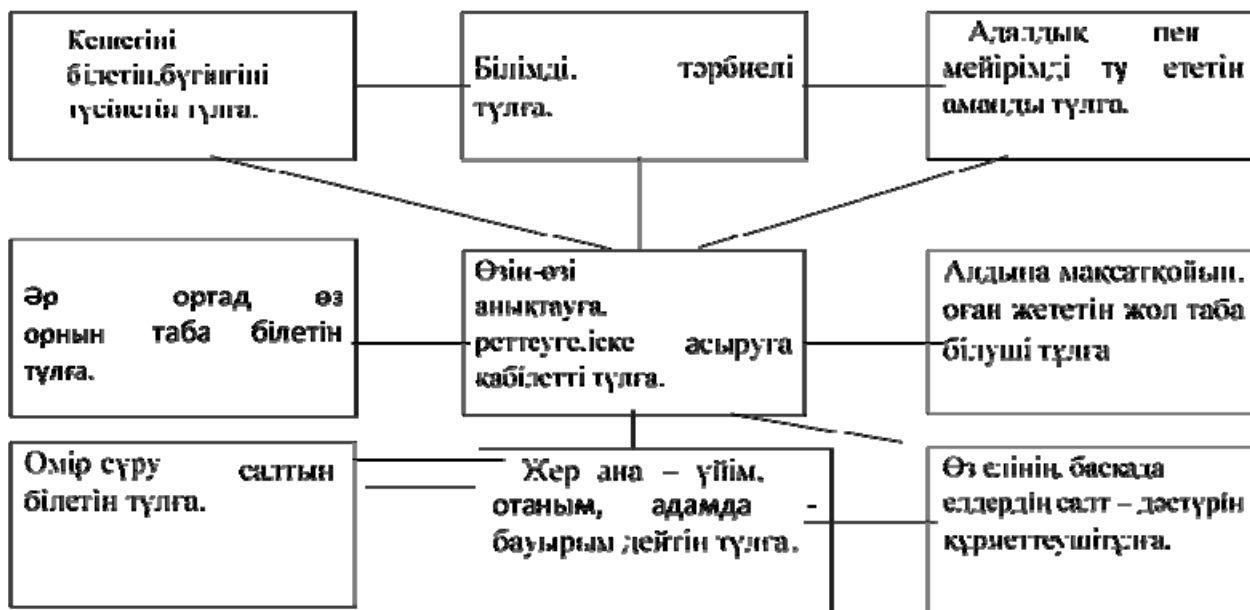
Отбасымен жұмыс жүргізудің теориялық және практикалық аспектілері, оның мәселелерін зерттеген В.В.Завражнов, А.Г.Леонтьева, А.Б.Синельников және т.б.

Қазіргі уақытта көп балалы отбасыларға назар аударылып жатыр, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың тереңдеуінің себептеріне байланысты олар басқа әлеуметтік қорғалмаған санаттар арасында бірінші орын алуда. Сол себептен, қазіргі кезеңде көп балалы отбасына әлеуметтік көмек көрсетудің өткір қажеттілігі туындауда. 1-ші суретте 2021 жылы көп балалы аналарға қарастырылған әлеуметтік төлемдер көрсетілген.

Сурет 1 - 2021 жылы көп балалы аналарға қарастырылған әлеуметтік төлемдер

Бұл мәселені шешу үшін халықты әлеуметтік қолдау орталықтарының қызметі жетілдірілуі тиіс. Келесі 2-ші суретте баланың дамуына әсер ететін факторлар көрсетілген.

Сурет 2 - Баланың дамуына әсер ететін факторлар

Осындай отбасы және балаларының өмір сүру деңгейін сараптағанда, қауіп- қатер факторына түсетін бір ғана себепті атап кетуге болмайды. Осы мәселені зерттегендер көптеген жағымсыз жағдайлардың бірігу нәтижесінде осындай жайсыз жағдай отбасылары пайда болады деген тұжырымға келген, бұндай отбасылар балалар үшін өте қауіпті және олардың ата-анасымен әрі қарай тұруы олардың өміріне және денсаулығына зияның келтірмей қоймайды [3].

Қоғамға мәлім болғандай отбасының әлеуметтенуінің ең маңызды институты, бала осы арқылы әлеуметтік білімді алады, нақты білім алып және қажетті істерге үйреніп, бағалы және идеалды қабылдайды, қоғамға өмір сүруге қажетті нәрселерге үйренеді. Отбасы осы қажеттіліктерді өтеуге міндетті, оған мыналар жатады: физиологиялық қажеттілік (ұйқы, демалыс, тамақ және тағы басқа); қорғау қажеттілігі (үйінің болуы, әлеуметтік және материалдық қорғаныс); махаббат пен сыйластықты қажет ету.

Бірақ та отбасы балаға өмірде қажетті дамуы мен әлеуметтік жағынан функцияларын кейде атқармайды. Бұндай отбасы категорияларына жататындар:

- материалдық жағынан аз қамтылған отбасы;
- әлеуметтенуге қарсы өмір сүретін отбасы;
- ата-ана мен бала арасындағы қатынасы бұзылған отбасы (дау – жанжалды, немқұрайлы, балаға зорлық, қатігездік көрсететін және тағы басқа).

Қандай да бір факторы бар жайсыз жағдай отбасы баланың әрі қарай дамуына кері әсерін тигізіп қоймайды. Баланың әлеуметтенуінде қандай да бір мәселе болса ол жайсыз жағдай отбасынан шыққан тегіне байланысты болады [4].

Сондықтан да әлеуметтік педагогтың баламен жұмыс істеу кезінде ең маңыздысы, отбасында әлеуметтік, психологиялық немесе педагогикалық мәселесі болса сонымен жұмыс ең алдында тұрады.

Отбасын әлеуметтік–педагогикалық реабилитациялау отбасы ішілік жағдайларды жақсартуға бағытталған, ең алдымен баланы қажеттіліктерімен қамту, оның құқығын қорғау-өмірге деген және толық дамуы үшін қажеттіліктерін өтеу. Психологиялық көмек беруді ұйымдастыратын мамандар кеңес береді, клиентпен бірге балама шешімдерді табады дау – жанжалды шешу үшін клиент және қоршаған ортаның функцияларын атқарады, клиенттің қорқыныш сезімін түсіруге, сонымен қоса маман отбасы мүшелерін өзгертуге жоспар құрастырады. Әлеуметтік қызмет көрсету мәселені зерттейді және түсіндіреді әлеуметтік және психологиялық клиенттің жай-күйін заттарды қолдана отырып қорқыныш сезімін түсіріп және эмоционалдық қолдау көрсетіп нақты көмек беруге бағытталып дағдарыс және дау-жанжалды жағдайда отбасында қалыптасқан, немесе жағымды жағдайлар жасау.

Технология құрлымы өзіне үш бағытты қосады: профилактикалық; диагностикалық; реабилитациялық.

Жайсыз жағдай отбасымен әлеуметтік педагогикалық жұмыс технологиясын жүргізу жалпы білім беру мекемелерінде, отбасы және балаға көмек беру орталықтарында, отбасыға және басқаларға әлеуметтік қызмет реабилитацияларында өтуі мүмкін.

Профилактикалық деңгей. Профилактикалық көмек беру жиынтықтың әрекеті, мекеме арқылы отбасыға медико–психологиялық және әлеуметтік педагогикалық қызмет көрсету орталығы.

Жағдайын жақсартуға бағытталған–арнайы педагогикалық бағдарлама және ата – аналарын мәлім қылу, отбасының толық функцияларын атқаруға, ата– ана мен бала арасындағы мәселелерді шешуге көмектеседі.

Мысалы, отбасымен жұмыс кезінде, баланы тәрбиелеу кезінде зорлық көрсететін, отбасы мүшелеріне бұндай қатандықтың нәтижесі жайсыз жағдайға әкелетінің және тәрбиелеудің гуманистикалық әдісін үйретуге көшу керек.

Жүргізілген сараптама бойынша барлық ата – ана баласын жазалайды және тәрбиелеуде қиындықтарға кездеседі, 87 пайыз бала кезінде жазаланғандар. 40 пайызы болса тәрбиелеуде жазаны қолданбайды, бірақ жазаны қолдану ойларында бар .Ата–аналарға педагогикалық мәлімет беру, оларға тәрбиеде болады не болмайды деген қағидаларды түсіндіру, ата–ана көбінесе физикалық жазалаудың салдары неге әкеп соғатының білмейді. Ата–аналарды баладан келетін ақпаратты түсіндіруге болады және қажет осыған орай баланы тәрбиелеуге әдістерді қолдануға болады. Ата–ана мен бала арасындағы қатынас жүйесін түзеу, ол бала туғаннан бастап оның дамуына әсер етіп өмір бойы жүреді [5].

Бала мен үлкендер арасындағы қарым–қатынасты түзеу бағдарламасында ата – аналардың мамандармен ерікті қарым–қатынасқа келісулері керек. Ата– аналармен бағдарлама құрастыру кезінде ол балаға неліктен қаталдық көрсететінің анықтау қажет. Мысалы, кішкентай балаға қаталдық көрсету ол анасының жалғыздығы немесе шаршауынан болады, күні бойы жалғыз әрі ешкімнің қолдауынсыз қиналады.

Ата–аналарға қызмет көрсету, сондай-ақ қолдау көрсететін топ құрып олардың бір–бірімен жақсы байланыс жасауына көмектеседі. Аймақты қызмет көрсету кезінде бала тәрбиелеудегі мәселелер жөнінде кеңестер жүруі мүмкін. Кеңестерден кейін ата-аналардың еркін өз ойларымен алмасуға және уайым тудыратын мәселелерін тындау.

Педагогикалық ағарту бағдарламасын құрастырғанда ескеретін жайт барлық ата-аналардың педагогикалық білімінің жоқтығы. Сондай-ақ бағдарлама құрастырған кезде оны теория жағынан ғана емес тәжірибеде қолдануға болатындай жасау керек.

Құрастырылған бағдарлама бағыты мынаған бағытталуы тиіс:

- педагогикалық білімді шығармашылық жағынан игеру, олар іс-әрекет басшысы , баланы тәрбиелеуде жоғары ынтасы болуы үшін;
- отбасылық мәселені нақты түсіну, анықтау, педагогикалық міндеттерді пайдалана отырып дұрыс шешім қабылдау, тәрбие беру міндеттерін атқару;
- ата-ана мен бала арасындағы байланыс тәжірибесімен бөлісу [6].

Отбасы–адамның өте маңызды, өте жауапты ісі. Отбасы өмірді кемеліне келтіреді, отбасы бақыт әкеледі, бірақ әрбір отбасы, әсіресе қазіргі қоғам өміріндегі отбасы ең алдымен мемлекеттік маңызы бар зор ісі болып табылады. Толық қамтылған және тұрақты мемлекеттің өзінде де отбасылық өмірдің қиын деградациясы байқалады, отбасы беделінің түсуі, баланы қажет етпеулері, айрылысудың өсуі және отбасылық зорлық зомбылықтың, халық арасындағы жалғыздықты қалауы осының бәрі отбасы саясатына әсер етеді. Жайсыз жағдай отбасын мінездемеу үшін олар әр-қилы жағынан қарастырылады–бұл баласына қатігез қарайтын ата-аналар болуы мүмкін, оның тәрбиесімен айналыспайтын, құлықсыз өмір тәртібін жүргізетін. Отбасылық қарым–қатынастар өзгеруде, отбасылық билік жүйесі өзгеше болуда, бір–біріне бағыну, ерлі–зайыптылардың ролі мен функционалды бір– біріне бағыныштылығын, балалардың жағдайы. Көптеген ғалымдар отбасының осы қалпын дағдарыс деп сипаттайды. Бұл жайт отбасылық қарым–қатынастың объективті үрдістерімен шектейді .

Отбасын әлеуметтік–педагогикалық реабилитациялау отбасы ішілік жағдайларды жақсартуға бағытталған, ең алдымен баланы қажеттіліктерімен қамту, оның құқығын қорғау–өмірге деген және толық дамуы үшін қажеттіліктерін өтеу. Психологиялық көмек беруді ұйымдастыратын мамандар кеңес береді, клиентпен бірге балама шешімдерді табады дау – жанжалды шешу үшін клиент және қоршаған ортаның функцияларын атқарады, клиенттің қорқыныш сезімін түсіруге, сонымен қоса маман отбасы мүшелерін өзгертуге жоспар құрастырады. Әлеуметтік қызмет көрсету мәселені зерттейді және түсіндіреді әлеуметтік және психологиялық клиенттің жай–күйін заттарды қолдана

отырып қорқыныш сезімін түсіріп және эмоционалды қолдау көрсетіп нақты көмек беруге бағытталады дағдарыс және дау-жанжалды жағдайда отбасында қалыптасқан, немесе жағымды жағдайлар жасау.

Отбасындағы қолайсыздықтың өсуі мен балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқындағы құлыққа қарсы үрдістердің өсуі мен олардың ортасындағы алкоголизм, нашақорлық және таксикоманияның өсуінің арасында тура байланыс бар. Отбасындағы қатігездік, зорлық, қазақстандық қоғамның аса бір өзекті мәселесіне айналып отыр. Бұл құбылыстар жас ұрпақтың әлеуметтену процессіне теріс әсер етеді [7].

Көп балалы отбасылардың мәселесі ең өзекті мәселенің бірі екенін көреміз және жоғарыда көрсетілгендей, осы отбасылардың ажырасу себептері де әртүрлі екенін көреміз. Отбасы айналасындағы болып жатқан қатығыстар себебінен ажырасуға барса, бір отбасы ұрыс-керістің яғни, түсініспеушілік кесірінен немесе тағы да басқа себептер нәтижесінде осындай шешімге келіп жатады. Осы себептердің алдын алу, оларды түзетумен жұмыс жасауымыз керек. Көп балалы отбасының мәселелері нәтижесінде ешкімге кері әсер бермесе, оң әсер бермейді.

Қазіргі қазақстандық қоғамның отбасылық саясатының негізгі бағыттары Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» атты Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында көрсетілген: «Ана мен баланың денсаулығын сақтау біздің мемлекетіміздің, денсаулық сақтау органының, қоғамның басты назарында болуы керек. Бізге жергілікті жерлерде де отбасына, әйелдерді жүкті кезінде және сәбиін тәрбиелеу кезінде қолдау көрсетудің жаңа жолдарын табу керек. Неке мен отбасы институтын нығайтуды, жалғыз басты аналардың проблемасын шешуді мұқият қарастыру керек. Егер біз жоғарғы моральды қоғам құрғымыз келсе, ерлі-зайыптылардың бір-біріне деген жауапкершілігін, ең бастысы олардың балалары алдындағы жауапкершілігін нығайтуымыз керек. Ата-аналары балаларына қамқор болса, есейген балалары қартайған ата-аналарына қамқорлық көрсетсе, әйелдер отбасында да қоғамға да сыйлы болса, онда біздің еліміздің болашағына сенімдіміз. Бұл қағидалар қазақстандық халық үшін үнемі биік болған, ендеше оны жаңғырту керек» [8].

Әдебиеттер тізімі:

1. Баймұқанова М.Т. Отбасымен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс. – Астана: Парасат Әлемі, 2005.-180 б.
2. Саралиева З.М. Социологические технологии социальной работы // Технологии социальной работы. М.: ИНФАР -М, 2001. С.180
3. www.gazeta.kz
4. Қалкеева Н.М. Мектеп және отбасы жағдайындағы күш көрсету, зорлық – зомбылық әрекеттерінің алдын алу // Тәрбие жұмысы. - 2009. -№6. 56-58 бб.
5. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением. /Под ред. М.И. Рожкова - М.: Педагогика, 1999. -112 с.
6. Голубкова Н.Я. Социальное поведение учащейся молодежи // Социологические исследования. -1988. - №8-126 бб.
7. Байжанова А. Қиын балалардың психологиялық себептері / Психология. Социология. Дефектология - 2005. -№6. 52-54 бб.
8. Назарбаев Н.А. Казахстан - 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев // Казахстанская правда. 1997, 11 окт.-23.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Тамабаева Мендигуль Кабдрахмановна
Екпинбай Аида Еркінқызы**

**Центрально-Казахстанская академия, Караганда, Республика Казахстан
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА РЕШЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ
ПРОБЛЕМ МНОГИХ ДЕТЕЙ**

Рассмотрены цель статьи и содержание государственной политики в решении социальных проблем многих семей. Анализ теоретических основ социальной работы многих семей, концепции и типологии многих семей. В стране из года в год рассматриваются виды социальной помощи многодетным семьям. Он предназначен для анализа теоретических основ социальной работы в многопрофильных семьях. Раскрыты понятие и типология многодетных семей, описаны проблемы многодетных семей на современном этапе, уделено внимание нормативно-правовой базе социальной работы с многодетными семьями, а также направлениям работы социальных служб с многодетными семьями. Это определение направления государственной политики в отношении многодетных семей и изучение ее эффективности. Сегодня мы являемся свидетелями того, что институт семьи испытывает трудности и в нашей стране. Определение роли

социального работника в реализации государственной политики в отношении многодетных семей, выработка рекомендаций по решению проблем, возникающих в его работе. Появилось много многодетных семей.

Ключевые слова: семья, многодетная семья, социальная политика, социальная помощь, льготы, социальные технологии, социальная работа, социальная педагогика, терапия, социально-психологическая работа.

Tamabaeva Mendigul, Ekipinby Aida

Central Kazakhstan Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

STATE POLICY FOR SOLVING SOCIAL PROBLEMS OF MANY CHILDREN

The article considers the purpose of the article and the content of state policy in solving the social problems of many families. Analysis of the theoretical foundations of the social work of many families, the concept and typology of many families. The types of social assistance to large families are being considered in the country from year to year. It is designed to analyze the theoretical foundations of social work in multidisciplinary families. The concept and typology of large families are disclosed, the problems of large families at the present stage are described, attention is paid to the regulatory framework of social work with large families, as well as areas of work of social services with large families. This is the definition of the direction of state policy in relation to large families and the study of its effectiveness. Today we are witnessing that the institution of the family is experiencing difficulties in our country as well. Determination of the role of a social worker in the implementation of state policy in relation to large families, development of recommendations for solving problems arising in his work. Many large families have appeared.

Key words: family, large family, social policy, social assistance, benefits, social technologies, social work, social pedagogy, therapy, socio-psychological work.

List of references:

1. Baimukanova M.T. Social and pedagogical work with the family. - Astana: World of wisdom, 2005. -180 p.
2. Saralieva Z.M. Sociological technologies of social work // Technologies of social work. - M.: INFAR-M, 2001.S. 180.
3. www.gazeta.kz
4. Kalkeeva N.M. Violence in school and family, violence prevention // Educational work. - 2009. - №6. 56-58 p.
5. Raising a difficult child. Children with deviant behavior. / Edited by. M.I. Rozhkova - M.: Pedagogy, 1999.- 112s.
6. Golubkova N.Ya. Social behavior of youth students // Sociological studies. -1988. - S. 8-126.
7. Bayzhanova A. Psychological reasons for difficult children / Psychology. Sociology. Defectology - 2005. - №6. 52 - 54p.
8. Nazarbayev N.A. Kazakhstan -2030. Prosperity, security and improvement of the well-being of all Kazakhstanis // Kazakhstanskaya Pravda. 1997, October 11-23.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Баграмов Асылхан Жумабайұлы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Екпинбай Аида Еркінқызы, әлеуметтік жұмыстар магистрі, арнайы және әлеуметтік жұмыстар кафедрасының оқытушысы, Орталық-Қазақстан Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исмаилова Фируза Махмудовна, «Бұйратау» мемлекеттік Ұлттық табиғи саябағының ғылым және мониторинг бөлімінің бас маманы, Молодежный елді мекені, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, биология ғылымдарының кандидаты, доцент, ботаника кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Курбанова Гозель Джумакулиевна, биология ғылымдарының кандидаты, фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Муратова Айсулу Муратовна, ботаника кафедрасының 2 курс магистранты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тамабаева Мендигуль Кабдрахмановна, әлеуметтік жұмыстар магистрі, арнайы және әлеуметтік жұмыстар кафедрасының аға оқытушысы, Орталық-Қазақстан Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Баграмов Асылхан Жумабайұлы, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова», Караганда, Республика Казахстан;

Екпинбай Аида Еркінқызы, магистр социальной работы, преподаватель кафедры специальной и социальной работы, Центрально-Казахстанская академия, Караганда, Республика Казахстан;

Исмаилова Фируза Махмудовна, ведущий специалист отдела науки и мониторинга Государственного национального природного парка «Буйратау», поселок Молодежный, Карагандинская область, Республика Казахстан;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор кафедры ботаники, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан;

Курбанова Гозель Джумакулиевна, кандидат биологических наук, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Муратова Айсулу Муратовна, магистрант 2 курса, кафедра ботаники, НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Республика Казахстан;

Тамабаева Мендигуль Кабдрахмановна, магистр социальной работы, старший преподаватель кафедры специальной и социальной работы, Центрально-Казахстанская академия, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bagramov Asylkhan, NAO «Karaganda University named after Academician E.A.Buketov», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ekipinbay Aida, Master of Social Work, Lecturer of the Department of Special and Social Work, Central Kazakhstan Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ismailova Firuza, leading specialist of the Department of science and monitoring of the State national natural Park «Buiratau», kent Molodezhnyi, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ishmuratova Margarita, candidate of biological science, assistant professor, candidate of biological sciences, NAO «Karaganda university named after academician E.A.Buketov», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kurbanova Gozel, associate professor of the department of pharmaceutical disciplines, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Muratova Aisulu, 2nd year master's student, department of botany, NAO «Karaganda University named after Academician E.A. Buketov», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tamabaeva Mendigul, master of social work, senior lecturer of the department of special and social work, Central Kazakhstan Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 4 (34)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Сыздықова Т.Қ.**
Басуға 29.12.2021 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 25,75 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Сыздықова Т.Қ.**
Подписано к печати 29.12.2021 г.
Формат 60X841/8. Объем 25,75 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа»
г. Караганда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Sizdikova T.K.**
Signed for printing 29.12.2021
Format 60X841/8. Volume 25,75 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан,
г.Караганда, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Караганда, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IC HSBKZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC